

ISSN 2706 - 719X (Online)
ISSN 1680 - 1245 (Print)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Сүм
Том
Volume | **18 № 4**

Sumqayıt - 2022

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 18

2022

№ 4

Sumqayıt – 2022

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof. (məsul katib)</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof. (ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həməzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kədirmiyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatix , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkarəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacığa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)</i>
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф. (ответственный секретарь)</i>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров , <i>акad. (Азербайджан)</i> , Наталья Гагарина , <i>проф. (Германия)</i> , Астан Байрамов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Саялы Садыгова , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Беюкханым Эминли , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> .
Литературоведение	Шерил Лестер , <i>проф. (США)</i> , Шюкрю Халук Акалын , <i>проф. (Турция)</i> , Автандил Мамедов , <i>проф. (отв. ред. Азербайджан)</i> , Фикрат Рзаев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Рафик Алиев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Магеррам Гасымлы , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Филип Барнард , <i>доц. (США)</i> , Севиндж Хамзаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> .

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матиас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспятых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV	prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA	prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kedirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 81`37

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_4

“İRƏVAN ƏYALƏTİNİN KAMERAL TƏSVİRİ”NDƏ ANTROPONİM VƏ TOPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu

²MEYBULLAYEVA LEYLA KİÇMİRZƏ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, 1-professor

Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, 2-müəllim

dilmetodika.filologiya@gmail.com

Açar sözlər: hidronim, toponim, antroponim, əyalət, mahal, İrəvan, İvan Şopen

Onomastik vahidlərin araşdırılması dil tarixi, coğrafiya, sosiologiya, etnoqrafiya, mifologiya və başqa sahələr üzrə yeni-yeni faktların üzə çıxarılmasına köməklik göstərir. Azərbaycan onomastik sisteminin tarixi aspektdə öyrənilməsinin çox böyük elmi-praktik əhəmiyyəti vardır. Hal-hazırda Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun Azərbaycan türkünün yaşamadığını nəzərə alsaq, bu onomastik vahidlərin öyrənilməsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğu başa düşülür. [3, s. 197]

Azərbaycan dilinin onomastik sistemini öyrənmək üçün tarixi mənbələrdən çox geniş məlumat əldə etmək mümkündür. Bu baxımdan XIX əsrin əvvəllərində, yəni 1831-ci ildə fransız mənşəli rus etnoqrafı, müşavir İvan Şopen “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə ərazinin –coğrafi mövqeyini əhalinin mənşəyini, kəndlərdə yaşayanların statistik siyahısını, verginin növünü, biçənlərin və əkin sahələrinin kimə aid olmağını çox dəqiqliklə qeyd etmişdir. İ.Şopen “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə hər bir ailənin sayını, ailə başçıların adlarını da qeyd etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kameral təsvirdə qadın və qız uşaqlarının sayı yazılıb, amma adları çəkilməyib. Təsvirdə yalnız ailə başçıların (kişilərin) adları qeyd olunub. [6, s.17, 20]

Bu baxımdan, rus hərbi və mülki sənədlərində əks olunan onomastik vahidləri tədqiqata cəlb edilməsi aktual sayıla bilər.

Qeyd edək ki, 1831-ci ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyaləti kameral təsviri”ndə Abaran, Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Səədli, Talin, Sərdarabad, Karpibasar, Seyidli –Axsanlı mahalları və hər mahalın tərkibində olan kəndlər təsvir olunmuşdur. Bundan başqa, Aleksandrapol qəzası Pəmbək nahiyəsi üzrə 1859-cu ildə tərtib edilmiş kameral təsvirlər “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”nə daxil edilmişdir.

İ.Şopenin rəhbərliyi ilə İrəvan əyaləti üzrə 19 kameral təsvir tərtib edilmişdir. Həmin kameral təsvirlərdən üçü İrəvan şəhəri (şəhərin hər bir hissəsi üzrə ayrıca kameral təsvir), mahalların hər biri üzrə 1 kameral təsvir olmaqla 15 kameral təsvir və əyalətdə yaşayan elatlar üçün 1 kameral təsvir tərtib etmişdir. [6, s.121]

Bu məlumat kitabında onomastik leksikanın funksiyasına görə bütün növləri əks olunmuşdur. Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür.

İrəvan əyalətinin vergi dəftərində qeydə alınan şəxs adlarını – antroponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Dini titul (molla, kərbəlayı, seyid, hacı, məşədi, seyid, mir, dərviş, axund) və şəxs adı modelində olan antroponimlər. Məsələn, Məşədi Novruz, Məşədi Oruc, Molla Usuf, Molla Mehdi, Molla Məmiş, Hacı Mahmud, Hacı Məhərrəm, Dərviş Ələkbər, Dərviş Məhəmməd, Dərviş Hüseyn, Kərbəlayı Səfi, Kərbəlayı İmamqulu, Seyid Əli, Seyid Qasım, Axund Məhərrəm, axund Mustafa;

b) Mülki titul (bəy, xan, ağa, kəndxuda) və şəxs adı modelində olan antroponimlər. Məsələn, Doluxan bəy, Əlimərdan bəy, Əli bəy, Hüseyn ağa, Kələş ağa, Kəndxuda İsmayıl, Kəndxuda Ayvazlı, Sərtib xan, Ağa sultan, Məmmədsalah sultan ;

c) Hərbi rütbə (çavuş, yüzbaşı) və şəxs adı modelində olan antroponimlər. Məsələn, Çavuş Bayram, Yüzbaşı Mustafa;

d) Peşə, ləqəb (göy, dərzi, aşiq) və şəxs adı modelində olan antroponimlər. Məsələn, Aşiq Əli, Dərzi Məhəmməd, Göy Məmməd, Aşiq Gülməmməd, Qoyunca Əli və s.

Kameral dəftərdə bəzi peşələr sadəcə adların yanında qeydiyyat kimi aparılmışdır. Məsələn, Kazım (qalayçı), Novruzəli (bənna). Bəzi adların yanında fiziki qüsurları qeyd olunmuşdur: Məsələn: Hüseyn (ağıldan kəm), Qulu İsmayıl oğlu (kor);

e) Kameral dəftərlərdə elə adlar da vardır ki, həm mülki, həm də dini titulla və ya iki dini titulla işlənir. Məsələn, Kəndxuda Kərbəlayı Baba, Axund Pişnamaz Molla Mehti, Axund Kərbəlayı Qasım.

“İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə antroponimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb modellərdədir. Məsələn, *sadə*; Əli, İsmayıl, Emin *düzəltmə*; Qaraca, Ayvazlı, Musalı, Uğurlu, Cəməd *mürəkkəb*; Nağdalı, Bünyadəli, Əlimərdan, Məhəmmədəli, Həsənxan və s.

“İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə qeyd olunan kişi adları aşağıda göstərilən qayda-qanunlar əsasında bir sistem kimi qeyd edilmişdir:

1. Xalq, nəsil, tayfa, el, qəbilə adları ilə bağlı yaranan şəxs adları: Məsələn: Bayat Məhərrəm oğlu, Kəlmirzə Tahar oğlu və s.

2. Heyvan adları ilə bağlı şəxs adları. Məsələn: Şirməmməd, Şirəli, Qoçəli və s.

3. İslam mədəniyyəti ilə bağlı yaranan şəxs adları. Bu adların quruluşca iki növü nəzərə çarpır: sadə və mürəkkəb.

a) Sadə dini adlar: Əhməd, Yusif, Məhəmməd, Əli, Hüseyn, Həsən, İsmayıl, Süleyman, Zeynalabidin.

b) Mürəkkəb dini adlar: Məhəmmədəli, Məhəmməd Hüseyn, Hüseynəli, Həsənəli, Qulam Mirzə və s.

4. İslamaqədər yaranmış dini şəxs adları. Məsələn: Musa, İbrahim, İsa, Davud və s.

5. Tərkibində komponentlərindən biri *gül* sözü vasitəsilə yaranan şəxs adları. Məsələn: Ağagül, Güləhməd, Gülməmməd və s.

6. Tərkibində komponentlərindən biri mülki titul, yəni *xan*, *şah*, *bəy*, *ağa* sözləri vasitəsilə yaranan şəxs adları. Məsələn: Abdalxan, Doluxan, Balımxan, Ayvazxan, Cilovxan, Şah Hüseyn, Şahməmməd, Şahxəlil, Şahgəldi, Əlibəy, Bəydemir, Bəyverdi, Vəlibəy.

7. Tərkibində komponentlərindən biri *verdi* sözü vasitəsilə yaranan şəxs adları. Məsələn: Taharverdi, Allahverdi, Xudaverdi, Tanrıverdi, Haqverdi və s.

8. Tərkibində komponentlərindən biri *qulu* sözlü vasitəsilə yaranan şəxs adları. Məsələn: Allahqulu, Tanrıqulu, Məmmədqulu, Bayramqulu, Yolqulu, Pirqulu, Davudqulu, Yaqubqulu və s.

9. Tərkibində komponentlərindən biri *pir* sözü vasitəsilə yaranan şəxs adları. Məsələn: Pirqulu, Pırnadir, Pirməhəmməd, Pirməmməd, Pırbudaq və s.

10. Tərkibində komponentlərindən biri *mir* sözü vasitəsilə yaranan şəxs adları. Məsələn: Mirhəsən, Mirismayıl, Mirşəfi, Mirsüleyman və s.

11. Tərkibində komponentlərindən biri *seyid* sözü vasitəsilə yaranan şəxs adları. Məsələn: Seyidəli, Seyidməmməd, Seyid Hüseyn, Seyidməhəmməd

12. Tərkibində komponentlərindən biri qohumluq bildirən sözlərdən ibarət olan şəxs adları. Məsələn: Ağababa, Dədəxan və s.

13. *Vaxt*, *zaman* anlayışı ilə bağlı yaranan şəxs adları. Məsələn: Zaman, Novruz və s.

14. Təbiət hadisəsi ilə bağlı yaranan şəxs adları. Məsələn: Duman, Boran və s.

Kitabda işlənən şəxs adları torpağın yiyəsini, onun sahibini bildirir. Bununla belə, “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə mahallar üzrə külli miqdarda yaşayış məntəqəsi adları qeyd

edilmişdir ki, onlar da əyalətin toponimi, yaşını əks etdirir. Buradakı oykonimlər, yaşayış məntəqə adları linqvistik baxımdan leksik-semantik və qrammatik quruluşları toponomik səviyyədə müxtəlifdir. Bunları aşağıdakı qaydada təsnif etmək mümkündür [7, s.161]:

1. Şəxs adlarından törənən antroponimlər. Məsələn: Həsənağa, İbrahimabağa, Cəfərağa, Molla Qəmə, Molla Əhməd, Xəlifəli, Qasımca, Mirzə Hüseyn, Molla Qasım, Rəhmətağa, Cənnətağa, Hacılar və s.

2. Etnik tayfa, nəsil, qəbilə adlarından törənən etnooykonimlər. Məsələn: Şıxlı, Tacirli, Göyçəli, Bayat Toxaşalı, Qazançı, Alətli, Evcilər, Baharlı, Qacar Toxaşalı, Qaraqoyunlu, Şirəçi və s.

3. Hidronimlərdən törənən hidrooykonimlər. Məsələn: Xatunarx, Abbasgözü, Qumbulaq, Soyuqbulaq, Qırxbulaq, Qızılulaq. Ağcaarx, Kərimarx, Ağcaarx və s.

4. Oronimlərdən törənən oykonimlər. Məsələn: Şirqala, Daşburun, Qaya Qışlağı, Daşlıca, Qızılqüllə, Qaraqala, Təpəlibi, Qalaça, Daşlıca və s.

5. Fitonimlərdən törənən fitooykonimlər. Məsələn: Alçalı, Quruağac, Çiçəkli, Almalıq, Söyüdlü, İydeli, Güllüca, Armudlu və s.

6. Zoonimlərdən törənən zooykonimlər. Məsələn: Quzugüdə, Qarğağovmaz, Qaracəyran, Qatırlı, Siçanlı, Quşcu, Bəbirli və s.

“İrəvan əyalətinin komeral təsviri”ndə qeydə alınmış toponimlərin morfoloji xüsusiyyətlərini aşağıdakı qaydada təsnif etmək mümkündür:

1. Peşə, məşğuliyyət bildirən **-çi⁴** şəkilçisi ilə törənən düzəltmə sözlər. Məsələn: Qazançı, Şirəçi və s.

2. Topluluq, mənsubluq bildirən **-lar²** şəkilçisi ilə törənən düzəltmə sözlər. Məsələn: Evcilər, Qaracalar, Hacılar və s.

3. Aidlik, mənsubluq bildirən **-li⁴** şəkilçisi ilə törənən düzəltmə sözlər. Məsələn: Əlikəmərlı, Mələkli, Dədəli, Qəmərlı,

4. Kiçiltmə və əzizləmə bildirən **-ca, -cə, -cıq, -cik, -cuq, -cük** şəkilçili sözlərdən törənən düzəltmə sözlər. Məsələn: Bazarcıq, Bağcaıq, Oğrunca, Daşlıca, Külülcə və s.

Toponimlərin sintaktik xüsusiyyəti onu göstərir ki, oykonimlər I, II növ təyini söz birləşmələri, feili sifət və subyektləşən sözlərdən törənmişdir.

Birinci növ ismi birləşmə modelində olanlar: Molla Əhməd, Qızıl Zakir, Molla Qəmə, Qul Dərviş, Qoca Yarəli, Molla Dursun, Molla Qasım və s.

İkinci növ ismi birləşmə modelində olanlar: Qaya qışlağı, Mürşüdəli qışlağı, Sərdarabağ qalası və s.

Feili sifət modelində olanlar: Quzugüdə, Dəmirsıxan, Xamırkəsən, Çatqıran, Qarğağovmaz, Suqovuşan və s.

“İrəvan əyalətinin komeral təsviri”ndə hidronimlər də qeydə alınmışdır. Bu hidronimlər əsasən I və II növ ismi birləşmə modellərindəndir. Məsələn: Xatunarxı, Qazançıarxı, Anacarx, Qaraarx, Şıx arxı, Qasımcanarxı, Hacıçay, Zülfüqar arxı, Qarasu və s.

Göründüyü kimi, “İrəvan əyalətinin komeral təsviri”ndə milli və etnik kimliyimizi bildirən yer-yurd adları çoxdur. Bunlar bizim tarixi-coğrafiyamızdır. Bu onomastik vahidlərin həm çox böyük elmi-praktik, həm də etnik-siyasi əhəmiyyəti vardır.

İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış minlərlə maddi-mədəniyyət nümunələri hələ də bu torpağın köklü sakinlərinin – türklərin izlərini daşıyır. İvan Şopenin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş, elmi dövriyyəyə cəlb edilən kameral təsvirlər bu baxımdan fəvqəladə dərəcədə əhəmiyyətli sənədlərdir. Maliyyə və vergi məqsədilə tərtib olunmuş həmin bu sənədlər aid olduqları bölgələrin türklərə mənsub olduğunu sübut edən mülk sənədi, mülkiyyət kağızı, şəxsiyyət vəsiqəsi hesab oluna bilər. Əlbəttə ki, bu sənədlər təkzibedilməz siyasi və hüquqi sənəd rolunu daşıyır.

Ümumiyyətlə, digər kameral təsvirlərin də elmi-tədqiqata cəlb edilməsi müasir dilşünaslıq və tarixşünaslığın əsas problemlərindən sayılır. Bu sahədə görüləcək işlər çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov, M. Azərbaycan onomastikası / M.Adilov, –Bakı: ADU, –1987, –87 s.
2. Bayramov, J. Həqiqətin onomastikası / J.Bayramov, N.Mustafayev. –Bakı: Mütərcim, –462 s.
3. Bayramov, A. Azərbaycan onomastikası / A.Bayramov. –Bakı: AM965 MMC, –2015, –319 s.
4. Bayramov, A. Ə. O. Krim türklərinin deportasiyası və ortaq etnik kodumuz sayılan toponimlərin soyqırımını (oykonimlər) / A. Ə. O. Bayramov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 2. – P. 4-8. – EDN DMUUHI.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=46294125>
5. 1903-cü ilin hərbi-topoqrafik xəritəsi.Tiflis,1903.
6. Şopen, İ. İrəvan əyalətinin kameral təsviri / İ.Şopen. (Tərcümə edən Nazir Əhmədli). –Bakı: “Turxan” NPB, –2022, –479 s.
7. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları / A.Qurbanov. –Bakı: ADPU, –1988, –591 s.

РЕЗЮМЕ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНТРОПОНИМОВ И ТОПОНИМОВ В «КАМЕРАЛЬНОМ ОПИСАНИИ ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ»

Байрамов. А.А., Мейбуллаева.Л.К

Ключевые слова: гидроним, топоним, антропоним, провинция, район, Ереван, Иван Шопен

В статье к исследованию привлечены имена реальных лиц налоговой книги Ереванской губернии, зафиксированные И. Шопеном в русских источниках в 1831 году, названия селений, где они проживают – топонимы. Так, в налоговой книге под названием «Камеральное описание Ереванской губернии» титулы, используемые в ономастической лексике, используются вместе с личными именами в разных моделях. Анализируется также лексико-семантический строй и грамматические особенности антропонимов и топонимов. Изучение указанной налоговой книги, и также зафиксированных в ней антропонимов и топонимов, имеет очень важное историческое, научное и практическое значение, поскольку тех имен-топонимов сейчас не существует, они подверглись армянскому геноциду.

SUMMARY

LEXICAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ANTHROPONYMS AND TOPONYMS IN THE "DESK DESCRIPTION OF THE IREVAN PROVINCE"

Bayramov.A.A., Meybullayeva.L.K

Key words: hydronym, toponym, antroponym, province, district, Iravan, Ivan Chopen

In the article, the names of real persons in the tax book of the İravan province recorded by İ.Chopin in Russian sources in 1831, the names of the villages where they live – toponyms are involved in the research.Thus, in the tax book called “Cameral description of İravan province”, the titles used in the onomastic lexicon are used together with personal names in different models. The lexical-semantic system and grammatical features of anthroponyms and toponyms are alsoanalyzed. The study of the mentioned tax book, as well as the German anthroponyms and toponyms recorded in it, has a very important historical, scientific and practical significance. Because those names – toponyms do not exist now, they were subjected to genocide by Armenians.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.11.2022
	Son variant	05.12.2022

DİALOQ DİL VƏ NİTQİN TƏZAHÜRÜ KİMİ

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, dosent

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: ünsiyyət, nitq fəaliyyəti, dialoq, dialoji nitq, ünsiyyət iştirakçıları

Dil sistemi bizə bilavasitə müşahidədə verilmir, onun bütün təzahürlərinin əsası olmaqla, dil müstəsna olaraq nitqdə reallaşır. Dialoq lingvistik ünsiyyətin ilkin, təbii formasıdır və ona həsr olunmuş çoxlu tədqiqat materialı bu hadisənin mürəkkəbliyinə və çoxölçülülüyünə dəlalət edir. Ünsiyyət insanlar üçün o qədər vacibdir ki, o, nəinki hansısa başqa fəaliyyət vəziyyətində baş verir, həm də müstəqil bir növ - ünsiyyət fəaliyyətini təşkil edir. Bu hərəkət insanların digəri ilə qarşılıqlı əlaqəsidir, iştirakçıların hər birində məqsədin ittihamını dərk edir, məsələn, həmsöhbətini nəyəsə inandırır, onlara özününkü olduğunu göstərir, onlardan yeni bir şey öyrənir və s. Bu fəaliyyət olmadan başqa heç bir fəaliyyət mümkün deyil, o, “insanın hər hansı digər fəaliyyətini (istehsal, kommersiya, maliyyə, elmi, idarəetmə və s.) qabaqlayır, müşayiət edir, bəzən isə formalaşdırır, əsasını təşkil edir.

Dilçilikdə dialoq nəzəriyyəsi əsasən, rus dilçiləri V.V.Vinoqradov, M.M.Baxtin, V.N.Voloşinova, L.V.Şerba, L.P.Yakubinski, Q.O.Vinokur, N.Y.Şvedova, E.M.Qalkina-Fedoruk və bir çox başqalarının əsərlərində geniş təhlil olumuşdur.

Bu əsərlərin əhəmiyyətini qiymətləndirmədən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatlarla belə, bir çox mühüm suallar hələ də cavabsız qalır. XX əsrin 40-60-cı illərində meydana çıxan əsərlərin əksəriyyəti o qədər də əhəmiyyəti nəticə vermirdi, nitq qarşılıqlı təsirində ekstralingvistik amillərə çox vaxt məhəl qoyulmur və dialoq mətninin tədqiqi onun yarandığı fəaliyyət strukturundan kənarda aparılırdı.

Z.V.Valyusinskaya dialoqa marağı onunla izah edir ki, dialoq həm özünəməxsus vasitələrində dilin konkret təcəssümü, həm şifahi ünsiyyət forması, həm də dilin mövcudluğu forması kimi görünür. Birinci halda nitq nəticəsində yaranmış nitq quruluşu, dialoji nitqin həyata keçirilməsi təhlil edilir, ikinci halda tədqiqatçı bu nitqin əmələ gəlməsi və axıcılığı şərtlərinin aydınlaşdırılması ilə, üçüncü halda, nitqin əmələ gəlməsi və axıcılığının aydınlaşdırılması ilə məşğul olur. Dialoq problemləri dilin sosial funksiyasının öyrənilməsi ilə bağlı məsələlər sırasındadır [2].

Ehtimal olunur ki, “dialoq” sözü əvvəlcə müzakirə, nitqlə qarşılıqlı əlaqə, mühakimələrin müqayisəsi, mübahisə kimi güman edilmişdir. Dialoq - problemin maraqlı tərəflər arasında müzakirəsi zamanı həqiqəti aşkar etmək vasitələrindən biri kimi qəbul edilmiş, həm də fikrin təqdimatı və sübutunun drammatizasiyası kimi istifadə edilmişdir.

Dialoq ideyaların çoxluğunu, dəyişkənliyini nümayiş etdirməyə xidmət edir. Lakin əsasən, dialoq, ilk növbədə, mübahisə ilə əlaqələndirilirdi: deməli, mübahisəetmə sənəti kimi - “dialektika” kimi dəyərləndirilirdi. Lakin XX əsrin əvvəllərinə qədər bu problemə yalnız bədii ədəbiyyat üslubu ilə bağlı baxılırdı. XX əsrin sonlarında dialoq iki və ya daha çox natiqin/dinləyicinin eyni vaxtda iştirak etdiyi şifahi/yazılı formada baş verən şəxslərarası ünsiyyət prosesinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməyə başlandı. Lakin bu anlayışın dəqiq tərifı məsələsi hələ də həllini tapmayıb.

Hesab olunur ki, Rusiyada ilk dəfə L.P. Yakubinski “Dialoji nitq haqqında” məqaləsində [4]. İşin çox hissəsi qeyri-lingvistik məsələlərə - nitqin qavranılmasında qəbuledici məqamın

öyrənilməsinə, dialoqda gündəlik nümunələrə, nitq avtomatizminə həsr olunsa da, o, dialoji nitq növünün öyrənilməsi yollarını göstərmişdir.

Dialoq problemlərini öyrənən digər dilçilər kimi, L.P.Yakubinski də nitqin insan fəaliyyətinin növlərindən biri olması mövqeyini əsas götürmüşdü. O, həmçinin qeyd edirdi ki, dil insan davranışının müxtəlifliyi olmaqla, psixoloji fakt kimi çıxış edir, yəni insan orqanizminin təzahürü, sosioloji, yəni qarşılıqlı təsir şəraitində orqanizmlərin birgə həyatından asılıdır [4].

Dialoq insanların qarşılıqlı intellektual, davranış, obyektiv əlaqəsinin xüsusi bir formasıdır, mövqelər arasında münasibətlərdir. Məna yalnız başqa bir məna ilə toqquşmada aktuallaşır, məna ancaq münasibət kimi mövcuddur. “Doğma olanın” mənasının meydana çıxması üçün “yad olanın” mənasına (söz, şüur, fakt) müəyyən, dialoji münasibət lazımdır ki, bu da ilk növbədə hər ikisinin yan-yanə, bərabər qəbul edilməsi ilə xarakterizə olunur. Dialoq başqasının (artıq yad deyil) özününkünə, ilk növbədə, nitq həyatına cəlb etmək üsulu kimi çıxış edir. Dialoq münasibətləri mənalı əməliyyatlardır və müəyyən qaydalar çərçivəsində aparılmalıdır. Dialoq razılışma ilə başa çatır. Uğursuzluğun səbəbi dialoq mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması, onun qaydalarına riayət edilməməsi, nitq aktına yersiz və primitiv duyğuların daxil olmasıdır.

Dialoq anlayışı digər anlayışlar kontekstində istifadə olunur, bunlardan başlıcaları bunlardır: psixokommunikasiya və ontokommunikasiya, eşidilmək, kənarda olmaq, emosional desentrasiya (Desentrasiya - eqosentrizmi dəf etmək, digər mümkün nöqteyi-nəzərləri nəzərə almaq bacarığı), intellektual desentrasiya, başqasına hörməti gözləmək, görüş, dialoq növləri, dialoq mövzusu, dialoqun nəticəsi, dialoq qaydaları, dialoq mədəniyyəti, əks əlaqə, düzgün özünümüdafiə.

Dialoqun ən ümumi qaydalarına adla müraciət, ifadələrin fərdiləşdirilməsi, diqqətli dinləmə, qiymətləndirilməmə, elmi etikaya riayət edilməsi, uyğunluq: bəyanatın şifahi və qeyri-verbal komponentlərinin ardıcılığı, təklif olunana uyğun olaraq rəy bildirmək və tələb etmək. sxemləri daxildir. İnteraktiv ünsiyyətin əsas qanunu əks əlaqə qanunudur.

Ənənəvi olaraq, danışan dinləyənlərə suallar verir, cavabında, adətən, cavablar aşağıdakıları əhatə edir: təriflər, qaydalar, düsturlar, dəqiqləşdirmələr, yanaşmaların, baxışların, həllərin və s. müqayisəsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması, təzadların açılması, hipotezlərin irəli sürülməsi, problemin ifadəsi, problemlərin həlli yollarını təklif etmək, tədqiqat məsələlərinin qoyulması.

V.G. Şukin yazır: "Dialoq üçün ən əlverişli olan nisbətən (lakin son dərəcə deyil) kiçik və əlbəttə ki, mədəni cəhətdən inkişaf etmiş bir məkandır". [3. 34].

İnsanın dil fəaliyyətinin öyrənilməsinə yanaşmaların qeyri-müəyyənliyinə görə tədqiqatçılar nitq fəaliyyətinin şərtlərinin, motivlərinin, vəzifələrinin, formalarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı bir çox məsələlərin həlli ilə üzləşirlər. Müvafiq olaraq, “burada bir sıra psixolinqvistik və sosiolinqvistik problemlər, o cümlədən nitqin istehsalı və onun qavranılmasını nəzərdə tutan nitq aktı problemi gəlir” [2]. Nitq fəaliyyətinin mürəkkəbliyini qeyd edərək, V.N.Voloşinov və L.P.Yakubinski nitqin həmsöhbətə yönəldilməsi və başqasının bəyanatının hər hansı birbaşa düşülməsinin dialoq xarakteri haqqında danışmışdır [4]. E.D.Polivanov dil fəaliyyətinin məqsədini kollektiv üzvləri arasında ünsiyyət hesab edirdi. Deməli, nitq fəaliyyəti nitq ünsiyyəti iştirakçılarının birgə fəaliyyətidir, dialoq isə sosial hadisə kimi dilin kommunikativ mahiyyətinin tərkib hissəsidir. İstənilən nitq nə qədər əhəmiyyətli və dolğun olsa da, yalnız davamlı şifahi ünsiyyət anında əhəmiyyətli və fəal qavrayışa münasibətlə edilir, ona görə də dialoq fenomeni global xarakter daşıyır. Dialoqun dar bir anlayışı müxtəlif ekstralingvistik amillərdən asılı olaraq şifahi ünsiyyət növlərinin qurulması ilə əlaqələndirilir.

Monoloq və dialoqun müqayisəsi məsələsi yerli elm üçün həmişə aktual olub. Monoloq və dialoq probleminə təkcə bədii ədəbiyyat üslubu ilə bağlı deyil, ümumiyyətlə, dillə bağlı da baxmaq olar. Fikrimizcə, dil öz həqiqi varlığını daha çox dialoqda ortaya qoyur, monoloq isə daha çox süni dil formasıdır, bu, yalnız əsasən səhnədə, hətta o zaman da əsasən klassik faciələrdə tələffüz olunur. L.P.Yakubinski də monoloqun süniliyini və dialoqun təbiiliyini qeyd etmişdir. Bununla belə, o hesab edirdi ki, canlı nitqdə dialoq və monoloq ayrı-ayrılıqda mövcud deyil, sanki bir-birinin

ardınca kəşifir, bir sıra keçid hadisələrini meydana gətirir (məsələn, daha yavaş tempi ilə xarakterizə olunan istirahət şəraitində söhbət, daha böyük komponentləri, nitqin daha çox müzakirəsi sürətli danışqla müşahidə ediləndən daha çoxdur).

Dialogun bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, onu mühüm tədqiqat obyektinə çevirir və eyni zamanda tədqiqat prosesinin özünü çətinləşdirir.

Birincisi, fərdi kommunikativ səriştənin öyrənilməsidir. İkincisi, kommunikativ səriştədən əlavə, dialog təhlili insan icmalarının sosial strukturu haqqında məlumat əldə etmək imkanı verir. Sosial aspekt kommunikativ səriştənin təsviri vəzifəsini çətinləşdirir, çünki o, bizi dialogun strukturlarını və xassələrini öyrənmək üçün yeganə mənbə kimi dialog məsələsini təşkil edən dil strukturlarından imtina etməyə məcbur edir, çünki onlardan bəzilərini izah etmək üçün: səbəbləri şəxslərarası qarşılıqlı əlaqənin sosial və mədəni cəhətdən şərtləndirilmiş normalarında axtarmaq lazımdır.

Dialog tədqiqatlarının çətinliyi və əhəmiyyətinin üçüncü cəhəti dialogun strukturunu formalaşdıran düzgün linqvistik və ekstralingvistik proseslərin rolunun inteqrasiyasının zəruriliyidir.

Buna görə də, "dialog, dialoji nitq, mətn" kimi anlayışların müəyyənləşdirilməsi problemi nitq ünsiyyətinin tədqiqi boyunca bu qədər aktualdır. Dialog, dialoji nitq anlayışı, bəlkə də, bu dil hadisəsini araşdıranlar qədər çox təriflərə malikdir. Axı dialog sadəcə dil hadisəsi deyil, dialog insanın tez-tez öz fikrini geyindirdiyi formadır. Nitqin əsl vahidi "təcrid olunmuş tək monoloq ifadəsi" deyil, ən azı iki ifadənin qarşılıqlı təsiri, yəni dialogdur. Buna görə də bu anlayışın ən sadə və ümumi tərifləri bu şəkildə verilir: "Dialog iki şəxs arasında söhbətdir, fikir mübadiləsidir".

İki və ya daha çox şəxs arasında söhbət hələ də dialogu xarakterizə edən çoxlu sayda spesifik xüsusiyyətləri əks etdirmir. Dialog getdikcə daha çox sadəcə "söhbət" kimi deyil, "söhbət zamanı bir-biri tərəfindən yaradılan bəyanatların mübadiləsi" kimi müəyyən edilir. Üstəlik, dialogdakı ifadələrin bu qarşılıqlı əlaqəsi həmişə semantik qarşılıqlı əlaqə və müəyyən hallarda struktur-linqvistik əlaqədir. Dialog qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı əlaqədir. Dilin dinamik inkişafı "dialog" anlayışını daha geniş mənada istifadə etməyə imkan verdi: Dialog "şəxslərarası ünsiyyət" və ya "iki və ya daha çox danışanın / dinləyicinin eyni vaxtda iştirak etdiyi ünsiyyət prosesidir".

Dialog zamanı ünvanlayan nəinki konkret məqsədyönlü tapşırıqla ümumi mövzu tərtib edir, həm də mövzunun və nəticədə mətnin inkişafı üçün konkret proqram müəyyən edir ki, bu zaman ünvançı söhbətin əvəzsiz və fəal iştirakçısı olmalıdır. Ünvanlanan verilmiş proqramın həddlərindən kənara çıxma bilməz, hüququ yoxdur. Məsələn, dialogda "Siz Elmi seminara gəldəcəksiniz? - sualına dörd mümkün cavabdan biri olmalıdır: "bəli", "yox", "bəlkə də" və "mən bilmirəm".

Dialog iki ünsiyyət partnyoru tərəfindən yaradılmış mətnədir, onlardan biri (ünvanlayan) mətnin inkişafı üçün konkret proqram təyin edir, digəri isə (ünvan sahibi) bu proqramın işlənilməsində fəal iştirak etməlidir. Təbii ki, ünvan sahibi ondan kənara çıxma bilər.

Danışq dialogunun mahiyyətini başa düşmək üçün onun janrla hansı əlaqədə olduğunu müəyyən etmək faydalıdır.

Bu baxımdan, M. M. Baxtinin əsərində ortaya qoyduğu janr haqqında fikirləri maraq doğurur. M.M.Baxtin janrı - müəyyən tematik məzmunu, üsluba və kompozisiyaya malik olan deyimi onun həyata keçirilməsinin bəzi fərdi xüsusiyyətlərindən mücərrədləşdirməklə hesab edir. Eyni zamanda, birbaşa qeyd olunur ki, "nitq janrları arasında gündəlik dialogun qısa surətlərini də yerləşdirməliyik" [1]. Deməli, dialog janr deyil, sual janrı və müsbət cavab janrı kimi janrların qarşılıqlı təsiridir. Dialogun strukturunu başa düşmək bir-biri ilə birləşdirilə bilən janrları sadalamaq və bu uyğunluğun qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək deməkdir.

Bununla belə, ünsiyyət prosesini dialog kimi başa düşərək, "dialoji nitq" anlayışından danışmaq daha düzgün olardı. Dilçilik nöqteyi-nəzərindən dialoji nitq "dil tərkibinə birbaşa qavrayışla təsir edən, ünvanlayanın çıxışında ünvanlanana aktivləşdirən ifadələrin - replikaların

mübadiləsindən ibarət nitqin forması (növu) kimi müəyyən edilir, nitq fəaliyyətidir. Dialoji nitqin bu tərifinə əsasən, qeyd edə bilərik ki, replikaların sintaktik strukturunun həmsöhbət tərəfindən qarşılıqlı asılılığı, dialoqu vahid bir bütövlükdə birləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бахтин, М.М. Эстетическое словесное творчество / М.М.Бахтин. –М.: Искусство, –1979. – 423 с
2. Валюсинская, З.В. Вопросы изучения диалога в работах советских лингвистов, в кн.: Синтаксис текста / З.В. Валюсинская. – М.: Наука, –1979, –313 с.
3. Щукин, В.Г. О диалоге и альтернативах. Вариации на тему М.М. Бахтина //Вопросы философии. –2006. –№ 7. –с.32-44.
4. Якубинский, Л.П. О диалогической речи. в его кн.: Избранные работы. Язык и его функционирование / Л.П. Якубинский, –М., –1986. –208 с.
<http://www.philology.ru/linguistics1/yakubinsky-86.htm>
5. Eminli, B. İ. Qeyri-verbal ünsiyyətin etnokulturoloji səciyyəsi / B. İ. Eminli // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 12-16. – EDN IXPRST.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=46202320>

РЕЗЮМЕ

ДИАЛОГ КАК ФОРМА ПРОЯВЛЕНИЯ ЯЗЫКА И РЕЧИ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: общение, речевая деятельность, диалог, диалогическая речь, участники общения.

Там, где есть интерес к межличностным отношениям, есть и интерес к изучению диалога, потому что посредством диалога люди взаимодействуют, соединяются. Диалогическая речь - один из основных видов человеческого общения, который реализуется непосредственно в речевом процессе. Участник диалога в той или иной форме создает представление о знании, характеристиках, способе понимания информации, обеспечиваемой общением.

SUMMARY

DIALOGUE AS A MANIFESTATION OF LANGUAGE AND SPEECH

Eminli B.I.

Keywords: communication, speech activity, dialogue, dialogic speech, communication participants

Where there is an interest in interpersonal relationships, there is also an interest in the study of dialogue, because through dialogue people interact and connect. Dialogic speech is one of the main types of human communication, which is realized directly in the speech process. The dialogue participant, in one form or another, creates an idea about the knowledge, characteristics, way of understanding information, information provided by the communication.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.07.2022
	Son variant	12.09.2022

UOT 81`42

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_12

POEZİYADA İNKARLIQ KATEQORİYASI ÜZRƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HƏSƏNOVA KÖNÜL NƏRİMAN qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan, baş müəllim

Açar sözlər: poeziya, linqvokulturologiya, inkarlıq və qənaət prinsipi dünya dil modelində universal linqvistik göstərici kimi.

Dünyanın dil xəritəsində inkarlıq universal bir kateqoriya olub, müxtəlif dillərin daşıyıcılarının təsəvvürlərində eyniyyət təşkil edir, qrammatik səviyyəyə keçiddə müəyyən fərqlər özünü göstərsə də, semantik aspektdə bu kateqoriya ilə bağlı təsəvvürlər tam şəkildə üst-üstə düşür, onun linqvokultural əsasları meydana çıxmış olur. Bu əsas mədəniyyətlə birbaşa bağlılığa dəlalət edir. Dünya dil modelində linqvistik qənaət prinsipi də universal səciyyə daşıyaraq mədəniyyətlərarası oxşarlıqları əmələ gətirir və bu linqvistik hadisə insanın təsəvvür və düşüncələrinə təsir göstərərək fonem, morfem, leksem, sintaktik resurslar üzrə özünü təzahür etdirir. İstər inkarlıq kateqoriyası, istərsə də linqvistik qənaət prinsipi linqvokulturoloji prosesdən kənarda deyildir, hər iki göstərici bəşəri dil sistemində həm obrazlılığı, həm də bu xüsudə ekspressivliyi və emosionallığı şərtləndirmək imkanlarına malikdirlər, mədəniyyətlərarası kontekstdə misilsiz rol oynayırlar. Aydın məsələdir ki, ümumtürk dillərində inkarlıq məzmunu yaratmaq üçün -ma, -mə morfoloji göstəricidən istifadə olunur və bu inkarlıq şəkilçiləri feil əsasına artırılır. İnkərlıq şəkilçilərindən sonra artırılacaq zaman, şəkil və s. şəkilçilərinin şair, yaxud da samitlə başlamasından, əvvəlki saitin incə və qalınlığından asılı olaraq inkarlıq şəkilçilərinin -ma, -mə formaları işlənir (1.279) Türkcələrin ortaq malı olan “Orxon-Yenisey” daş kitabələrində “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də -ma, -mə şəkilçisinə rast gəlinir. Həmin qədim mənbələrdə -ma, -mə şəkilçisi əsasında intişar tapmış -maz, -məz formalarının işlənilməsi halı ilə üzləşirik. -ma, -mə şəkilçisinin -maz, -məz-ə transformasiyası barədə qrammatika kitablarında belə bir elmi tezis irəli sürülür: “Bəzən feil köklərinə artırılan -ma, -mə inkarlıq şəkilçisi ilə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin eynicinsli saıtlərindən biri inkar olunur. Bundan sonra isə **p** samiti türk dillərinə məxsus materiallardan məlum olduđu kimi **z** samitinə çevrilir. Beləliklə, inkarlıq samiti qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi -maz, -məz şəkilçisinə çevrilib həm inkarlıq, həm də qeyri-qəti gələcək zaman anlayışının ifadəsinə birlikdə xidmət edir. (1.279) Bizim təhlil dairəmizi poeziyada qənaət prinsipinin linqvoetnoloji aspektləri əhatə etdiyindən burada -ma, -mə, -maz, -məz inkarlıq kateqoriyasına xidmət göstərən morfoloji göstəricilərin assimilyativ -mm formasına düşməsinin səbəblərini, poetik örnəklərin dilində işlənmə pozisiyalarındakı vəziyyətini şərh etməyə çalışacağıq. Psixolinqvistika elmi bizə diktə edir ki, qənaət prinsipi dilin təfəkkürlə əlaqəsi zəminindən kənarda baş vermir, dil və təfəkkürün qarşılıqlı çərçivəsində bu proses özünü təzahür etdirir. Qənaət prinsipi dilin bütün struktur səviyyələrində özünü göstərdiyi kimi, inkarlıq kateqoriyasının morfoloji göstəricilərindən də yan keçmir. Belə ki, Azərbaycan poeziya dilində intensiv şəkildə rast gəldiyimiz enəmmirəm, gələmmirəm, gedəmmirəm və s. feil könlərinə artırılan -mm assimilyativ qoşa samit birləşmələri sintaktik üsulla yaranan enə bilmirəm, gələ bilmirəm, gedə bilmirəm feil birləşmə yaxud da cümlə modellərində “bilmirəm” feilinin işlənməsinin qarşısını alır, qənaət formasını reallaşdırır. Bir nümunəyə nəzər salaq:

Səma uca enəmmirəm,

Qucağına gələmmirəm,

*Səni qoyub gedəmmirəm,
Ruhum qalır səndə dağlar*(2.28)

Bir daha qeyd etməliyəm ki, misra sonu mövqelərdə inkar məzmunu kəsb edən feillərin hamısı -mm assimilyasiya ilə qənaətli formanı gerçəkləşdirir, mətnin ritm ahəngini cilalayır, assimilyativ forma “bilmirəm” feilinin işlənməsinin qanunauyğun hal kimi qarşısını kəsir, poetik mündəricənin qısa biçimlərdə təqdimini aktuallaşdırır. Əslində, şeir mətnində özünü göstərən bu fonetik hadisə ədəbi dil norması olmayıb, dialektal areal üçün səciyyəvi olan -nm, -mm assimilyasiya tipinin təzahür şəklidir. Bu assimilyasiya tipi “n” samitinin özündən sonra gələn “m” samitini öz məxrəcəə uyğunlaşırması nəticəsində yaranır (3.200) və belə formalar şeir dilinin poetikası üçün qanunauyğun hal hesab olunur, həm də linqvistik qənaəti də şərtləndirir. Nəzərdən keçirdiyimiz şeir bəndində maddi söz cildində birinci şəxsin təkindəki “mən” əvəzliyi işlədilmir, morfoloji göstəricilər onun işlənməsinin lazımsızlığına rəvac verir. Bütün şəxs paradigmaları üzrə assimilyasiya formalı feilləri dəyişsək, yenə də qənaət edilmiş formaları görə bilərik: mən enənmirəm (enə bilmirəm), o enənmir (enə bilmir), biz enənmirik (enə bilmirik), siz enənmirsiniz (enə bilmirsiniz), onlar enənmir (enə bilmirlər). Digər feilləri də eyni ilə şəxsə görə dəyişmək mümkündür və göründüyü kimi, şeir dili üçün, onun struktur nizamlanması üçün qənaət nə qədər effektiv linqvistik bir qanundur.

İnkarlıq kateqoriyasının fonomorfoloji aspektdə qənaətli formaları poeziya dilində aktiv şəkildə özünü biruzə verir, demək olar ki, şeir mətnlərinin hər bir misrasında, bəndində müşahidə edilir. Məs:

*Dözmək olmur Cəbrayılınız, Laçınız,
Qarabağın yollarını açın siz,
Kim dedi: Şuşanı atıb qaçın siz?
Paylayıram hər səslə dərdimi* (2.86)

Bu mətnin birinci misrasında “dözmək olmur” birləşməsinin əlaqəyə girmiş “olmur” feilini “olmayır” formasında da işlətmək mümkündür. Qənaətli formaya riayət etmək məqsədi ilə söz sənətkarı bu formaya üstünlük vermiş, bir növ mətni ağırlaşdırmadan xilas etmişdir. Həqiqətən də, “olmur” inkar məzmununa malik olan feili fonomorfoloji yöndə “olmayır” şəklində işlətsək, sözsüz ki, mikrotextdə bir ağırlıq hiss ediləcəkdir. İstər “olmur”, istərsə də “olmayır” inkar çalara malik feilləri ədəbi dil normasına müvafiq bir tərzdədir və kommunikativ funksiya tələb etmişdir ki, mətnə “olmur”, yəni qənaət edilmiş forma işlədilsin, çünki qənaət prinsipi əksər məqamlarda kommunikativ proseslərin tələblərindən doğur, meydana çıxır. Dildə qənaət qanunauyğun linqvistik hadisədir və müəyyən normaların meydana çıxmasını şərtləndirir. Ümumiyyətlə, dil sistemində baş verən qənaət üçün dilin kommunikativ funksiyasını meyar kimi qəbul edərək, bu funksiyadan kənara çıxan elementləri qənaətli forma kimi qiymətləndiririk. Müxtəlif dil normalarının müəyyənləşdirilməsi məhz bu meyardan istifadə ilə mümkün olur. Məsələn, “olmayır” forması dilin kommunikativ funksiyasına görə bu şəkildə də istifadə olunmalıdır, lakin sait-samit ixtisarı nəticəsində söz “olmur” formasına düşür ki, bu da qrammatik norma hüququ qazanır. (4.4)

Bəzən şeir mətnlərinin kommunikativ funksiyası ilə bağlı olaraq mətnlərdə qənaət prinsipinə uyğun olaraq həm assimilyasiya, həm də sait-samit ixtisarı ilə nəticələnən inkarlıq kateqoriyasının morfoloji göstəricilərində linqvistik hadisələrə rast gəlirik ki, bunlar da spesifik səciyyə kəsb edərək struktur qısalaşmanı təmin edir və belə bənd və misralarda inkarlıq məzmunu qabarıq səslənir:

*Ləkə gəldi cəsurların adına,
Yetəmmədik Qarabağın dadına,
Vallah düşmür bir kimsənin yadına,
Əssin xəzri, verin yelə dərdimi* (2, 87)

Mətnin semantik strukturu üçün yetəmmədik, (yetə bilmədik), düşmür (düşməyir) kimi işlədilən qənaət formaları məqbul sayılır, inkarlıq mənasının ifadəsində ən optimal variantlar hesab olunur.

Feilin xəbərlilik formasının zaman paradigmaları üzrə linqvistik yöndə təhlilinə nəzər salsaq, şeir mətnlərində inkarlığın ifadəsində qənaətə uyğun ən universal morfoloji göstəricisinin -m samit elementi olduğu aşkara çıxacaqdır. Məs:

*Kədərliyəm, gülmür üzüm nə sirdi,
Yaraqlılar yolumuzu kəsirdi,
Soydaşlarım, elim obam əsirdi,
Dəryalar söndürməz inan dərdimi* (2,89)

Bu mikrotextdə inkarlıq mənası ifadə edən “gülmür” (gülə bilmir), “söndürməz” (söndürə bilməz) feilləri işlənmişdir və bunlardan birincisi indiki, ikincisi isə gələcək zaman məzmunu bildirir. Qanunauyğun hal kimi, mətnin poetexnik tələblərinə müvafiq olaraq inkar feillərdən sonra, “bilmirəm” sözlərinin işlədilməsinə ehtiyac qalmamış, nəticədə qənaətli forma olduqca ahəngdar, ritmik, melodik, musiqili bir şəkildə təqdim edilmişdir. Tərəfimizdən əməliyyat aparıb “gülmür” feilini zaman paradigmaları üzrə dəyişsək, aşağıdakı linqvistik mənzərənin şahidi olacağıq: Gülmür=gülməyir (indiki zaman); Gülmürdü=gülməyirdi (keçmiş zaman); gülmüyəcək (danışq dilindən) = gülməyəcək (gələcək zaman). Bir daha da qeyd edirik ki, qənaət prinsipi üçün ən münasib forma indiki zamandakı -m şəklidir. “Gülmür” feilini assimilyasiya şəklində və indiki zaman məzmununda “güləmmir” morfoloji tərkibində işlətmək mümkün olsa da, gələcək zamanda da “güləmməyəcək”, nəqli keçmiş zamanda “gülənməmiş” kimiəcaib, dilimizin qrammatik quruluşuna xələl gətirəcək forma alınacaqdır. Belə qüsurlu formalara inkarlıq kateqoriyasına məxsus canlı danışq dilində ikiqar inkarlığı yaradan və ədəbi dil üçün məqbul sayılmayan çatışmamazlıq, qanmamazlıq, danmamazlıq, dönməməzlik, ölməməzlik və s. kimi şəkilləri göstərə bilərik. Fikrimizi bir şeir mətnində işlədilmiş “ölməməzlik” inkar məzmunu malik feil əsasında izah edək. Aydın məsələdir ki, Azərbaycan dilində -ma, -mə şəkilçisi, o sıradan, qədim türkcələrdə dillərin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq -maz, -məz şəkilçisinə transfer olmuşdur. Bu transformasiya, yəni, -ma, -mə-nin -maz, -məz-ə çevrilməsi bütün türkcələr üçün universal bir linqvistik hadisədir. İkiqat inkarlığın ifadəsinə xidmət göstərən “ölməməzlik” feilinin həmin formada şeir dilinə gətirilməsi mətnin ağırlaşmasına səbəb olur:

*Səslənib könlümdə sən bir nəğmətək
Qoru bu şərəfi, bu təmizliyi
Can atmaq, ucalmaq, çata bilməmək!
Budur sevgimizin ölməməzliyi!* (5, 63)

Mətnə “ölməməzlik” morfoloji tərkibində çıxış edən inkar feilini fikrimizcə, “ölümsüzlük” şəklində işlətmək daha düzgün olardı, çünki semantik cəhətdən hər iki morfoloji təhlildəki söz inkarlıq məzmunu simvolizə edir. Digər bir tərəfdən də yanaşdıqda “ölümsüzlük” sözü ədəbi dil norması hesab olunub izahlı lüğətlərdə əksini tapsa da, “ölməməzlik” dilimizin lüğət tərkibində qüsurlu nitq vahidi hesab olunaraq işlədilmir, canlı danışq dilində belə morfoloji tərkibdə işlədilmə də qüsür hesab edilir. Bəs onda belə ağırlaşma yaradan sözü Bəxtiyar Vahabzadə kimi talantlı, dilimizin sirlərini, qrammatik quruluşunu dərinlən bilən şair nə üçün işlətməli olmuşdur? Qısaca olaraq bu sualı belə cavablandırma bilərik ki, şeir mətninin anlaşılması naminə dilimizin normativliyinə zidd olan belə əyintilərin, qüsurların istisna hal kimi üslubi normaya güzəştə getməsi məqbul hesab olunsa da, qənaət prinsipi üçün məqsədəmüvafiq sayılmır, bir şəkilçinin sözdə ikiqat şəkildə işlədilməsi qənaətu uyğun normativliyi korlayır.

Poeziya mətnlərində sintaktik üsulla inkarlıq məzmunun verilməsində ən çevik linqvistik vasitə nə, nə də bağlayıcıları hesab olunur və düzgün olaraq bu tip bağlayıcı qrammatika kitablarında “inkarlıq bağlayıcısı” kimi adlandırılır. Poeziyada elə mətnlərə təsadüf edirik ki, nə bağlayıcısı xəbəri feilin təsdiq formasında olan cümlələrə inkarlıq məzmunu verir və belə məzmun xüsusiyyəti həmcins üzlü şeir misralarında qabarıq şəkildə özünü göstərir. Maralqı cəhət budur ki, mətnin poetexnik qanunauyğunluqları ilə bağlı olaraq, nə bağlayıcısının mürəkkəb “nə də” modelindən deyil, sadəcə olaraq də bağlayıcısız formasından istifadə olunur. Əslində isə, morfoloji

normativliyə görə mətnlərdə *nə* bağlayıcısı təklildə, müstəqil işləmə bilmir, onun işlənməsi üçün “də”, “ki” köməkçi elementlərinin əlavə edilməsi mütləq və zəruridir. Bu köməkçi elementlərdən yalnız *nə* bağlayıcısı ilə işlənen üzvdən və ya üzvdən sonra gələn üzv və cümlələri bağlamaq üçün istifadə olunur. Cümlənin həmcins üzvlərini bağlamağa xidmət göstərən *nə*, *nə də*, *nə də ki*, bağlayıcılarından biri “*nə*” işləndiyi halda, mürəkkəb quruluşu yaradan “də”, “ki” köməkçi sözlərindən biri bura aiddir və bu fonda qənaət prinsipi özünü təzahür etdirir:

*Səcdənə dursa da viüqarlı dağlar,
Vətənin yoxdursa nə mənası var?
Nə vəzifə, şöhrət, nə dövlət, nə var,
Bacarmaz qəlbimdən silə dərdimi* (2, 93)

Dil daşıyıcılarının mahiyyətə yaxınlığı inkarlıq kateqoriyasının da yaxınlığına zəmin yaradır. Məhz buna görə də hərəkət konsepti ilə bağlı inkarlıq kateqoriyası mədəniyyətlərarası kontekst səviyyəsinə yüksəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə Morfologiya.- II cild /red. Z.Budaqova; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – B.: Elm, –1980, –510 s..
2. Mirzə, H. Mən necə unudum belə dərdimi? / H.Mirzə, –Bakı: Qismət, –2004, –304 s.
3. Bayramov, İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi / İ.Bayramov. –Bakı: Elm və təhsil, –2016, –252 s.
4. Yusifov, M.İ. Dil sistemində qənaət (Azərbaycan dili materialları üzrə) / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya./ –Bakı 1976, –169 s.
5. Vahabzadə, B. Axı dünya fırlanır/ B. Vahabzadə. –Bakı: Yuxu, –1987, –208 s.

РЕЗЮМЕ

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИНЦИПА ЭКОНОМИИ ПО КАТЕГОРИЯМ ОТРИЦАНИЯ В ПОЭЗИИ

Гасанова К.Н.

Ключевые слова: поэзия, лингвокультурология, отрицание и принцип экономии как универсальный лингвистический индикатор в мировой языковой модели

Проявление принципа лингвистической экономии на основе отрицательной категории в глаголах обусловлено конкретными языковыми процессами. Принцип экономии по этой категории в поэзии исследуется в процессе упорядочения грамматических законов, реализуется в рамках закономерности и естественности. Принцип экономии, имеющий строгую стилистическую цель, не наносит ущерба грамматическому порядку, его нормативному устройству по категории отрицания, а, наоборот, создает благоприятные условия для нормализации художественной речи в поэтической среде. Сокращения, естественные опущения и сокращения, выходящие за рамки свободы живого разговорного языка, отвечают требованиям принципа экономии и, главное, активно и деятельно участвуют в создании мелодии, гармонии, ценных ритмических названий в контекстной среде. Принцип экономии на отрицании в поэтических текстах характерен, когда он характерен для поэтической речи, а если нет, то о поэтичности стихотворения говорить не стоит. В языке поэзии это языковое явление приобретает особое значение при условии экономного формирования содержания отрицания, обогащения смыслового потенциала путем сжатия высказываний, способно систематически удовлетворять все критерии эстетических требований поэзии, что находит решение в статье.

SUMMARY

**LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF THE PRINCIPLE OF ECONOMY ON THE
NEGATION CATEGORY IN POETRY**

Hasanova K.N.

Keywords: *poetry, linguculturalology, principle of negation and saving as a universal linguistic indicator in the world language model.*

The manifestation of the principle of linguistic savings based on the category of negation in verbs is conditioned by specific language processes. In poetry, the principle of saving in this category is studied in the process of regulation and regulation of grammatical laws, it is realized within the framework of legality and naturalness. The principle of economy, which has a serious stylistic purpose, does not harm the grammatical order of the category of negation, its normative structure, on the contrary, it creates fertile conditions for the normalization of artistic speech in the poetic environment. Abbreviations, natural omissions, and abbreviations born from the freedom of the living spoken language meet the requirements of the principle of economy, and the most important thing is that they actively and actively participate in the creation of melody, harmony, and valuable rhythmic names in the contextual environment. The principle of saving on negation in poetic texts is characteristic if it is characteristic of poetic speech, and if it is not, it is not worth talking about the poetic nature of the poem. This linguistic phenomena is of special importance, provided that the content of negation is formed with economy in the language of poetry, expressions are condensed and the potential of meaning is enriched, it has the power to meet all the aesthetic requirements of poetry in a systematic way, and these and other issues are solved in the article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.11.2022
	Son variant	08.12.2022

UOT 811.512.162

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_17

**MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN SINTAKTİK OMONİMLİK HADİSƏSİNİN
TƏZAHÜR İMKANLARINA TƏSİRİ
(Müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında)**

ƏLİYEVƏ GÜNEL SURXAY qızı

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant

gunelsurkhaygizi19@gmail.com

Açar sözlər: sintaktik omonimlik, mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, baş cümlə, budaq cümlə, məna əlaqələri

Omonimlik hadisəsi dilin leksik və sintaktik səviyyələrində eyni təzahür imkanlarına malik deyildir. Bunu müasir Azərbaycan dilinin materiallarının araşdırılması və təhlili əsasında əldə olunan nəticələr də əyani şəkildə sübut edir. Omonimliyin fərqli təzahür imkanlarına malik olması dilin leksik və sintaktik vahidlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə, leksik səviyyədə fərqli olaraq, sintaktik səviyyənin başqa dillərin təsirinə qarşı dayanıqlılıq nümayiş etdirən mühafizəkar təbiəti ilə əlaqədardır, eyni zamanda bu dil səviyyəsinin kommunikasiya prosesi ilə birbaşa bağlılığının nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Leksik səviyyənin vahidləri olan sözlər omonimlik və çoxmənalılıq faktlarının zənginliyi ilə seçilsə də, onların əsasında formalaşan sintaktik vahidlər (xüsusən də cümlələr) ünsiyyət prosesinin bilavasitə iştirakçıları olduğundan ötürülən informasiyaya qoyulan tamlıq və təkmənalılıq kimi zəruri tələblərə cavab verə biləcək şəkildə tərtib olunur. Dil öz kommunikativ funksiyasını məhz sintaktik vahidlərin semantikasındakı əhatəlilik, nisbi informasiya tamlığı, bu dil vahidlərinin mənanı dəqiqləşdirən sintaqmatik münasibətlər əsasında formalaşmış strukturu, onların məzmun və formaları arasındakı əlaqənin qeyri-ixtiyariliyi, motivləşmə, konkretliyə və təkmənalılığa meyil, eləcə də çoxmənalılıq və omonimlikdən uzaq olması kimi cəhətlərin sayəsində tam şəkildə gerçəkləşdirmək imkanını əldə edir. Söz ilə müqayisədə cümlə səviyyəsində forma ilə mənanın daha aydın, daha anlaşıqlı olduğunu qeyd edən və bunu nitqimizin məqsədyönlülüüyü ilə əlaqələndirən Mark K.Beykerin aşağıdakı fikri bu baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir: *“Nəticə çıxarmaq olar ki, əgər sözlər öz mənalılarına görə ixtiyari və dəyişkəndirsə, o zaman onlardan tərtib olunmuş daha böyük konstruksiyalar da son dərəcə ixtiyari və dəyişkən olacaqdır, çünki sözlərin qeyri-müəyyənliyi və ikimənalılığı bir-birini mürəkkəbləşdirir və gücləndirir bilər. Buna baxmayaraq, hər şey tam əksinədir. ... Söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində forma və məna arasındakı münasibət universallığa və tam müəyyənliyə yönəlir”* [1, s.199].

Müasir Azərbaycan dilində həm omonim sərbəst söz birləşmələri, həm də omonim sadə cümlələrlə müqayisədə mürəkkəb cümlələrin omonimliyi faktı olduqca məhdud şəkildə özünü büruzə verir. Mark K.Beykerin yuxarıda qeyd etdiyimiz fikrinə əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sintaktik vahidlərin quruluş mürəkkəbliyi ilə sintaktik omonimlik hadisəsinin meydana çıxması prosesi arasında tərs mütənəsiblik mövcuddur, yəni cümlələr quruluşca mürəkkəbləşdikcə sintaktik omonimlik hadisəsinin təzahür imkanları nəzərə cəpacaq dərəcədə məhdudlaşır. Mürəkkəb cümlələrdə omonimlik hadisəsinin məhdud təzahür imkanlarına malik olması faktı həmin cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri, həmçinin ünsiyyət prosesindəki mövqeyi və kommunikativ məqsədi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Mürəkkəb cümlənin öz funksiyasını sadə cümləyə nisbətən sintaktik planda daha geniş, kommunikativ planda isə daha məqsədyönlü şəkildə həyata

keçirdiyini, nitq axarına daha kəskin şəkildə daxil edilə bildiyini vurğulayan K.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, *“mürəkkəb cümlə real gerçəkliyin müəyyən bir fraqmentinin – kommunikativ fokusa yerləşdirilməsi tələb edilən fraqmentinin daha geniş və hərtərəfli ifadəsidir. Təbii olaraq, sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb cümlənin kommunikativ sahəsi də xeyli genişdir və təbii ki, bu genişlik mürəkkəb cümlənin struktur-semantik quruluşunda özünü göstərir”* [2, s.126].

Omonimlik hadisəsinin yaranma mexanizminin ətraflı şəkildə araşdırılması üçün onun təzahür etdiyi dil vahidlərinin bu prosesə əsaslı şəkildə təsir edə biləcək bütün xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Sintaktik omonimliyin mürəkkəb cümlələrdəki məhdud təzahür imkanları da bu sintaktik vahidlərin struktur-semantik özəllikləri ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Bu, omonimliyin mürəkkəb cümlələri struktur-semantik tamlığa malik olan sintaktik vahid kimi bütövlükdə əhatə etməsi, yaxud həmin cümlələrin yalnız bu və ya digər komponentinin çərçivəsində təzahür etməsi kimi tədqiqi elmi baxımdan əhəmiyyətli olan bir məsələyə aydınlıq gətirmək üçün olduqca zəruridir.

Sintaktik omonimlik hadisəsinin tədqiqi zamanı mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı dilçilikdə qeyd olunmuş aşağıdakı fikirlər nəzərə alınmalıdır:

1. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentinə çevrilən sadə cümlələr mənə və intonasiya cəhətdən vəhdət təşkil edərək bütöv bir fikrin ifadə olunmasına xidmət edir [3, s.85; 4, s.281];

2. Mürəkkəb cümlələr komponentlərinin müstəqilliyi qarşılıqlı şəkildə şərtlənən və qrammatik cəhətdən vahid bir tam kimi çıxış edən sintaktik vahidlərdir [2, s.131; 4, s.281];

3. Hər hansı bir fikrin ifadəsində tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri birbaşa, həmçinin eyni dərəcədə iştirak etsə də, tabeli mürəkkəb cümlələr bu baxımdan fərqlənir; onların baş cümlələri bilavasitə, budaq cümlələri isə dolayısı ilə, yəni baş cümlə vasitəsilə fikrin ifadəsində iştirak edir [3, s.99; 4, s.302; 5, c.3, s.352; 6, s.271];

4. Mürəkkəb cümlənin hər iki növündə komponentlər arasında mənə bağlılığı mövcuddur [3, s.85].

Yuxarıdakı qeydlərə əsaslanaraq mürəkkəb cümlələrdə meydana çıxan mənə müxtəlifliyi ilə əlaqədar bir neçə mühüm məsələyə aydınlıq gətirmək mümkündür. Həmin məsələlərdən biri mürəkkəb cümlələrin yalnız bu və ya digər komponenti ilə məhdudlaşan və həmin mürəkkəb cümlələri bütövlükdə əhatə edə bilməyən mənə müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Mən bibimin müəllimlərini görürdüm, haradasa çiçək açmış ağacların altında onlar bibim kimi şagirdlərə nəğmə ilə dərs öyrədirdilər (Ə.Əylisli, *“Tənha narın nağılı”* povesti): 1.bibim kimi şagirdlər (mətnə – əsas); 2.bibim kimi öyrədirdilər.

Göründüyü kimi, bu cümlənin ikinci komponentində mənə müxtəlifliyi müşahidə olunur. Bu mənə müxtəlifliyi həmin komponentə daxil olan sözlərin müxtəlifşəkilli əlaqələnməsinin nəticəsi olaraq meydana çıxır, lakin struktur-semantik tamlığa malik olan mürəkkəb cümləni bütövlükdə əhatə edə, komponentlər arasındakı mənə əlaqəsinə təsir edə bilmir, buna görə də həmin cümlə omonim tabesiz mürəkkəb cümlə hesab oluna bilməz. Sintaktik omonimlik semantik hadisə olduğu üçün yalnız semantik tamlığa və müstəqilliyə sahib olan sintaktik vahidlərdə müşahidə olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərində isə bu cür müstəqillikdən söhbət gedə bilməz: *“Burada söhbət bərabər hüquq əsasında birləşmədən, komponentlərin birinin digərinə tabe olmamasından gedə bilər. “Müstəqillik” olsa-olsa, yalnız budaq cümlənin asılı vəziyyətinə nisbətən görünə bilər”* [5, c.3, s.352].

Digər tərəfdən isə, tabesiz mürəkkəb cümlənin hər hansı bir komponenti çərçivəsində meydana çıxan bu cür mənə müxtəlifliyini sintaktik omonimlik kimi təqdim etmək elmi baxımdan da düzgün deyil: *“Tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələr müəyyən bir mənə əlaqəsində bir-biri ilə qarşılıqlı məzmun münasibətində olur. Bu cümlələri mürəkkəb cümlə daxilindən çıxarıb*

müstəqil cümlələr şəklində işlətdikdə həmin məna əlaqəsi yox olur, çünki bu əlaqəni şərtləndirən tabesiz mürəkkəb cümlənin özü bir sintaktik vahid kimi aradan çıxır" [6, s.274].

Müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında cümlə omonimliyini tədqiq edərkən sadə cümlələrdə özünü büruzə verən situativ xarakterli məna müxtəlifliyi halları ilə də qarşılaşmaq mümkündür. Bu o deməkdir ki, bəzi sadə cümlələri mətndən təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirdikdə onları mübtədasız müəyyən şəxslə cümlələr kimi qəbul etmək olur, yəni bu cür cümlələr mətndə bütöv, mətndən kənarda isə yarımçıq cümlə xarakteri daşıyır. Bu faktın meydana çıxması həmin sadə cümlələrin tərkibindəki bəzi sözlərin müxtəlifşəkilli sintaktik əlaqələrin meydana çıxması üçün əlverişli şərait yaradan mövqedə yerləşməsi ilə əlaqədardır. Aşağıdakı nümunələri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək:

1) *Burada qəribə bir qaraqışqırıq qopdu, yekəburun arvadının qolundan tutub söyə-söyə kənara çəkdi* (M.İbrahimov, "Böyük dayaq" romanı): 1.yekəburun←çəkdi (mətndə – əsas); 2.yekəburun→arvad;

2) 2) *Sarışın zabitin sözlərini Səlimxanova tərcümə eləmək istədi, lakin polkovnik "sonra" deyib Xənfəldi axıradək dinləməyi məsləhət gördü* (S.Qədirzadə, "Burada insan yaşamışdır" povesti): 1.sarışın←istədi (mətndə – əsas); 2.sarışın→zabit.

Göründüyü kimi, oxşar halı yuxarıdakı tabesiz mürəkkəb cümlələrdən birincisinin ikinci komponenti olan sadə cümlədə, ikincisinin isə birinci komponenti olan sadə cümlədə müşahidə etmək mümkündür. Bu tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən birində özünü büruzə verən situativ xarakterli məna müxtəlifliyi halı həmin komponentdən kənara çıxıb mürəkkəb cümləni bütövlükdə ehtiva edə və onun omonimləşməsinə səbəb ola bilmir. Həmin tabesiz mürəkkəb cümlələrdən yalnız birincisi omonim səciyyəli hesab oluna bilər, çünki komponentlərarası məna əlaqəsinə əsasən, bu cümləni həm aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, həm də səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi izah etmək mümkündür. Bu halın cümlənin ikinci komponentindəki situativ məna müxtəlifliyi ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə yalnız budaq cümlədə özünü büruzə verən məna müxtəlifliyi sintaktik omonimlik kimi izah oluna bilər. Əksər hallarda məhz budaq cümlənin informativ planda daha dolğun, daha müstəqil və daha bütöv bir şəkildə özünü göstərdiyini vurğulayan K.Abdullayevin də qeyd etdiyi kimi, *"informativ aspektdən yanaşdıqda budaq cümlə müstəqillik statusu kəsb edir"* [2, s.161].

Onu da qeyd etmək ki, K.Abdullayev bu halı yalnız baş cümlənin hər hansı bir üzvünün genişlənərək kənara çıxması nəticəsində formalaşan budaq cümlələrə şamil edir [2, s.164]. Bu cür mürəkkəb cümlələrdə fikrin ifadə olunması prosesində budaq cümlə baş cümlə vasitəsilə iştirak etdiyi üçün həmin mürəkkəb cümlələri sadələşdirdikdə omonimliyin qorunub saxlandığını müşahidə edirik. Budaq cümlə baş cümlənin tərkibində əriyərək daxilindəki omonimlik əsasında meydana çıxan məna müxtəlifliyini məhz onun vasitəsilə bütövlükdə mürəkkəb cümləyə ötürə bilər. Tabeli mürəkkəb cümlələrdəki bu məna müxtəlifliyi özünü komponentlərin birgə iştirakının nəticəsi olaraq meydana çıxan omonimlik kimi büruzə verir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

– *Orada yazılıb ki, həmin o məkana təkcə yuxuya aludə olanlar düşmür. Allahın qarşısında bağışlanmaz günahı olanları da yuxularından çəkib ora salırlar* (A.Məsud, *Yazı (Roman, esse, hekayə)*): 1.Həmin o məkana həm yuxuya aludə olanlar, həm də günahkarlar düşürlər (mətndə – əsas); 2.Həmin o məkana yuxuya aludə olanlar düşürlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin omonim səciyyə daşmasını mətn daxilində ondan sonra gələn sadə cümlənin əsasında müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Mürəkkəb cümlə komponentlərinin sintaktik omonimlik hadisəsinin meydana çıxması prosesindəki mövqeyi araşdırılarkən baş cümlələrin tərkibində işlənən *demək, öyüd-nəsihət vermək, tapşırmaq* kimi feillərlə əlaqədar olaraq, onlara eyni anda iki müxtəlif sualın verilməsinin mümkünlüyü şəraitində həm tamamlıq, həm də məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi anlaşıla bilən nümunələrə də aydınlıq gətirilməlidir. Bu fakt tərəflərin birgə iştirakına

əsaslanmadığı, həmçinin tabeli mürəkkəb cümləni bütöv şəkildə əhatə edə bilmədiyi üçün sintaktik omonimliyə aid edilməməlidir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

1) *Sadiqov. ... Ancaq yenə də işimizin xatirinə deyərsiniz ki, Sadiqov yoldaş həmişə bizə öyüd-nəsihət verir ki, xalqa sədaqətlə qulluq eləyək (İ.Əfəndiyev, "Atayevlər ailəsi" pyesi): 1.nəyi?, nə bərədə? – tamamlıq budaq cümləsi (əsas); 2.nə məqsədlə? – məqsəd budaq cümləsi; 2) Verdiyev əsim-əsim əsdi, katibə tapşırı ki, Vahidin dediyini "bir yerə" yazıb saxlasın (M.Cəlal, "Açıq kitab" romanı): 1.nəyi? – tamamlıq budaq cümləsi (əsas); 2.nə məqsədlə? – məqsəd budaq cümləsi.*

Onu da qeyd etmək ki, həm tamamlıq, həm də məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi şərh oluna bilən bu cür mürəkkəb cümlələrdən T.Müzəffəroğlu "qovuşuq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr", M.Əsədova isə "qarışıq tipli budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr" kimi bəhs edirlər [7, s.209; 8, s.77].

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə omonimlik hadisəsinin təzahür imkanlarını tədqiq edərkən bəzi cümlələrin eyni anda həm həmcins xəbərlə sadə cümlə, həm də tabesiz mürəkkəb cümlə kimi anlaşılməsi faktına da təsadüf etdik ki, bu hal sintaktik omonimlik kimi təqdim olunmamalıdır. Sintaktik omonimlik hadisəsinin yalnız eyniquruluşlu sintaktik vahidlərin arasındakı məna fərqi şəklində özünü büruzə verən bir dil hadisəsi olması hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

1) *Mindilli. ... Yəqin, Zərifə bişirib. İyindən başa düşdüm. Çox bişirib, gətirib yemişəm (S.Rəhman, "Nişanlı qız" pyesi): 1.O, çox bişirib, gətirib, mən isə yemişəm (tabesiz mürəkkəb cümlə kimi – əsas); 2.Mən özüm çox bişirib, gətirib yemişəm (həmcins xəbərlə sadə cümlə kimi); 2) Güllü stolun üstünə nazik yuxa, motal pendiri, kərə yağı, göy-göyərtili düzdü, sonra Fatma nənəmin boşqablara çəkdiyi xörəyi gətirdi (İ.Əfəndiyev, "Geriya baxma, qoca" romanı): 1.Süfrəni açan Güllü idi – həmcins xəbərlə sadə cümlə kimi (əsas); 2.Fatma ayrıca mübtəda kimi işləndiyi halda, tabesiz mürəkkəb cümlə kimi.*

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə omonimliyin araşdırılması zamanı komponentlər arasındakı məna əlaqələrinin sintaktik omonimlik hadisəsinin meydana çıxması prosesinə təsiri məsələsinə xüsusi yer ayrılmalıdır. Bu tədqiqatlar zamanı məna əlaqələri ilə bağlı dilçiliyimizdə mövcud olan iki mühüm fikir diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

1. "Məna əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində ifadə edilən fikirlərin qarşılıqlı məzmun münasibətinin səciyyəsinə görə müəyyənləşdirilir" [5, c.3, s.369];

2. "Bir qayda olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlə iki cümlənin birləşməsindən düzəldilmişsə, onun komponentləri arasında yalnız bir məna əlaqəsi ola bilər" [5, c.3, s.369].

Birinci qeydə əsaslanaraq onu deyə bilərik ki, tabesiz mürəkkəb cümlə omonimliyinin məna əlaqələri əsasında araşdırılması zamanı həmin cümlə tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir sintaktik vahid kimi tədqiqat müstəvisinə çıxarılır, nəticədə onun komponentlərinin bu prosesdəki rolunu dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olur. İkinci qeyd isə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə özünü büruzə verən sintaktik omonimlik hadisəsinin mahiyyətinin düzgün müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Omonim tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında eyni anda iki məna əlaqəsinin mövcud olmasını düşünmək yanlışdır. Burada, sadəcə olaraq, leksik tərkibinə və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə eynilik təşkil edən, iki fərqli mətnin (kontekstin) məhsulu kimi dəyərləndirilə bilən və hər biri yalnız bir məna əlaqəsi əsasında qurulan müxtəlifmənalı iki tabesiz mürəkkəb cümlədən söhbət gedə bilər. Bu omonim mürəkkəb cümlələrdən birinin komponentləri arasında zaman, ardıcılıq, qarşılaşdırma və nadir hallarda aydınlaşdırma əlaqələrindən hər hansı biri, digərinin tərkib hissələri arasında isə səbəb-nəticə əlaqəsi mövcud olur. Bunu aşağıdakı nümunələrdə aydın şəkildə görmək mümkündür, məsələn:

1) *Vəznəli qışqırdı, yasavullar silah çəkmək istədilər (M.Cəlal, "Bir gəncin manifesti" romanı): 1.zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (mətnə – əsas); 2.səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə; 2) Sabah mən gedəcəkdim, ancaq özünün tənbel gəlin olmadığını Dilarə hələ çox göstərməli olacaqdı. ... Mən gedəcəkdim, yenə Süsən xala döyüləcəkdə (Ə.Əylisli, "Adamlar və*

ağaclar” povesti): 1.qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (mətnə – əsas); 2.səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə; 3) *Akında Səyrək əsir düşdü, üç yüz igid məhv oldu (X.Xəlilli, “İctimai elmlərin yenidən yaradılması istiqamətində yeni bir addım” (“Kredo” qəz. – 2012, 7 iyul. – №26 (691)))*: 1.ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (mətnə – əsas); 2.səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə; 4) *Mən Məhbub xanımın qardaşı Bəşirin hərəkətini anama danışanda gözləyirdim ki, o, Bəşiri məzəmmət eləyəcək. Belə olmadı, anam Rüstəm müəllimi məzəmmət elədi (İ.Əfəndiyev, “Geriyə baxma, qoca” romanı)*: 1.aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (mətnə – əsas); 2.səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə.

Nadir hallarda sintaktik omonimlik hadisəsinin aydınlaşdırma və qarşılaşdırma əlaqələri əsasında meydana çıxması faktına da təsadüf olunur, məsələn: *Qaranlıq idi, hələ çırağı yandırmamışdı (İ.Şıxlı, “Ayrılan yollar” romanı)*: 1.aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (əsas); 2.qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrdə də sintaktik omonimlik hadisəsinin tədqiqi zamanı komponentlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər zəminində meydana çıxan məna müxtəlifliyi hallarına xüsusi diqqət ayrılmalıdır, çünki bu zaman tabeli mürəkkəb cümlələr sintaktik omonimlik hadisəsi ilə bağlı tədqiqatlara struktur-semantik tamlığa malik olan sintaktik vahidlər kimi cəlb olunur, məsələn: 1) – *Yazığı az sıxışdırın, ay canım! Xəbəri yoxdur ki, belə bərk durub...* (M.İbrahimov, “Böyük dayaq” romanı): 1.nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə (mətnə – əsas); 2.tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə; 2) *Bəyim. ... Amma hiss eləyirəm ki, ürəyi yenə də onun yanındadır. Nə eləyirsə, könü açılmır (İ.Əfəndiyev, “Xurşudbanu Natəvan” pyesi)*: 1.qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə (mətnə – əsas); 2.nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə; 3) *Kişi. ... Heyvandı, dayanıb baxır üzünə! Ağzını açıb bir söz demir ki, qanın qaralsın! Sataşmır sənə! ... (Elçin, “Mənim ərim dəlidir” pyesi)*: 1.nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə (mətnə – əsas); 2.məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.

Göründüyü kimi, yaranma mexanizminin milli özünəməxsusluğu ilə səciyyələnən sintaktik omonimlik hadisəsi müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə səviyyəsində zəngin təzahür imkanları ilə fərqlənə bilmir, lakin bu fakt onun tədqiqinin elmi əhəmiyyətinə xələl gətirmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бейкер, Марк К. Атомы языка: Грамматика в темном поле сознания. Пер. с англ. / Марк К. Бейкер, под ред. О.В.Митрениной, О.А.Митрофановой. – М.: Изд. ЛКИ, – 2008. – 272 с.
2. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 284 s.
3. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Ə.Z.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – 419 s.
4. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – 496 s.
5. Müasir Azərbaycan dili: [3 cildə] / Red. Z.İ.Budaqova. – Bakı: Elm, – c. 3: Sintaksis. – 1981. – 443 s.
6. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. / Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
7. Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi / T.Müzəffəroğlu. – Bakı: Azər nəşr, – 2002. – 304 s.
8. Əsədova, M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri / M.N.Əsədova. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 146 s.

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА ВОЗМОЖНОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКОЙ ОМОНИМИИ
(На основании материалов современного азербайджанского языка)

Алиева Г.С.

Ключевые слова: синтаксическая омонимия, сложное предложение, сложносочиненное предложение, сложноподчиненное предложение, главное предложение, придаточное предложение, смысловые связи

В статье рассматривается вопрос омонимии сложных предложений на основании материалов современного азербайджанского языка, исследуется влияние структурно-семантических особенностей этих предложений на возможности проявления синтаксической омонимии. В современном азербайджанском языке существует весьма ограниченное количество примеров примечательных омонимичных сложных предложений. В сложносочиненных предложениях можно говорить только об омонимии на основе смысловых связей между компонентами этих предложений. Хотя омонимия сложноподчиненных предложений возникает на основе взаимодействия и взаимосвязи между компонентами, но смысловое многообразие, проявляющееся только в рамках придаточного предложения, также может быть объяснено как синтаксическая омонимия. Причина этого в том, что в сложных предложениях придаточные предложения участвуют в выражении мысли не непосредственно, а косвенно, то есть через главное предложение, поэтому при упрощении этих предложений можно увидеть, что омонимия сохраняется в результате совместного участия компонентов и сложное предложение может быть охвачено в целом.

SUMMARY

IMPACT OF THE STRUCTURAL-SEMANTIC PROPERTIES OF COMPOSITE SENTENCES ON THE POSSIBILITIES FOR THE MANIFESTATION OF THE SYNTACTIC HOMONYMY PHENOMENON
(based on the sources in the contemporary Azerbaijani language)

Aliyeva G.S.

Keywords: syntactic homonymy, composite sentence, compound sentence, complex sentence, superordinate clause, subordinate clause, sense relations

The article describes the issue of the homonymy of composite sentences based on the analysis of the source materials in the contemporary Azerbaijani language and studies the impact of the structural-semantic properties of such sentences on the possibilities for the manifestation of the syntactic homonymy phenomenon. Contemporary Azerbaijani language faces a serious lack of noteworthy examples of homonymy in composite sentences. In the case with compound sentences, we can speak only of the homonymy that is based on existing sense relations between the parts of these sentences. Although the homonymy of complex sentences is presented through the interrelations and interconnection between the parts of the sentence, the notional diversity which is manifested only within the subordinate clause may also be explained in terms of syntactic homonymy. This is attributable to the role that subordinate clauses play in the expression of thoughts indirectly via the subordinate clause. Therefore, the homonymy is preserved after the simplification of such sentences, where it still covers the whole composite sentence due to the joint participation of the sentence parts in the homonymy.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.07.2022
	Son variant	15.09.2022

UOT 398.221

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_23

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA SİRR ANLAYIŞI VƏ ONUN MİFİK SEMANTİKASI

AĞBABA AVTANDİL

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, professoravtandil.aqbaba@mail.ru*Açar sözlər: sirr, nağıl, mifoloji, folklor, ilan kultu*

Azərbaycan folklorunun, demək olar ki, bütün janrlarında – dastan, nağıl, lətifə, atalar sözü, tapmaca, bayatı və s. sirr anlayışı ilə bağlı bir-birindən maraqlı örnəklər mövcuddur. “Sirr saxlayanı pir saxlayar”, “sirrini verən sirdaşını da verər”, “sirrini dostuna vermə, dostunun da dostu var”, “sər ver, sirr vermə”, “sirrini yetik olmadığın dost, dost deyil” kimi atalar sözü və məsəllərdə gerçək, yaxud da bədii- məcazi mənada işlənən sirr sözünün bir sıra süjet və obrazlarda müəyyən arxaik təsəvvürləri ifadə etdiyini görmək olar. Əslə ərəbcə olan “sirr” sözünün mənası izahlı lüğətlərdə bu cür verilir:

1. Başqalarından gizli saxlanılan, başqalarına bildirilməyən, deyilməyən, hamının bilməli olmadığı söz, iş və s.

2. Hələ açılmamış, dərk edilməmiş, öyrənilməmiş bir müəmma kimi qalmış şey. Təbiətin sirləri. Kosmosun sirləri. [1, s.126] “Sirr saxlayanı pir saxlayar” atalar sözü istisna olmaqla misal gətirdiyimiz örnəklərdə “sirr” kəlməsi həqiqi mənada işlənərək ulularımızın həyatda və məişətdə görüb müşahidə etdikləri zəngin təcrübəsinin müdrik təcəssümüdür.

Müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”in “Əl-Bəqərə”, “Əl-Ənam”, “Taha” və digər surələrində sirr sözü insanın öz içində gizli tutduğu, başqalarından saxladığı anlayışları bildirir. Dilimizdə işlənən “Allahın sirrini bilmək olmaz”, “bu sirri yalnız Allah bilir” və sair kimi ifadələr həmin anlayışları təcəssüm etdirir. “Çünki Allah sirri də, sirdən gizli olanı da (məxfini də) bilir”. [2, s. 286]

Qeyd edək ki, təsəvvüf ədəbiyyatında sirr sözü “zuhun bir idrak mərhələsi” anlamına gəlir. Sufilərə görə, qəlb mərifətin, zuh məhəbbətin, sirr isə müşahidə edənin, müşahidəçinin saxlandığı yerdir. Bu silsilədə sirr daha qədimdir. Başqa sözlə, Yaradan bədənlərdən 7000 il əvvəl ürəkləri, ürəklərdən 7000 min il əvvəl ruhları, ruhlardan 7000 il öncə sirləri yaratmış, sonra sirri ruda, ruhu ürəkdə, ürəyi də bədəndə saxlamışdır. [3] Bunları ümumiləşdirərək sirr kəlməsinin dini-mifoloji, etnik-mədəni, rəmzi-ürfani anlamlarda dərin mahiyyət kəsb etdiyini söyləyə bilərik.

Xalqımızın milli-etnik yaddaşında, bir sıra rituallarda, mifik süjet və folklor mətnlərində özünü qoruyub mühafizə edən sirr motivi bir tərəfdən insan-təbiət, insan-həyat, insan-kainat münasibətlərini mühafizə edirsə, digər tərəfdən müəyyən qadağaların, mifik yasaqların yaranmasını şərtləndirir. Başqa sözlə, sirrin, yəni gizli şeyin üstünü açmaq, onu başqalarına bildirmək müəyyən mifik qüvvələr və ya bu qüvvələri təmsil edənlər tərəfindən qadağan olunur.

“Daşa dönmüş şahzadə”, “Ovçu Pirimin nağılı”, “Qara dağın sirri”, “Ağ quş”, “Tilsim padşahının qızı”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Qurbani”, “Koroğlu” və s. nağıl və dastanlar zəngin mifoloji semantika ilə ilkin ibtidai təsəvvürlərə bağlanır. Fikrimizcə, folklorumuzda sirr anlayışının mifik semantikasını aydınlaşdırmaq üçün sirlə bağlı süjet, obraz və motivləri şərti olaraq iki cür qruplaşdırmaq olar:

1. Sirrin açılmasına qoyulan qadağa və yasaqları pozanların ölümə məhkum edilməsini, yaxud da onların magik qüvvələr tərəfindən canlı və cansız varlıqlara çevrilməsini əks etdirən süjetlər.

2. Gizli sirlərin açılması nəticəsində müəyyən əxlaqi-tərbiyəvi keyfiyyətlər aşılaraq süjetlər. Məlumdur ki, türk xalqlarının, o cümlədən, azərbaycanlıların mifik düşüncə sistemində ilan, at, qızıl quş kimi canlılar hami, xilaskar, qoruyucu və digər funksiyalarda çıxış edirlər. İkiçayarasında, Anadolu, Volqa boyu, Orta Asiya və başqa ərazilərdə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan ilan heykəlləri qədim əcdadların ilan kultu ilə əlaqədar ibtidai görüşlərini əks etdirir. Qədim azərbaycanlıların inamına görə, qapının üstündə at kəlləsi asmaq evdəkiləri bədnəzərdən qoruyur. Atın kəlləsini suya atmaqla yağış yağdırmaq olarmış. Başqa bir el sınağına görə, nehrənin içinə ilan buynuzu atsan bütün süd çalxalanıb yağ olar. Baş ağrıyan adam papağının, yaxud şalının altında ilan qabığı saxlasa onun baş ağrısı kəsər. Qurdun aşığını uşağın beşiyinin üstündən asanda bədnəzərin körpəyə göz dəymir və s. Örnək gətirdiyimiz inam və sınaqlar sirrin mifoloji mahiyyətinin aydınlaşmasında açar rolunu oynaya bilər. Başqa sözlə, mifik düşüncə sistemində sirri aləmə qoyulan qadağa və yasaqlarda iştirak edən qurd, ilan, at və digər magik obrazlar sirrin əsas kodunun – insan-təbiət münasibətlərini arxaik çağlarının açımını təmin edir. Bir sıra nağıllarda sirri açıqlarına görə nağıl qəhrəmanları magik qüvvələr tərəfindən cəzalandırılır. “Ovçu Pirimin nağılı” bu baxımdan səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Ovçu Pirim ilanların padşahının qızının namusunu qoruduğu üçün mükafatlandırılır. İlanlar padşahı onun ağzına tükürəndən sonra Ovçu Pirim dünyada bütün canlı və cansız varlıqların dilini bilir: “Pirim istədi sirri açıb desin, bir də gördü ki, at dayandı, irəli baxıb gördü ki, bir ilan tim-tik qalxıb dedi:

“– *Ey ovçu Pirim, sən onu bil ki, bu sirri açsan öləcəksən, nə badə deyəsən!*” [4, s.13]

İlk baxışdan nağılın süjeti fantastik təsir bağışlasa da, hadisələrin alt qatında insan və təbiət arasındakı harmoniya, bu harmoniyanın təbii axarının pozulması nəticəsində isə nağıl qəhrəmanının (ümumilikdə insanın) faciəsi baş verir. Bilindiyi kimi, dünyanın yaradılış modelində kainatın və insanın yaradılması qarşılıqlı şəkildə baş verir. Kainat ilk insanın bədən üzvlərindən, yaxud da insan kainatın müəyyən ünsürlərindən əmələ gəldiyinə görə onların arasında nizamlı bir münasibət, pozulmaz harmoniya mövcuddur. Necə ki qədim insan əski çağlarda özünü təbiətin bir parçası hesab edir, bir sıra canlı və cansız varlıqları ilkin əcdad, hami, qoruyucu kimi qavrayırsa bu harmoniya heç vaxt pozulmur. İnsan ətraf mühiti öyrənib təbiətdə baş verən hadisələrin səbəblərini dərk etdikcə özünü təbiətdən ayırır, ona hakim kəsilməyə çalışır. Bu isə qeyd etdiyimiz kimi, təbiətin rəqibinə çevrilən insanın faciəsi ilə nəticələnir. Təbiəti təmsil edən ilanın onun sirlərini insana öyrətməsi yaradılışın ilkin çağlarının – kainatla insanın vəhdətinin izlərini özündə qoruyub saxlayır. Mifik şüurda təbiət sakraldır, ona toxunmaq, zədələmək, qanunlarını pozmaq olmaz. Bu sakrallığın pozulması, ilanın öyrətdiyi sirri Ovçu Pirimin açması onun ölümünü şətləndirir. Bu mifik hadisə artıq insanın özünü təbiətdən ayırdığı dövrdə baş verir. Nağılda qoyulan qadağanın pozulması əslində təbiətin sirlərini öyrənib ona qənim kəsilən insanın öz qoruyucusuna, hamisinə qarşı çıxması deməkdir. “Ovçu Pirimin nağılı”ndan çıxan humanist ideya da məhz budur: təbiətin sirlərini öyrənən insan ona düşmən kəsilməməlidir, qoyulan qadağa və yasaqlar da bununla bağlıdır. Nəzərə alsaq ki, “mif indiki zamanda özünü göstərən keçmiş və gələcəkdir” (K.Fuentes), onda nağılın mifik məzmununda dayanan ibtidai təsəvvürün nə qədər müasir səciyyə daşdığı daha aydın görünür. Rus xristian filosof-ekzistensialisti N.Bezdyayevin belə bir fikrini xatırlamaq burada yerinə düşər: “...İnsan və dünyanın mövcudluğu kimi, ilahi sirlər də yalnız konkret mifologiya köməyi ilə açıla bilər. İlahi varlığı (*o cümlədən qeyri-adi mifik qüvvələri və anlayışları* – A.A.) formal və ya rəşional məntiqə əsaslanan mücərrəd fəlsəfi düşüncənin köməyi ilə anlamaq mümkün deyildir. Bunu yalnız konkret insanın taleyini ilahi varlıq kimi anlayan konkret mifin köməyi ilə anlamaq olar”. [5, s.279] Çağdaş dövrümüzdə baş verən ekoloji fəlakətlərin (daşqın, zəlzələ, yanğın və s.) başlıca səbəbi təbiəti kəşf edən insan zəkasının ondan qeyri-humanist məqsədlər üçün istifadə

etməsidir. Bu faciəvi həqiqət nağılda müəyyən mifik siqnallar, yasaqlar, kultlarla bağlı inamlar və sair motivlərlə əks olunaraq bu günümüzə gəlib çatmışdır.

Tədqiqatçı R.Qafarlı mif və nağılların əlaqərindən, sehirli nağılların ənənəvi süjet strukturu əsasında quruluşundan bəhs edərkən əski təsəvvürlərin, ritual və miflərin, bir sıra inamların, bir sözlə xalq təfəkkürünün izlərinin həmin nağıllarda bu və ya digər şəkildə saxlandığını yazır. Alim sehirli nağılların janr özünəməxsusluğunu səciyyələndirərkən qeyd edir ki, “ulu babalarımız bütün varlıqları ilə fəlakətlərdən, quraqlıqdan, soyuqdan mücərrədlikdən yaxa qurtarmağa, şeylərin mahiyyətini anlamağa, özlərinə daha sərfəli həyat şəraiti qurmağa can atdıqları üçün miflərə, qeyri-adi varlıqların mövcudluğuna, möcüzərə inanmışlar. Yalnız klassik sehirli nağıl mərhələsinə çatanda labirintdən çıxmış, hadisələrin çıxış nöqtələrini tapmış, baş verənlərin, gözlə görünənlərin, duyğuların yaranma, baş vermə səbəblərini anlamışlar; miflər inanc sistemi kimi fəaliyyətini başa vurmuşdur”. [6, s.167] Alimin bu fikirləri maraqlı və təfərrüatlı səciyyə daşısa da, onun “miflər inanc sistemi kimi fəaliyyətini başa vurmuşdur” – mülahizəsi ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki mif heç vaxt köhnəlib sıradan çıxmır və fəaliyyətini dayandırmır. Əgər belə olsaydı, ulu babaların ilkin təsəvvürlərini, qədim dini baxışlarını və rituallarını özündə birləşdirən miflər çağdaş insan üçün bu qədər aktual və əhəmiyyətli, həmçinin xalqın milli-etnik düşüncəsində bu qədər möhkəm yer tuta bilməzdi. Buna görədir ki, elm hər hansı bir sirri açmaqda çətinlik çəkəndə mütləq öz əcdadına – mifə müraciət edir. “İnəmə görə”, “Əfsanədə deyildiyi kimi” və s. ifadələrdən istifadə edərək gizli sirlərin üstünü açmağa çalışır.

Nağılda ilanla bağlı bir məqama da diqqət yetirmək yerinə düşər. İlanlar padşahının qoyduğu qadağanı – tabunu pozduğu üçün Ovçu Pirimin ölümə məhkum edilməsi əslində onun kulta xəyanət etməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan mifologiyasında ilan bəzən şərə, çox vaxt isə xeyirə xidmət edən mifik qüvvə kimi təsvir olunur. Bununla bağlı xalq yaradıcılığında, o cümlədən, türk xalqlarının folklorunda kifayət qədər fantastik süjetlər, mifik obrazlar mövcuddur. “...İlanın türk mifoloji və folklor mətnlərindəki yeri onun kult olması ilə izah olunur. İlanın bəzi tədqiqatlarda totem hesab olunması da ilan kultunun – ilan ətrafında yaradılmış ritual – mifoloji kompleksin təzahürüdür”. [7, s.102] İlanın insana var-dövlət, başqa varlıqların dilini bilmək qüdrətini verməsi, cildəyişmə gücünə malik olması və digər xüsusiyyətlər ilan kultunun çoxcəhətli mifoloji semantikasını nümayiş etdirir. Ovçu Pirimə ilan ətraf aləmin dilini bilmək qüdrətini bəxş etməklə hamı funksiyasında çıxış edir. Ovçu Pirim son anda canavarlardan (ölümdən) xilas olmaq üçün çadırın altında gizlənsə də, canavarlar onu tapıb parçalayırlar. Bu məqamda bir cəhətə diqqət yetirmək yerinə düşər. Türk xalqlarının mədəniyyətində çadır xüsusi yer tutur. Mifik düşüncədə dünya böyük bir çadıra, onun mərkəzindəki dirək isə həyat ağacına bənzədilir. Ovçu Pirimin çadırın altında gizlənməsi onun ölümdən qaçması kimi düşünülə bilər. Nə qədər cəhd göstərsə də, Ovçu Pirim istəyinə nail ola bilmir. Fikrimcə, bu epizodda ilanın daha bir mifik rolu – yeraltı dünyanın qoruyucusu funksiyası simvolizə edilmişdir. Vaxtilə Qərbi Azərbaycanın Ağbaba mahalında yaşamış azərbaycanlılar arasında belə bir inam yayılmışdı ki, ilanın quyuğundan tutub yuvasından çıxarmaq olduqca çətinidir. İlan torpağın altından (qaranlıq dünyadan) elə bərk yapışır ki, ortadan üzülür, ancaq oradan qopmur.

Məqsədimiz ilanın mifik funksiyalarını araşdırmaq deyildir. Mifoloji təfəkkürdə və folklor mətnlərində ilanla bağlı inam və yasaqları, sınımaları, sehirli hadisələri nəzərdən keçirməklə demək istəyirik ki, "Ovçu Pirimin nağılı"nda ilan kultunun qoyduğu yasaq-tabu dolayısı ilə insan-təbiət münasibətlərinin pozulmasını nümayiş etdirir. Ovçu Pirim yasağı pozmaqla şərə xidmət edir.

Qeyd edək ki, ayrı-ayrı etnosların mifik düşüncə sistemində sirri açmamaq üçün şər qüvvələri azdırmaq, onların diqqətini əsas obyektə yayındırmaq kimi inamlar mövcud olmuşdur. Bu baxımdan Çingiz Aytmatovun nivx xalqının həyatından bəhs edən "Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş" povestindəki bir epizod olduqca maraqlıdır. Povestin əsas qəhrəmanı Krisk ilk dəfə olaraq babası, atası və onun əmisi ilə birlikdə balıq ovuna çıxır. Anası yeddi yaşlı Kriski şər qüvvələrdən qorumaq, onun getdiyi yeri gizli saxlamaq üçün tamamilə başqa səmtə yönəlir: "Anası

dənizə yox, meşəyə tərəf baxaraq, oğluna bilə-bilə ucadan və aydın şəkildə: "Hə, get meşəyə! – dedi. – Amma odun quru olsun, özün də meşədə azma ha!". O, bunu izi azdırmaq üçün oğlunu kinrlərdən – cinlərdən qorumaq üçün deyirdi". [8, s.313] Maraqlıdır ki, qadın bu sözləri deyərkən əri Əmrayla tərəf gözücü da olsa baxmır. Çünki nivxlərin inamına görə, cinlər Əmrayla Kriskin ata-oğulluğundan xəbər tutsalar, onlara xətər yetirərlər, bu, sirr kimi gizli saxlanmalıdır.

"Ovçu Pirimin nağılı"nın başqa bir variantında ("Ovçunun sirri" - A. A.) nağıl qəhrəmanı qadağanı pozub sirri açdığına görə ölüm hökmü ilə cəzalandırılır, yalnız öz dilini bilir, ilanın bəxş etdiyi dillərin hamısını unudur.

Sudan xalqına məxsus "İlan sözü" adlı əfsanədə də süjet xətti ovçu ilə ilanların arasında baş verən hadisə əsasında pozulmuşdur. İlanların bir-birilə döyüşdükələrini görən ovçu "Siz ki bir tayfadansınız!" – deyər onları sakitləşdirir. Mükafat olaraq ilanlardan biri ovçuya həmayil verərək deyir: "Al bu həmayili ud! Bundan sonra sən bir çox canlıların danışdıqlarını eşidəcəksən və dillərini biləcəksən. Siçan danışanda da eşidəcəksən, inək danışanda da. Onların nə dediklərini başa düşəcəksən. Amma bu sirri heç kəsə açma, sirri açsan öləcəksən". [9, s.327]

Nağılda kənd camaatının təkidli tələbləri ilə sirri açan ovçu ölsə də, ilan onu dirildib başqa bir həmayil verməklə quşların da dilini öyrədir. Beləliklə, bütün canlıların dilini bilən ovçu "ilanı ocağının tanrısı sayır".

Sirr və onun açılması ilə bağlı yaranmış Azərbaycan nağıllarının bir qismi əxlaqi-tərbiyəvi keyfiyyətlərin, mənəvi dəyərlərin aliliyini əks etdirən süjetlərdir. Sakral və real varlıqların iştirak etdikləri bu qəbil nağıllarda dostluq, sədaqət, dözümlü, mənəvi saflıq və digər humanist keyfiyyətlərin təbliği, səbirsizlik, zülmə və ədalətsizliyə qarşı etiraz, iradəsizlik və s. qeyri-insani keyfiyyətlərin tənqidi xüsusi yer tutur. "İlan oğlan", "Cahan keçdi Dərviş", "Bəxtini axtaran oğlan", "Zalım padşahla qocanın nağılı", "Padşahla naxırçı" və s. nağıllarda sirr açılması xalqımızın milli məişəti, sosial-mənəvi həyatı ilə bağlı olub xeyirxahlığın qələbəsinə əks etdirir. Belə nağılların tipik nümunəsi kimi "Cahan keçdi Dərviş" nağılının üzərində dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq.

Zəncirvari şəkildə bir-biri ilə əlaqəli olub, silsilə sirr süjetlərini əks etdirən epizodlar mifik və real detalların sintezində zəngin əxlaqi-fəlsəfi mahiyyəti ilə çağdaş insanın duyğu və düşüncəsinə, mənəvi aləminə güclü təsir göstərir. Nağıl qəhrəmanı Cahan keçdi Dərviş səfərə çıxarkən ölkənin padşahının nə üçün qadın olduğunu öyrənmək istədikdə padşah onun Molla Əhmədin, Molla Əhməd Hasan padşahın, Hasan padşah isə Misir ölkəsinin qızının sirrini açmaq şərtilə razılıq verirlər. Dörd mərhələdə davam edən sirlərin açılmasında Cahan keçdi Dərviş bütün çətinlikləri dəf edərək istəyinə nail olur. Nağılın strukturuna daxil edilən arxaik elementlər, kiçik mifik detallar insanın mürəkkəb mənəvi aləminin müxtəlif cəhətlərinin açılmasına xidmət edir. Pərilər padşahının qızı ilə evləndikdən sonra xoşbəxtliyə qarışan Molla Əhməd arvadının "mən nə iş görsəm, heç bir söz deməməlisən" – deyər qoyduğu qaydanı pozduğuna görə uşaqlarının üzünə həsrət qalır. Hər cümə günü Molla Əhməd göyərçin donunda çinar ağacına qonan arvadını və iki uşağını görmək üçün gülə-gülə çinara dırmaşır, lakin çinarın başına çatmamış onlar uçub getdiklərinə görə ağlaya-ağlaya geri qayıdır. İnsanın səbirsizliyini, bağladığı əhdə xilaf çıxmasını təsvir edən bu epizod oxucunu və dinləyicini ibrətli hadisələrdən nəticə çıxarmağa səsləyir.

"Şehirli daş" (qazax), "Heyvan dili" (bolqar), "Nənsi qarı və gümüş töhfə" (lankaşir), "Nyame və qurbağa qız" (buale) və s. kimi dünya xalqlarının nağıl və əfsanələrində qeyri-adi qüvvələr tərəfindən qadağan edilən sirri açan insanın başına gələn əhvalatlardan bəhs olunur.

"Nənsi qarı və gümüş töhfə" adlı lankaşir xalq nağılında gənc Nənsi sağdığı inəklərin südündən bir qab kənara qoyur və əvəzində hər gün qabın altından gümüş pul tapır. Lakin bu sirri açılan Nənsi başına gələn bu əhvalatı nişanlısı Rocerə danışdığına görə bir daha gümüş pulla mükafatlandırılır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, sirrə qoyulan qadağa süjeti beynəlxalq səciyyə daşıyır və mifik semantikasi ilə ibtidai görüşlərin, arxaik təsəvvürlərin dərin qatlarına bağlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. [4 cildə] / –Bakı: Şərq-Qərb, IV c. –2006, –712 s.
2. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sir#2-tasavvuf>
3. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər – Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev). / –Bakı: Azərənşr, –1992, –714 s.
4. Azərbaycan nağılları. [5 cildə] / Tərtib edən və qeydlərin müəllifi N. Seyidov. –Bakı: Şərq-Qərb, V cild, –2005, –204 s.
5. Birlayn, C.F. Paralel mifologiya / Rus dilindən tərcümə edən K.Hüseynoğlu. –Bakı: Elm və təhsil, –2014, –324 s.
6. Qafarlı, R. Mif və nağıl (epik ənənədə janrlararası əlaqə) / R.Qafarlı. –Bakı: ADPU-nun nəşri, –1999, –448 s.
7. Əlizadə, R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları / R.Əlizadə. –Bakı: Nurlan, –2008, –176 s.
8. Aytmatov, Ç. Seçilmiş əsərləri. [2 cildə] / –Bakı: Öndər Nəşriyyat, I cild, –2004, –504 s.
9. Dünya xalqlarının əfsanələri / Tərtib edən: A.Məmmədov, A.Acalov, Ç.Əlioğlu. –Bakı: Gənclik, –1990, –504 s.

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИЕ ТАЙНЫ И ЕЕ МИФИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аğbaba A.

Ключевые слова: тайна, сказка, мифология, фольклор, культ змеи

В фольклоре Азербайджана, как и в фольклоре ряда народов мира, широко распространены сюжеты, связанные с запретом на тайну и нарушением этого запрета. Для выяснения мифологической семантики понятия тайна, автор подошел к проблеме с двух сторон и попытался обобщить свои мысли и суждения, в основном по сказкам. Проанализированы такие мифологические элементы, как сюжет, образ, мотив и т. д., которые отражают запреты на раскрытие тайны в «Овчу Пиримин нагылы» (Сказка об Овчу Пирим), «Джахан кечди Дарвиш» (Джахан прошел Дарвиш) и других сказках. На основе сопоставлений сделан вывод о том, что мифо-философская сущность тайны связана с отношениями человека и природы и отражает картину архаических веков, когда человек отделил себя от природы.

SUMMARY

THE CONCEPT OF MYSTERY AND ITS MYTHICAL SEMANTICS IN AZERBAIJANI FOLKLORE

Ağbaba A.

Keywords: mystery, fairy tale, mythology, folklore, snake cult

In the folklore of Azerbaijan, as well as in the folklore of a number of peoples of the world, subjects related to the prohibition on mystery and the violation of this prohibition are widespread. In order to clarify the mythical semantics of the concept of mystery, the author approached the problem from two aspects and tried to summarize his thoughts and opinions, mainly on tales. Mythological elements such as plot, image, motif, etc., which reflect the prohibitions on revealing the secret in “Ovçu Pirimin nağılı” (The Tale of Ovchu Pirim), “Cahan keçdi Dərviş” (Jahan passed Darvish) and other tales have been analysed. Based on the comparisons, it was concluded that the mythical-philosophical essence of the mystery is related to the human-nature relationship and reflects the picture of the archaic ages when man separated himself from nature.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.07.2022
	Son variant	12.09.2022

UOT 82.091

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_28

ARXETİP NƏDİR

ƏLİYEV RAFİQ YUSİF OĞLU

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, professor

rafiq_yusifoglu@mail.ru

Açar sözlər: arxetip, prototip, simvol, obraz, ədəbiyyat, folklor, psixologiya, nəzəriyyə

Arxetip qədim termin olsa da, onun elmi şərh, ədəbi dövriyyəyə gətirilməsi son dövrlərdə daha çox aktualıq kəsb etmişdir. Sovet dövründə yazılıb çap edilən nəzəriyyə kitablarında, hətta ensiklopediyalarda, izahlı lüğətlərdə belə arxetip termininin mahiyyətini açan əhəmiyyətli bir qeydin, şərhin olmaması həmin terminə münasibətdən qaynaqlanır. Bu termin lap qədimdən işlədilsə də, ona maraq sosializmin iflasından sonra güclənməyə başlamışdır. Bu baxımdan Q.K.Yunqun “Arxetip və simvol” kitabının SSRİ-nin dağıldığı 1991-ci ildə nəşri də maraqlı faktır [1].

Məlumdur ki, arxetip sözündən ilk dəfə istifadə edən, onu elmi dövriyyəyə gətirən, bu terminin mahiyyəti haqqında ilk söz deyən İsveçrə psixanalitik Karl Qustav Yunqdur. Onun “Analitik psixologiya”nın cövhərində arxetip, bu terminin mahiyyətinin şərh məsələsi dayanır. Freyding elmi qənatlarını daha da inkişaf etdirən Yunqun fikrincə, sosial varlıq olan insanın bütün hərəkət və davranışlarının mərkəzində təkcə “təhtəşüür”, “şüuraltı şüür” elementləri deyil, həm də “kollektiv təhtəşüür” vardır. Yunqun fikrincə, arxetip məhz kollektiv təhtəşüürdür. Bir-birini əvəz edən bütün nəsillər məhz bu kollektiv təhtəşüürün təsir dairəsi altındadır.

SSRİ-nin dağılması ilə yaranan yeni tarixi şərait digər məsələlər kimi arxetip anlayışının da yeni meyarlarla dəyərləndirilməsi zərurətini ortaya qoymuşdur. Rus ədəbiyyatşünaslığında bu məsələ ilə bağlı xeyli tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, məqalələr yaranmışdır. M.Bodkin, A.Yu.Bolşakova, S.S. Averintsev, E.M.Meletinski, A.A. Файстов və başqa bu kimi alimlərin tədqiqatlarında arxetip, onun mahiyyəti geniş şərh olunur. Bu tədqiqatçıların əsərlərində problemlə bağlı maraqlı fikir və mülahizələr vardır. Mübahisəli məqamların yetərinə olması bu sahədə yeni tədqiqatların aparılacağına, arxetipin nəzəri hədudlarının daha dəqiq meyarlarla öyrəniləcəyinə ümid yaradır.

Azərbaycanda da bu məsələ ilə bağlı tədqiqat əsərlərin yaranması təqdir olunası cəhətdir. Professor Həsən Quliyev “Qorqud nəslinin arxetipləri”, professor Seyfəddin Rzasoyun “Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi” monoqrafiyaları, Fidan Qasimovanın “Azərbaycan folklorunda mədəni qəhrəman və onun transformasiya formaları” adlı dissertasiya işi, eləcə də bu mövzuda olan digər əsərlər, məqalələr mövzunun aktuallığından və bu sahədə yeni araşdırmaların perspektivindən xəbər verir.

Əlbəttə, ədəbi-bədii əsərlərin təhlili zamanı obraza tarixi yanaşma, onun hərəkət və davranışlarını həm tarixilik, həm də müasirlik meyarları ilə dəyərləndirmə, hansı ədəbi qəhrəmanın xasiyyətində hansı arxetipin izlərini sezmək o qədər də asan məsələ deyildir. Bunun üçün sistemli tədqiqatlar aparmaq, mükəmməl nəzəri baza hazırlığı, mötəbər ədəbi meyarlar lazımdır. Bu meyarların qeyri-müəyyənliyi obrazların, hadisələrin təhlili, dəyərləndirilməsi zamanı qeyri-dəqiq, müəyyən mənada xaosik yanaşmaya zəmin yaradır.

Folklorlardan qaynaqlanan yazılı ədəbiyyatdakı obrazların arxetiplərini müəyyənləşdirmək, onların hərəkət və davranışlarını lazımi səviyyədə təhlil etmək, dəyərləndirmək xüsusi nəzəri hazırlıq tələb edir. Dolaşq təsəvvür istər-istəməz dolaşq mülahizələrə rəvac verir. Bu işə tədqiqatçını qaranlıq otaqda qara pişik axtarmaq zorunda qoyur.

Mövcud nəzəri ədəbiyyata istinadən ümumi dərviş, Haqq aşığı, ana, ata, qoca, uşaq obrazları haqqında nəsə söyləmək mümkün ola bilər. Ancaq bədii ədəbiyyatda ümumi yox, ümumiləşdirilmiş obrazlar olur. Turalım Burla Xatun, Selcan Xatun, Nigar, Həcər obrazlarında ümumi oxşar cəhətlərin varlığı Azərbaycan, türk, müsəlman qadını haqqında ümumi təsəvvür formalaşdırma bilər. Bu ümumilik isə, heç şübhəsiz, ayrı-ayrı vaxtlarda yaşayan qadınların hamısının genetik yaddaşından qaynaqlanır. Zaman, dövr, mühit isə bu ümumiliyə yeni çalarlar əlavə edir.

Müstəqillik illərində çap olunan ensiklopediyalarda, izahlı lüğətlərdə artıq arxetip özünə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Xüsusən, elm və texnika əsrinin geniş imkanları, vikipediyalar problemlə bağlı yığcam məlumat almaq vasitəsinə çevrilir.

“ARXETİP – yunan sözüdür. Mənası: ilkin tip. Bədii mifik və psixoloji düşüncədə ən qədim, ilkin obraz. İnsanın mifəqədərki təsəvvürlərinin yaddaşlardakı qalıntıları. Müasir tipin ən əski, uzaq keçmişdəki surəti. Məsələn, ibtidai cəmiyyətdəki şaman obrazı Dədə Qorqudun, Dədə Qorqud isə müasir ədəbiyyatda təsvir olunan mifik qoca obrazının arxetipidir.” [2, s.18].

“Arxetip” sözü iki yunan kökündən götürülmüşdür: arche – “başlanğıc” və typos – “naxış”, yəni onun mənasını “prototip”, “preforma”, “ilkin tip” kimi müəyyən etmək olar. Arxetip dedikdə miflərin, nağılların və bədii təxəyyülün digər məhsullarının universal insan simvolizminin əsasında duran ilkin, fundamental obrazlar və motivlər başa düşülür. Arxetiplər simvolikdir, alleqorik deyil, əlamətlər deyil, geniş, çox vaxt qeyri-müəyyən metaforalardır. Arxetip obrazı arxetipin təəcəssüm olduğu sənət əsərinin təsviridir [3].

Azərbaycan ədəbiyyatında “Arxetipin bariz nümunələrindən biri Təpəgöz obrazının olması” iddia edilsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və bir çox nağıllarımızda rast gəlinən bu obraz antik yunan ədəbiyyatındakı oxşar obrazla – Siklopla müqayisə edilsə də [4], fikrimizcə, hər hansı konkret bədii obrazı arxetip adlandırmaq düzgün deyildir. Arxetip və ona məxsus bütün xüsusiyyətlər yazıçının genetik yaddaşında, onun “təhtəşüür”undadır və obraz yaradılarkən bu, onun “tikinti materialına” çevrilir. Başqa sözlə, obrazın özü arxetip deyil, lakin onun damarlarında hər hansı bir gözəgörməz arxetipinsə “qanı axır”. Həmin gözəgörməz ruhun qaynağını müəyyənləşdirmək isə tədqiqatçıların işidir.

Sənət əsərlərində tez-tez təkrarlanan mövzuların, ideyaların, motivlərin, süjetlərin olması, obrazların özündən əvvəlki hansısa qəhrəmana bənzəməsi, onların xarakterində ortaq cəhətlərin mövcudluğu arxetiplərdən qaynaqlanır və zaman-zaman formalaşan bütün bu ortaq məqamlar yazıçının təxəyyülündən süzülərək yeni bədii obrazlara, ədəbi qəhrəmanlara çevrilir.

Arxetiplərin kökləri əcdadlarımızın Yaradan, yaranış, kainat, canlılar aləmi, insan, həyat, ölüm, ruh haqqında təsəvvürlərinə, onların qədim inanclarına, mifoloji şüuruna gedib çıxır. Əslində müasir bədii obrazların arxetipi əcdadlarımızdır.

İstər müsbət, istərsə də mənfi obrazların arxetipləri var. Xeyir, Şər haqqında zaman-zaman formalaşan qənaətlər arxaik düşüncə tərzindən qaynaqlanır. Müsbət obrazların arxetipi Hürmüz və onun təmsil etdiyi Xeyir, Işıq, mənfilərinki isə Əhrimən və onun təmsil etdiyi Şər, Zülmətdir. Ağ (qoruyucu) və qara (pislik edən) magiyanın zaman-zaman genetik kodlar, təhtəşüür vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülən izləri sənətkarlar vasitəsilə onların yaratdıqları obrazların ruhuna hopdurulur. Gözəgörməz arxetip yeni-yeni surətlərin, xarakterlərin, tiplərin sələfinə çevrilir. İlklik əslə, kökə qayıdışın sehrli, gözəgörməz ahənrübasına çevrilir.

Köhnə mənasını verən “arxaizm” də əslində eyni kökdən qaynaqlanır. Arxazm deyəndə adətən dilin lüğət tərkibindən çıxan sözlər nəzərdə tutulur. Söz mənasını dəyişsə də, başqa məfhumla əvəzlənsə də, düşüncə arxaikləşmir, dövriyyədən çıxmır, bu yaddaşdan o biri yaddaşa ötürülür. Arxetipin “damarlarında” əslində ondan arxada olanların, “arxada qalan tiplərin”, ondan əvvəl yaşayan doğmaların qanı axır. Qan yaddaşı isə çox etibarlı yaddaşdır və insanı hansı mühitdə, hansı dövrdə yaşamasından asılı olmayaraq öz əslini-kökünü unutmağa qoymur. Bu mənada genetikanın gücü çox böyükdür.

Yazıçı obraz yaradarkən yaddaşına genrtik kodlar vasitəsilə ötürülən bilgilərdən də bu və ya digər şəkildə istifadə edir. Tutaq ki, sənətkarın qəhrəmanlıq, mərdlik, kişilik və s. haqqında ümumi təsəvvürləri yeni tarixi şəraitdə yaradılan obrazların səciyyələndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Məsələn, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının qəhrəmanı Cahandar ağanın xarakterindəki bütün əsas, milli Azərbaycan kişisinə məxsus aparıcı cəhətlər yazıçının bu məsələ ilə bağlı ümumi biliklərinə, eyni zamanda, şüuraltı şüurunda qalan kişi obrazının meyarlarına əsaslanır. Bu obrazın xarakterində müəllifin tanıdığı konkret insanla (prototiplə) birgə, haqqında eşitdiyi Qazan xan, Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm kimi qəhrəmanların da xasiyyətlərindəki ümumi, ortaq cəhət tapmaq mümkündür. Əslində yaradıcı təxəyyülün məhsulu olan dastanlardakı qəhrəmanlarla real həyatda yaşayan insanlar arasında müəyyən fərqlərin olması təbiiidir. Çünki yaradıcı insanlar tarixi şəxsiyyətləri olduğu kimi yox, görmək istədikləri kimi obrazlaşdırmışlar.

Yunan mənşəli Arxetip sözünün lüğəvi mənası izah edilərkən “başlanğıc”, “ilkin”, “qədim” sözləri ilə yanaşı həm də “prototip” sözünün işlədilməsi məsələnin mahiyyətini daha dərindən öyrənməyə kömək edir. Arxetipdən fərqli olaraq “prototip” terminini şərhinə bütün izahlı lüğətlərdə, nəzəriyyə kitablarında rast gəlmək mümkündür. “Prototip (yun. Prototyoon – nüsxə, nüsxə) yazıçının bədii əsərin qəhrəmanlarını, müəyyən bir surəti, tipi yaradarkən təsəvvüründə tutduğu real şəxs; məs., M.Qorkinin “Ana” romanının qəhrəmanları Pelageya Nilovna və Pavel Vlasovovun P.-ləri 20 əsrin əvvəllərində Sormovada yaşayan A.K.Zalomova və onun oğlu, bolşevik fəhlə P.A.Zalomovdur. S.Vurğunun “Muğan” poeməsindəki Sarvan və Manya surətlərinin P.-ləri Sosialist Əməyi Qəhrəmanları Sarvan Salmanov və Manya Kərimovadır” [5, s.29].

“Prototip (yun) 1.ədab Ədəbi surət, habelə qəhrəman obrazı yaratmaq üçün müəllifin orijinal kimi istifadə etdiyi həqiqi şəxs. Babək “Od gəlini”ndəki Orxanın prototipidir. 2.Sonra gələn bir şəxsin və ya şeyin sələfi olan şəxs, ya şey” [6, s.624].

“Prototip” (yaxud Proobraz) – həyatda mövcud olub, həyatı və xarakteri yazıçı tərəfindən müəyyən bir surətin, tipin simasında bədii şəkildə ümumiləşdirilən adam (bəzən də adamlar qrupu). [7, s.141].

Bu meyarla yanaşıqda, prototip bədii obraz olmadığı kimi, əslində arxetipi də birmanalı şəkildə bədii obraz kimi qəbul etmək düzgün deyildir. Arxetip də prototip kimi qəhrəmanların, ümumiyyətlə insanların formalaşmasında mühüm rol oynayan, həyatda yaşayan adamların xasiyyətlərinin, onlara məxsus ümumi cəhətlərinin bədii obrazda cəmləşdirilməsi, əks olunmasıdır.

Məhz prototip əsasında bədii obraz, xarakter, tip yaradılır. Hər bir ümumiləşmiş obrazın arxasında bir prototip dayanır. Deməli, arxetiplə prototip terminləri və onların daşdığı məna arasında oxşar, hətta eyni məqamlar çoxdur.

Bütün tipik obrazlarda, onların cövhərində, mayasında arxetip elementləri vardır. Başqa sözlə desək, obrazlar özlərinə məxsus ümumi, dominant elementləri arxetipdən götürür. Müasir obrazlar lap qədim zamanlarda kollektiv yaşayış nəticəsində formalaşan insan şüurunun, insan düşüncəsinin, insan xasiyyətinin varisidir.

Prototip obraz yaradan yazıçının nəzərdə tutduğu konkret insandırırsa, arxetip bir qədər həddləri dəqiq müəyyən edilməyən geniş anlayışdır. Onda qədimdə yaşayan bütün insanlara məxsus ümumi, səciyyəvi cəhətlər tapmaq mümkündür. Müsbət obrazlarda bütün müsbət, mənfi obrazlarda isə bütün mənfi insanlara məxsus mənfi elementlərin olması təbiiidir. Yazıçının öz təhtəşüurunda mənfi və müsbət cəhətlərin olması da istisna deyil və bu fikirdə o mənada həqiqət var ki, sənətkarın yaratdığı obrazların mayasında həm də yazıçının özünün xarakterinin müsbət və mənfi cəhətləri bu və ya digər şəkildə öz bədii əksini tapır. Əlbəttə, bütün bunlar yaradıcılıq prosesi ilə bağlı məsələlərdir.

Eyni obrazda arxetipin səciyyəvi müsbət və mənfi cəhətlətinin yanaşı olması da mümkündür. Məsələn, İsmayıl Şıxlının Cahandar ağası nə qədər mərd, qeyrətli, ədalətli olsa belə, onun özgə namusuna göz dikməsi, başqasının qadınını qaçıdırıb onu özünə arvad eləməsi müsbət cəhət sayıla bilməz.

Arxetip müəyyən məndada ilkin ədəbi örnəkdir. Nəsildən-nəsilə qan yaddaşı vasitəsi ilə ötürülən ilkin etik, estetik, milli, irqi meyarlar, əxlaq, düşüncə, xasiyyət elementləri müasir insanı öz soykökündən uzaqlaşmağa, ayrılmağa qoymur. Hər bir yazıçının “intibahlar qabında” (M.Qorki), onun həm ictimai, həm də təhtəşüurunda neçə-neçə arxetip mürgüləyir. Münbit sahəyə düşəndə toxum, tum cücərdiyi kimi, insanın xarakterinin, şəxsiyyətinin cövhərindəki mürgülü milli elementlər də ayrı-ayrı situasiyalarda “yuxudan ayılır”, onu lazımi istiqamətdə hərəkətə sövq edir.

Nə qədər yenilik olsa belə ilkin, başlanğıc elementlər öz dominantlığını saxlaya bilir ki, bu da arxetipin mövcudluğu vasitəsinə çevrilir. Keçmiş xatirələrin, ənənələrin, əxlaqi meyarların yaşadılması, əcdadlarımızın düşüncə tərzindən, çoxşaxəli qənaətlərindən bəhrələnmə, arxetipik yaddaşın qorunması vacib məsələdir və bütün bunlar bədii əsərin strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmək gücündədir.

Arxetip deyəndə nədənsə birinci növbədə “arxa” sözü diqqətimi cəlb edir. Bizdən arxada olanlar, bizdən əvvəl yaşayanlar, bizdən əvvəl həyat, ölüm, dünya, kainat haqında öz fikir və mülahizələrini söyləyənlər. İstər-istəməz bizdən əvvəl yaşayanların həyatı, elmi, bədii təcrübəsinə arxalanmaqla nəsə yeni bir fikir söyləmək mümkündür. Mən arxetipə həmişə bu prizmadan yanaşanların tərəfindəyəm.

Arxetip arxadan qalan, öz ömrünü başa vuran tipdir. Ancaq biz bizdən arxada qalanlara arxa çevirməməliyik, onlara arxalanmalı, onların həyat təcrübəsindən bəhrələnilib, onların əsrlər boyu formalaşan qənaətlərini yeni şəraitdə tətbiq eləməyin yollarını axtarmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Юнг, К. Г. Архетип и символ / К.Г.Юнг. – М.: Ренессанс, –1991. – 298 с.
2. Əsgərli, Z. Poetika: izahlı sözlük / Z.Əsgərli. –Bakı: Elm, –2014, –262 s.
3. Ədəbi tip arxetipi nədir? <https://thestrrip.ru/az/dlya-bryunetok/chto-takoe-arhetip-literaturnogo-geroya-dlya-chego-on-nuzhen/>
4. <https://azport.info/210/arxetip-nedir>
5. Abdullayev, M.H. [və b.] VIII cild. – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, –1984, –608 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / –Bakı: Şərq-Qərb, III c. –2006, –672 s.
7. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / –Bakı: Maarif, –1978, –200 s.

РЕЗЮМЕ

ЧТО ТАКОЕ АРХЕТИП

Алиев Р.Ю.

Ключевые слова: архетип, прототип, символ, образ, литература, фольклор, психология, теория.

Хотя архетип является древним термином, его научная интерпретация и перенос в литературный обиход стали более актуальными относительно недавно. Новые исторические условия, созданные распадом СССР, выявили необходимость оценки понятия архетипа новыми критериями, а также ряд других вопросов. Эти вопросы обсуждаются в статье. Автор пытается прояснить сущность архетипа, опираясь на литературные факты, мнения и соображения философов по данному вопросу.

SUMMARY
WHAT IS AN ARCHETYPE
Aliyev R.Y.

Keywords: *archetype, prototype, symbol, image, literature, folklore, psychology, theory*

Although archetype is an ancient term, its scientific interpretation and bringing it into the literary period has become more relevant in recent times. The new historical conditions created by the collapse of the USSR revealed the need to evaluate the concept of archetype with new criteria, as well as other issues. These issues are discussed in the article. The author tries to clarify the essence of the archetype with reference to literary facts, philosophers' opinions and considerations on the known issue.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.07.2022
	Son variant	03.10.2022

УДК 821

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_33

ТЕМА ДУХОВНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ В ПОЭЗИИ А.ДЖАВАДА

ИСКЕНДЕРОВА НИГЯР ВАЛИШ ГЫЗЫ*Сумгаитский государственный университет, Азербайджан, профессор
isgani@gmail.com*

Ключевые слова: *поэт, независимость, единство тюркских народов, Азербайджанская Демократическая Республика, переводческое мастерство*

Сложная судьба, достижение поэтической и публицистической вершин творчества, благотворительная и переводческая деятельность поэта независимости Ахмеда Джавада получили широкое освещение в трудах известных ученых, публицистов, исследователей Азербайджана, а также общественное признание за пределами страны.

Любовь и уважение к личности и творчеству поэта привели известных исследователей литературы Б.Набиева, А.Саледдина, А.Сараджлы, А.Байрамоглы, Т.Саламоглы, Э.Эфендиева, А.Алиеву (Кенгерли), Н.Гахраманлы, Н.Алекперли, С.Гасимова, Г.Мустафаеву к литературному творчеству Ахмеда Джавада, дали возможность обратиться к личности и неустанной деятельности поэта в вопросах проблемы свободы личности и общества, концептов азербайджанства, единства тюркской истории, культуры и литературы [2; 5; 6; 12; 15; 16; 17]. Наряду с корифеями азербайджанской литературы, представившими свою смелую позицию и новые подходы к становлению и проблемам Азербайджанской Демократической Республики, сегодня многие молодые исследователи, как Азербайджана, так и тюркоязычных стран, в особенности Турции, с большим интересом изучают судьбу и творчество Ахмеда Джавада, а также его связи с Турцией: среди них, Сервет Гюрджан, Ирфан Йылдырым Мурад и др.[8; 18].

В исторической летописи азербайджанского народа есть немало случаев создания искусственных пробелов в памяти народа, насильственного забвения фактов исторического и культурного прошлого. В этом ряду исторических перемен и парадоксов потрясающие глубиной событийности и масштабом историзма факты создания Азербайджанской Демократической Республики, вторжения большевиков на азербайджанские земли в 1920 году, уничтожения передовых сынов азербайджанского народа в 1937-38 годах, тоска азербайджанского народа по своим южным братьям и десятки других проблем были сняты с повестки исследовательских сообществ как «ненужные» и «неважные».

Гусейн Джавид, Микаил Мушви́г, Ахмед Джавад, Юсиф Везир Чменземинли, Ульви Реджеб, Аббас Мирза Шарифзаде и десятки подвижников литературы и искусства, представителей интеллигенции, интеллектуалов были арестованы «за измену Советскому государству», расстреляны, сосланы в Сибирь как «враги народа», а обращение к их деятельности и творчеству было запрещено на долгие годы. Однако память об этих людях, отдавших свою жизнь за свободу и независимость азербайджанского народа, не изгладилась из нашей исторической памяти и из сердец всех наших соотечественников. Имена этих людей вписаны в историю и генетический код нашего народа, воздвигнуты нерукотворные памятники нашим интеллигентам и героям, как свечи, сгоревшим на пути народа.

Ахмед Джавад, создавший художественную летопись Азербайджанской Демократической Республики, воспел величие нашего трехцветного флага, создал слова

Государственного гимна нашего национального государства, гимна, который и сегодня представляет Азербайджан всему миру. Страстный пропагандист творчества Ахмеда Джавада, профессор Али Саледдин пишет, что «Ахмед Джавад достиг пика совершенства в своем оригинальном творчестве во время Первой Мировой Войны и существования Азербайджанской Демократической Республики. Если в его книге «Гошма» отразилась панорама Первой мировой войны, в которой он лично участвовал, то последний сборник стихов «Далга» увековечил ту роль, которую сыграла АДР в жизни нашего народа. На наш взгляд, поэт создал летопись самых красивых, образцовых поэтических произведений политической лирики» [4, 21]. Действительно, творчество А.Джавада в период АДР было любимым и общепризнанным и в среде простой читающей публики, и среди интеллектуалов страны, к тому же стихи А.Джавада были признаны вершиной поэзии нового национального государства. К примеру, один из создателей АДР Мамед Эмин Расул-заде, после распада национального государства вынужденно покинувший Родину и долгие годы живший за границей, высоко ценил личность, патриотизм и поэзию А.Джавада, постоянно следил за его творчеством и выражал свою обеспокоенность в связи с несправедливыми упреками в адрес поэта. Справедливо указывают авторы Энциклопедии АДР, что дух стихов Ахмеда Джавада полностью пропитан пафосом «национального пробуждения», стремительностью «народного движения, призыва к единству тюркских народов, возвращения к историческим корням, обычаям и традициям народа. Образы Азербайджана, Турана, Кавказа и тюркского мира составляют основу его творчества» [1, 329].

Академик Бекир Набиев в своей книге, посвященной А.Джаваду, сравнивает стихи поэта, написанные в 1918-1920-е годы, с «блестящей россыпью алмазов» [13, 13]. Однако, при всей многогранности художественного творчества Ахмеда Джавада при его жизни было издано всего два сборника стихов: «Гошма» (1916) и «Далга» (1919), о чем с горечью упоминает М.А.Расулзаде в своих мемуарах. Он пишет: «... Джаваду Ахундзаде (Ахмеду Джаваду), представителю национального движения, совсем не везет в эпоху большевиков. Его арестовывают как бывшего мусаватиста, отстраняют от авторства на страницах периодической печати, не допускают на съезды писателей, гонят отовсюду. Произведения не печатают, а те из них, что опубликованы, изымают из обращения. И тем не менее, его литературные и публицистические произведения передают из рук в руки, и даже с интересом читаются молодыми коммунистами» [14, 317]. По этой причине вокруг каждого стихотворения, опубликованного Джавадом в книгах «Гошма» и «Далга», в печатных и непечатных изданиях, возникает множество дискуссий, а его автор подвергается бесконечным гонениям и оскорблениям.

Исследователь А.Саледдин указывает, что в 1925 году поэта вновь арестовали за его стихотворение «Гей –гель»¹. Поэма прошла проверку с пристрастием, была переведена на русский язык и отправлена в Москву. Однако через несколько месяцев автора освободили, так как в его содержании не было найдено ничего против государства и коммунистического режима. Хотя в стихах Джавада не удалось найти никакой информации против государства, после этих событий поэт до конца жизни подвергался преследованиям. Каждое новое его стихотворение должно было пройти специальную проверку. Его преследовали как «националиста», «пантюркиста», «мусаватиста», на его постоянно контролируемую литературную деятельность накладывались всевозможные ограничения. Более того, ни одна его книга не была издана при большевистском режиме. Чтобы избавиться от незаслуженных обид и обвинений, Джавад обратился к «актуальным» темам того времени, прославлял

¹ Известный исследователь творчества Ахмеда Джавада Али Саледдин указывает, что Ахмед Джавад был арестован в первый раз в 1923 году за содействие М.Мамедзаде в пресечении границы Турции . – Н.И.

«дружбу народов», «счастливых ~~интересов~~ ^{интересов НКВД}», опубликовал стихи «Москва», «Октябрь», «Золотая Армия», «Хлопок». Но и это не спасает поэта от страданий.

О педагогических способностях Ахмеда Джавада написано много. Он много лет преподавал в средних школах, техникумах и институтах, пройдя путь от рядового учителя до профессора, заведующего кафедрой русского и турецкого языков. Следует также отметить, что в 1934 году Ахмед Джавад был первым азербайджанским специалистом, получившим ученое звание профессора в области русского языка и его преподавания [19, инв. 2509 (23)].

В июне 1937 года после последнего (третьего) ареста поэта сотрудниками НКВД его жилье было полностью опустошено, книги, рукописи, ценные документы и фотографии изъяты, сожжены или уничтожены. Ни в чем неповинный поэт был объявлен «врагом народа» и в октябре 1937 года расстрелян.

Страстный борец за независимость Азербайджана, один из соратников Ахмеда Джавада, Нагы бей Шейхзаманлы (Кейкурун), стоявший на страже государственности и независимости Азербайджана в период Азербайджанской Демократической Республики (с августа 1919 по март 1920) будучи руководителем Организации по борьбе с контрреволюцией писал: *«Поскольку я верю во все священные идеи, я уверен, что ни русский, ни любой другой режим не сможет полностью обосноваться или долго прожить на нашей земле. Азербайджанский народ, поставивший идею независимости и нашу веру во главу угла и выше всех наших верований, вновь обретет свою независимость, узнает о славном прошлом, полном эпосов, и почитит своих предков, самоотверженно трудившихся во имя независимости своей страны»* [11, 8].

Ахмед Джавад в своем стихотворении “Susmaram” («К чему молчать») в поэтической форме вторит соратнику:

*“Niyə susum, danışmayım,
türk yurdudur bu torpaq?!
Oğuzların, Elxanların
Vətəninə kimdir bax!
Süüd verərkən doğma anam
belə demişdir mənə:
Səni qurban bəsləyirəm
Türk yurduna – Vətənə! [3]*

*К чему молчать, не рассказать,
что эти земли – тюркский край?!
Посмотри, кто топчет Родину
Огузов и Эльханов!
Когда кормила меня мать,
то неустанно повторяла:
Люби свой край, как любишь мать,
Служи своей Отчизне – земле тюрков!²*

Прошли годы и бесценные идеи этих личностей, написавших блестящую историю нашей Родины, воплотились в жизнь. Азербайджан восстановил свою независимость и чтит память тех, кто отдал свою жизнь на алтарь своей Родины.

Ахмед Джавад признан как поэт, воспевающий независимость Азербайджана и посвятивший свою жизнь и творчество этому пути. Это поддерживают факты, составляющие два периода его жизни: всем сердцем любивший Турцию и пропагандировавший идею общности истории и культуры тюркских народов, Ахмед Джавад во время Первой мировой войны оставил профессию учителя и принял активное участие в боевых действиях, постоянно находясь на передовых позициях. С одной стороны, поэт был специальным корреспондентом нескольких бакинских газет, наряду с баяты, гошма, публицистическими этюдами и статьями он публиковал репортажи, новости, очерки из зоны боевых действий, а также пробовал перо в описании глобальных событий мировой истории. С другой стороны, А. Джавад активно сотрудничал с благотворительным обществом «Джемиййети –Хейриййе» и в этом направлении он оказал финансовую и моральную помощь турецким солдатам, раненым и взятым в плен на войне, а также сиротам и обездоленным, жившим в

² Перевод автора –N.I.

приграничной зоне. В годы Первой Мировой войны поэзия Джавада была оказана помощь сотням беженцев и переселенцев, пострадавшим физически, материально, морально и духовно, раненым и покалеченным на полях сражений и вдоль линии фронта. Деятельность благотворительного общества охватывала жизнь и повседневный быт тюркских народов, проживавших в России и сопредельных странах. Финансировал это общество в Азербайджане известный меценат, сторонник идеи «азербайджанства» и «турана» Гаджи Зейналабдин Тагиев.

Как только началась война, юношеский романтизм и патриотические чувства привели двадцатидвухлетнего А. Джавада в это общество, где он, выполняя различные поручения, совершал регулярные поездки на Северный Кавказ, в Грузию, Дагестан и Турцию. В своих поездках поэт становится свидетелем человеческой боли и страданий, которые он позже запечатлевает в своих поэтических и публицистических произведениях (“Şəhid əsir”, “Hərbzadələrə”, “Nə gördümsə”, “İmdad”, “Niyə gəlmədin?”, “Mühacət”) [4].

Стихи А. Джавада в пору АДР ярко и точно демонстрируют идеи независимости в судьбе каждого представителя нашего народа: идеи патриотизма и чувства свободы, отраженные в этот период в стихах поэта, вызывали у всех чувство достоинства и гордости за историю и культуру своего народа. Академик Б.Набиев обращает внимание на то, что одно из этих стихотворений, объединенное с музыкой великого композитора Востока Узеира Гаджибекова, превратилось в Государственный гимн Азербайджана.

Называя гимн «миниатюрной поэтической историей» Азербайджана, ученый отмечает загадочные природные ландшафты, богатые подземные и наземные ресурсы, описанные А. Джавадом словами гимна, героизм смелых сынов народа, защищавших этот бесценный край ценой своей жизни³. Ведь сила нашего Гимна в том, что и сегодня каждый юноша нашей страны готов «защитить честь» и «поднять знамя» страны под вдохновляющие слова и музыку. «Азербайджан!» как биение сердца в припеве Государственного гимна Азербайджана, повторяясь собирает вокруг себя всех, как аккорд, объединяющий любовь, решимость и рвение нации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, [2 Cilddə] / Baş redaktor Y.Mahmudov. –Bakı: Lider Nəşriyyat, c.1, –2004, –439 s.; – s.329
2. Bayramoğlu, A. ADР dövründə ədəbiyyat / A.Bayramoğlu, –Bakı: Elm, –2003, –276 s.
3. Cavad, Ə. Susmaram! https://vk.com/wall-23232544_3825055
4. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri, [2 cilddə] / Tərtib ed. Ə.Saləddin. c. 1, s. 21
5. Ələkbərli, N. Üç budaq (Ə.Cavad, M.Müşfiq, A.İldırım) / N.Ələkbərli, –Bakı: Gənclik, –1999, –192 s.
6. Əliyeva (Kəngərli), A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük / A.Əliyeva (Kəngərli), –Bakı: Elm, –2002, –332 s.
7. Həsənov R. Ə.Cavadın yaradıcılıq yolu / Fil. elm. nam...dis. –Bakı, –2006
8. İrfan Yıldırım Murad. Salam Türkün Bayrağına / –İzmir: Gelecek Matbaacılık ve Yayıncılık, –1992, –224 s.
9. Qasimov, C. Repressiyadan deportasiyaya doğru / C.Qasimov. –Bakı: Mütərcim, –1998, –292 s.
10. Salamoğlu, T. Fəciəli tələlər / T.Salamoğlu. –Bakı: Elm, –1998, –100 s.
11. Mustafayeva G. Ə.Cavad yaradıcılığında milli istiqlal problemi / Fil. elm. nam. ... dis. avtoref / –Bakı, –2004
12. Nağı Şeyxzamanlının xatirələri / Tərtib edən Ənsərli M. –Bakı: Qartal, –1997, –302 s.; –s.8
13. Nəbiyev, B. Əhməd Cavad / B.Nəbiyev, –Bakı: Ozan, –2004, –128 s.

³Nəbiyev B. Əhməd Cavad. Bakı: Ozan, 2004, 128 s. – s.12

14. Nəbiyev, B. Əhməd Cavad // Red. T.Kərimli. –Bakı: Proqres, –2012, –130 s.; –s.13
15. Rəsulzadə, M.Ə. Əhməd Cavad haqqında fikirlər // Saləddin Ə. Əhməd Cavad (Azərbaycanın görkəmli adamları). –Bakı: Gənclik, –1992, –326 s.; –s.317
16. Salamoğlu, T. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri / Salamoğlu, T. –Bakı: Elm və təhsil, –2021, –s.513-585
17. Saləddin, Ə. Əhməd Cavad / Ə.Saləddin, –Bakı: Gənclik, –1992, –328 s.
18. Saraçlı, Ə. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönməndə / Ə.Saraçlı, –Bakı: Elm, –2007, –419 s.
19. Gürçan, S. Ahmet Cevat (ön söz: s.3-14). –Bakı: Ahmet Cevat. Çırpınırdı Karadeniz. –Ankara, Göktuğ Ltd. Şti. –1990, –120 s.
20. Arxiv materialları: ASSR Təhsil işçilərinin Həmkarkar Təşkilatının Gəncə şöbəsi tərəfindən yoldaş C.Axundzadəyə verilmiş rəy // Elmi işçilər bölməsi, 16.01.1934, №6. – AMEA, Nizami ad.Ədəbiyyat muzeyi, inventar 2509 (23)

XÜLASƏ

Ə.CAVAD POEZİYASINDA MƏNƏVİ AZADLIQ MƏSƏLƏSİ

İsgəndərova N.V.

Açar sözlər: *şair, müstəqillik, türk xalqlarının birliyi, Azərbaycan Demokratik Respublikası, tərcüməçilik sənəti*

Tanınmış Azərbaycan şairi Əhməd Cavadın vəfatından 85 il keçməsinə baxmayaraq, o, bu gün də axtarılan, müasir mədəni-ideoloji proseslərə təsir edə bilən bir şair, azadlıq nəğməkarı olaraq qalır. Elə buna görə də tədqiqatçıların onun yaradıcılığına marağı tükənmək bilmir. İstiqlal şairinin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyətinə dair onlarla araşdırma, monoqrafiya, məqalə və oçerklər çap olunub.

20 aprel 2022-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Əhməd Cavadın 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Fərman imzaladı. Bu Fərmanda Əhməd Cavad bir daha “Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsinə layiqli töhfə vermiş vətənpərvər şair” kimi qeyd olunur. Bir çox elmi və publisistik əsərlərdə şairin xidmətləri böyük ehtiramla xatırlanır.

SUMMARY

THE ISSUE OF MORAL FREEDOM IN A.CAVAD'S POETRY

Isgandarova N.V.

Key words: *poet, independence, unity of Turkic peoples, Azerbaijan Democratic Republic, translation art*

Despite the fact of 85 years leave of the famous Azerbaijani poet Ahmad Javad, he has still remained a sought-after poet and singer of freedom who could influence modern cultural and ideological processes. That is why the interest of researchers to his works is unlimited. Dozens of studies, monographs, articles and essays have been published on the life, creativity and social activities of the independence poet.

On April 20, 2022, the president of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev signed a Decree on celebrating the 130th anniversary of Ahmed Javad. In this Decree, Ahmed Javad is once again mentioned as a "patriotic poet who made a worthy contribution to the struggle for independence of the Azerbaijani people". In many scientific and journalistic works, the services of the poet are mentioned with great respect.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.10.2022
	Son variant	14.11.2022

“TALEH VƏ HƏQİQƏT” DASTANINDA MƏTN İNFÖRMASİYASI VƏ ONUN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

NƏBİYEVƏ ALMARA VƏZİR qızı

Bakı Dövlət Universiteti, fil. f.d

nebiyeva_almara@mail.ru

Açar sözlər: “Taleh və Həqiqət”, “Valeh və Zərnigar”, Qarabağ aşığı mühiti, Abdalgülablı Aşığı Valeh, Aşığı Zərnigar

Giriş. Dastan yaradıcılığı bütün parametrlərdə geniş imkanlıqla, tarixi-mədəni axarın ümumi məzmununu əhatələmək funksiyası ilə diqqət önünə gəlir. Bu təkcə lokal səviyyədə özünü göstərən xarakterik hal olmayıb, bütünlükdə etnik mədəniyyətin sferalarını əhatə edə bilmək gücü ilə əhəmiyyət daşıyır. Qarabağ aşığı mühitinin repertuarında işləklilik qazanan dastanlar üzərində aparılan müşahidələr klassik ənənənin orta əsrlərin dərin qatlarından daşınıb gələn sənət klişələrini, ozan/aşığı səviyyəsində gedən proseslərin məzmununu aydınlaşdırmaq üçün əsaslı material verir. Tarixi-mədəni lay Sözl/Musiqi/Mətn anlamında mifik yaddaşdan epos təsəvvürünə qədər mükəmməl bir bütövlüklə müəyyənləşir. “Qurbani”, “Yaxşı və Yaman”, “Valeh və Zərnigar” [4], “Taleh və Həqiqət” [6], “Şəmşir və Sənubə”, “Səxavət və Səadət”, “İqbal və İsmət”, “Nazim və Səkinə” [2] və s. dastan nümunələri bu möhtəşəmliyin nümunəsi olaraq üfqi və şaquli yanaşmalarda çeşidli metamodellərin (oxşarlıq və fərqliliklərlərin) sistemli təhlilini faktlaşdırır. “Taleh və Həqiqət” dastanı üzərindəki müşahidələr mühit səviyyəsində bu baxımdan daha diqqətçəkici olub mətn informasiyası ilə tipoloji yanaşmaları zəruri edir. Aşığı Hüseyn Cavanın repertuarından yazıya alınmış bu dastan təəssüflər ki, sistemli yanaşmaların probleminə çevrilməmişdir. M.Həkimov [6], P.Əfəndiyev [5], M.Allahmanlı [1] və s. folklorşünaslar müxtəlif səpkidə qısa mülahizələr yürütməklə kifayətləniblər. Halbuki “Taleh və Həqiqət” Qarabağ aşığı mühitinin XVIII əsr azman sənətkarı Aşığı Valehin həyatını öyrənmək üçün ən əsaslı qaynaqlardandır. “Valeh və Zərnigar” dastanı ustad sənətkarın həyatının birinci mərhələsini, daha doğrusu, Zərnigar xanımın qarşılaşması da daxil olmaqla, onun (Zərnigar xanımın) Abdalgülablıya gətirilməsi ilə bağlı hissəsi əhatələyirsə, “Taleh və Həqiqət” sonrakı dövrünü özündə ehtiva etmək baxımından əvəzsizdir.

Qarabağ aşığı mühiti və “Taleh və Həqiqət”. Zəngin etnoqrafik yaddaşı ilə ilkin təsəvvürlərdən günümüzə qədər olanı əhatələmək gücündə fundamental təsəvvür formalaşdırən Qarabağ folklor mühiti Azıx mağarasının və Quruçay mədəniyyətinin ortaya qoyduğu faktura ilə bütövləşir. Etnokosmik sistemin mükəmməllik nümunəsi olaraq sinxron və diaxron müstəvidə mühitin repertuarında əsrlərdən-əsrlərə daşınan dastanlarlaeyni mahiyyətə bağlanır. “Məlum olduğu üzrə, klassiklərimiz bu sözü əhvalat, hekayə, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, hətta tarix mənalılarında işlətməmişlər. Eyni zamanda bu söz rəvayət, xalq romanı, xalq kitabı mənalılarını da daşımışdır.

Şifahi ədəbiyyatımızda dastan bəzən böyük həcmli mənzum macərə, bəzən tərifnamə, bəzən isə hətta əsl olmayan yalan mənasında işlənmişdir” [8, s.57]. “Taleh və Həqiqət” bu kontekstdə folklorşünas alimin dastan istilahı haqqında söylədiyi fikirlər baxımından bütün parametrləri özündə əks etdirmək xarakteri ilə səciyyəvilik qazanır. Bədii mətnə əksini tapan əhvalat, hekayə, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, tarix formanın özünün genologiyasına bağlanır. Qurbani, Lələ, Sarı Aşığı, Aşığı Səməd, Aşığı Valeh, Aşığı Qənbər, Aşığı Nəcəfqulu, Aşığı Abbasqulu, Aşığı Pəri, Aşığı Bəsti və

s. kimi böyük sənətkarların yetişdiyi bu mühit tarix boyu sazı, sözü, etnik mədəniyyəti ilə əsrlərə öz damğasını vurmuş və bütün olanları ilə gediləcək yolu müəyyənləşdirmişdir. Dastan informasiyası bu baxımdan daha mükəmməl faktura ilə diqqət önünə gəlir və bir sıra dərin mətləblərə işıq tutmaq anlamında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, “Taleh və Həqiqət” dastanının başlanğıc epizodu XVIII əsrin ustad sənətkarı Aşıq Valehin həyatının epizodik məqamları anlamında tipik ola biləcək bir mənzərəni diqqət önünə gətirir. “Piranlar, nuranlar, söz qoşub, dastan yozub-yoranlar belə nəql edirlər ki, Taleh nadincliyi ilə tək-cə Abdal Gülablıda deyil, küllü Qarabağda Aşıq Valehi hörmətdən salmışdı. Aşıq Valeh toy məclislərinə getməyə xəcələt çəkirdi. Ağzına gücü çatan da, çatmayan da Valehi yerli-yersiz məzəmmət edirdi: “Yaxşı atadan, pis övlad”...

El-oba məzəmmətindən tənqəd gələn Valeh Talehi bir müddət Təbrizdə dostu şair Fərəcin yanına göndərdi. Bir namə də yazdı ki, başqa işlərdə Talehin bir o qədər səriştəsi olmasa da, az-maz söz demək, yalan-yanlış qafiyə qurmaqda səriştəsi var. Səsi də babatdır. Bəlkə ondan mirzədən, molladan bir şey çıxdı.

Təvəqqe edirəm onun təlim-tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirəsən” [6, s.84]. Göründüyü kimi, folklor yaddaşı və dastan stukturunda özünə yer alan avtobiografik elementlər bütün aspektləri ilə hansısa tipik olan mənzərəni, ailə, sosial mühit səviyyəsində baş verənlərin spesifik məqamlarını diqqət önünə gətirməyə köklənir. “Taleh və Həqiqət” dastanında olanlar da Abdalgülablı Aşıq Valeh təmsalında “Valeh və Zərnigar”da olanlardan fərqli olaraq ailə münasibətləri səviyyəsində aşığın ocağındakı mənzərəni bir bütöv olaraq diqqət önünə gətirir. “Abbas və Gülgəz”, “Qərib və Şahsənəm” [3] təmsalında baş verənlər bu və ya digər axarda “Taleh və Həqiqət”də təkrarlanır. Onu da əlavə edək ki, Azərbaycan dastan zənginliyində ustadların həyat və yaradıcılığına bağlanan kifayət qədər möhtəşəm dastan nümunələri vardır. Bunlar demək olar ki, bir dastan təmsalında ümumiləşdirmələrlə özünün işini bitirmiş hesab etməklə folklor hadisəsi olaraq qəlibləşmişdir. Yeganə ustad sənətkardır ki, Abdalgülablı Valehlə bağlı iki möhtəşəm abidə (“Valeh və Zərnigar”, “Taleh və Həqiqət”) səviyyəsində sənətkarın ömür yolu özünün əksini tapır. Ümumiyyətlə, məhəbbət dastanlarında lirik mənin mücadiləsi (dünyaya gəlişindən bütasına qovuşana qədər olanlar), demək olar, sevgisinə (bütasına) qovuşmaqla və duvaqqapma ilə bir ənənə olaraq yekunlaşır. “Taleh və Həqiqət” isə bir istiqamətdə aşığın həyat yolunu və onun ailə çevrəsində sonrakı dövrlərdə baş verənləri dastan səviyyəsində diqqət önünə gətirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik epik ənənə və “Taleh və Həqiqət” dastanının mətn informasiyası. Azərbaycan xalq dastanları hər birisi xalqın bağrının başından qopmaqla, həm də özündə onu yaradan xalqın arzu və istəklərini, hansısa uca tutduğu ülvə bir niyəti əks etdirmək və gələcəyə daşımaq yolunu tutur. Xalq bununla hansısa bir məramı, arzunı dastan mətninə gətirmək və onu bir müqəddəs nəsnə kimi yaşatmaq istəyində olmuşdur. “Tahir və Zöhrə”, “Qurbni”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli və Kərəm”, “Məsum və Diləfruz”, “Hüseyn və Reyhan”, “Şahzadə Əbülfəz” [3] və s. bunun klassik örnəyidir. “Taleh və Həqiqət” dastanı da bunun örnəyi kimi eyni ruha köklənir və onun mahiyyət kodunda tarixi-mədəni axarın dinamikasını diqqət önünə gətirir. Klassik epik ənənənin yaşarlığı imkanları ilə diqqət önünə gələn məhəbbət dastanları hər birisi, dediyimiz kimi, bir mətləbi, reallığın müəyyən cizgilərini, tarixi olayı özündə əks etdirir. Məhz bunun nəticəsidir ki, həmin dastanlar ustad sənətkarların repertuarında mədəniyyət, əxlaq örnəyi olaraq yaşarlıq qazanmışdır. “Taleh və Həqiqət” məhəbbət motivli dastanlarımızdandır. Burada Aşıq Valehin oğlu Talehin həyatı ön plana çəkilir, başına gələn macəralar ümumiləşdirilir. Dastanın əvvəlində Taleh bacarıqsız, əlindən bir iş gəlməyən, hara getsə oranı yanıtmayan bir uşaq kimi təsvir edilir. Camaat içərisində atasının başını aşağı edən oğlunu Aşıq Valeh Təbrizdə yaşayan şair dostu Fərəcin yanına qoyur ki, orada mirzədən, molladan bir sənət sahibi olsun” [1, s.85]. Ümumiyyətlə, dastan bir forma olaraq mahiyyətində əks etdirdiyi rəngarəngliklərlə həmişə diqqət önündə olmuş və müxtəlif səpkili təhlillər üçün maraqlı faktlarla səciyyələnməmişdir. Qarabağ aşıq mühitinin zəkasının məhsulu olan bu

örnəklər də mühit və ümummilli səviyyədə eyni axara yüklənir. Dastanda vurğulanır ki, “Şair Fərəc Aşıq Valehin xahişindən məmnun qaldı. Aralarında haqq-say vardı. Düz-çörək, düz çörək kəsmişdilər. Başladı Talehin təlim-təhsili, ədəb-ərkan ilə məşğul olmağa. Ay keçdi, il dolandı şair Fərəc baxdı ki, ayə, deyəsən Talehə onun kəlamları heç də təsir etmir. Karsalanın biridir. Oxumaqda, yazmaqda nə payı var, nə tayı. Hər nə öyrədirsə onu tərsinə deyir. Axırda nəəlac qalib Aşıq Valehə namə yazdı:

“Aşıq Valeh, dost arası pak olar. Talehdən nə mirzə çıxar, nə molla. Lalın dilini yiyəsi bilər. Yenə öz yanında olsa yaxşıdır”.

Bəli, Talehin taleyi üzünə Təbrizdə də gülmədi. Kor-peşman üzü qara qayıtdı Qarabağa” [6, s.84]. Göründüyü kimi, mətn fenomenliyində ortaya qoyulan bu epizod informasiyası dastançılıq baxımından bir istiqamətdə ailə münasibətlərini, dostluq səviyyəsində xalq təsəvvüründə olanları əhatələyirsə, digər baxımdan önəmli olan etnomədəni yaddaşda qəlibləşmiş inam və təsəvvürlərin yaşarlığı ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Seydi və Pəri”, “Müğüm şah”, “Abdulla və Cahan”, “Məsum və Diləfruz”, “Leyli və Məcnun”, “Məhəmməd və Güləndam”, “Əmrəh”, “Lətif şah”, “Şahzadə Əbülfəz”, “Nəcəf və Pərizad”, “Qul Mahmud”, “Disuz və Xəzəngül”, “Alıxan və Pərixanım”, “Şahzadə Bəhram”, “Fərhad və Şirin”, “Sam şahzadə”, “Soltan və Qəndab”, “Bəhmən və Humay” və s. dastan nümunələri əhvalat, hekayə, qissə, nəğil səviyyəsində mükəmməl bir təfəkkür intellektuallığını sərgiləmək gücü ilə şedevr ola bilmək funksiyasını yerinə yetirir. Ustadların sinəsində yüz illər boyu nəsil-nəsil ötürülən və məclislərin bəzəyinə çevrilən bu örnəklər Qarabağ aşığı mühiti timsalında yeni məzmun və ifadə çalarları ilə ortaya çıxır. Klassik ənənənin mifdən dastana ümumi axarını bir bütöv olaraq açıqlayır. Dastan mətnindəki situasiyalar arası və situasiyalar daxili vəziyyət Taleh timsalında tipik bir metamodeli diqqət önünə gətirir. Məsələn, yuxarıda göstərilən nümunədə Aşıq Valehin ailəsi timsalında olanlar ailə münasibətlərini, valideyin-övlad səviyyəsində nizamı bir bütöv olaraq özündə ehtiva edir. Hadisələrin situasiyalar daxili ardıcılığındakı sıralanma mətn konstruksiyasında prosesin ümumi axarını aşağıdakı kimi sıralayır.

I situasiya:

- a) Şair Fərəc Aşıq Valehin xahişindən məmnun olur;
- b) Aşıq Valehin oğlunun təlim-təربiyəsinə xüsusi həssaslıq göstərir;
- ç) mirzə və molla olması üçün əlindən gələni edir və s.

II situasiya:

- a) dostluq, yaxınlıq anlamında qarşılıqlı hörmət;
- b) dost sözünün uca tutulması;
- ç) sənət, peşə anlamında dövrün təsəvvürü və s.

III situasiya:

- a) “dost arası pak gərək” xalq məsəlinin məzmun qatı;
- b) Talehin bacarıqsızlığı, deyilənlərə etinasızlığı;
- ç) Şair Fərəcənin Aşıq Valehə vəziyyətlə bağlı verdiyi bilgi;
- c) sənətə, peşəyə, elmə, təhsilə maraq göstərməməsi;
- d) məktub əksini tapan mənzərə;
- e) Talehin Təbrizdən kor-peşman geri dönməsi və s.

Bütün bunlar və bu kimi situasiyalar aşığı repertuarında özünəməxsusluqla, daha doğrusu, sənətkar istedadına dayanan boyalarla bir tərbiyə, təlqin faktı olaraq təsirlilik qazanır.

Məhəbbət dastanlarında maraq doğuracaq məsələlərdən birisi buta məsələsi ilə bağlıdır. Həzrəti Əli, Xızr, ağzı-dualı dərviş tərəfindən verilən vergi ilə qəhrəmanın taleyi tamamilə dəyişir. Dastanənənəsində bu motiv bir xətt olaraq ardıcılıqla özünə yer alır. “Taleh və Həqiqət” dastanında da bu tipik olacaq səviyyədə uğurlu görünür. “Aşıq Valeh gördü ki, ey dili-qafil Taleh gedib aləmi-röyaya.

Dedi:

-Arvad, onu oyatma. O, aləmi-röyadadı. İnşallah iki ötər, üçüncü gün mübarək gözünü açar.

Aləmi-röyada Taleh gördü ki, Şah dağında lilparlı bulağın üstündədir. Bulağın başında qırx incəbelli qız ipək alaçıqda şən-şuxluq edir. Amma bu qızların içində birisi var. Yemə-ichmə tamaşa et xətti-xalına. Qaş kaman, kirpik ox, gözlər mərcan, boy-buxunu sərvə-sənubər, burnu fındıq, ağız badam, sinə Səmərqənd kağızı. Allahtaala xoş dəqiqəsində, xoş saatında qələmini çəkib bunun gül rüxsarına. Aya deyir sən çıxma mən varam, günə deyir sən çıxma mən varam. Baxan deyir, bir də baxım. Baxanın aqlını əlindən alır. Amma qızın yanında duran nurani bir ağsaqqal var. Ağsaqqal qızın əlindəki abi-kövsər piyaləsini ona uzadıb:

-Taleh, oğlum! Bu qız Şirvanlı Əbdürrəhman xanın qızı Həqiqətdir. Onu sənə buta verdim [6, s.85]. Beləliklə, Talehin artıq sonrakı həyatının ümumi məzmunu sırf buta almanın prinsipləri əsasında, müəyyənlanmış amal uğrunda mücadilə ilə nizamlanır. Ümumiyyətlə, “buta - İlahi vergi, ilahi paydı. Aşıq yaradıcılığında, xüsusən də dastanlarda buta motivi xüsusi bir məzmun kəsb edir. Haqq aşığına və dastan qəhrəmanlarına rəyada müqəddəslərin əli ilə ərməğan olunur və rəmzi-məcəzi içki, bədə vasitəsi ilə reallaşır. İnanişə görə, üzərində ilahi aləmin nəzəri olan gənc bir adam (yetim bir oğlan, çoban, tacir oğlu, əkinçi və s.) yatıb yuxuya gedir və rəyada ağ libaslı dərviş, Xızır, Həzrəti Əli ona mey dolu bədə təklif edir... O, bədahətən söz demək, saz çalmaq, qayıbdan xəbər söyləmək istedadı qazanır. Beləliklə, haqq aşığına çevrilir və ona verilmiş butasının arxasınca yollanır” [7, s.56-57]. Taleh də ona buta verildikdən sonra tamamilə dəyişir. Həyatının yeni mərhələsi başlayır. Əvvəlki dövəmdə heç nə əlindən gəlmədiyi halda, butadan sonra istedadı, bacarığı, ağılı ilə tamam fərqli adama çevrilir. Aşıq Valehin “oğlum, yuxun mübarək olsun” deməsi artıq atanın məsələdən halı olması və bu yolda ona xeyir-dua verməsidir. Qarabağ aşığı mühitinə ustad sənətkarı Aşıq Valehin həyatının oğlu Taleh timsalında baş verənlərlə dastanlaşması özlüyündə orijinal bir özünəməxsusluqla diqqət önünə gəlir. Atanın “mətləb-muradına çatarsan” söyləməsi bir növ böyük, ağsaqqal xeyir-duasıdır. Aşıq Valehin ona aldığı imran dilli sazı dilləndirməsi və bədahətən söz deməsi onun həyatının yeni, həm də maraq doğuracaq məqamlarıdır. Şah dağına səfəri, yaylaqlara gəzər etməsi, məclislərdə çalib-oxuması onu nəinki Qarabağda, hətta kənar bölgələrdə də məşhurlaşdırdı. “Talehin çal-çağır çatdı Əbdürrəhman xana. Bu o vaxt idi ki, Əbdürrəhman xanın gözünün ağı-qarası bircə qızı Həqiqət xanım xəstələnmişdi. Xanın kefi pozulmuşdu. Ürəyi qubar eləyirdi. Adam göndərdi. Aşıq Talehi yanına çağırırdı... Qaş qaralanda çaparla Aşıq Taleh Əbdürrəhman xanın alaçıqının qabağında atdan endilər.

Taleh baxdı ki, ey dili-qafil, aləmi-röyada ona buta verilən Həqiqət xanım da əyləşib məclisdə” [6, s.85]. Dastan informasiyası və onun ortaya qoyduğu mənzərə Aşıq Taleh timsalında etnoqrafik yaddaşı, elat həyat tərzinin ailə münasibətlərini, adət-ənənələrini və s. nəyi varsa özündə əks etdirmək gücü ilə diqqət önünə gəlir. Burada Talehin sevgi sıxıntıları, aşığa xalq məhəbbəti, Həqiqətin butası ilə söhbətləri, eləcə də əks qüvvələrin niyyətləri, vəzirin ona mane olmaq baxımından etdikləri bir bütöv olaraq dastan boyu sıralanır. Şaban vəzirin düşüncəsində olanlar (Əbdürrəhman xanın qocalması, onun yeganə qızı Həqiqəti oğlu Sənana almaq istəyi və s.) dastanında qəhrəmanların qarşılaşdığı vəziyyəti aşkarlayır.

Lirik qəhrəmanların çəkdiyi əzab-əziyyətlər, düşmən qüvvələrin onların sevgisinə mane olmaq üçün əllərindən gələni etmələri özlüyündə həyatiliyi və həm də qəhrəmanların sınağı baxımından diqqəti çəkir. Butasını İlahidən almış aşıqlar olanlara sinə gərərək mücadilə aparırlar. Burada buta alan aşıqların xəstələnməsindən bir el müdriki tərəfindən butalı olması barədə dediklərinə qədər nə varsa hamısı dastan ruhuna uyğun sıralanır. “Həqiqət xanım Şəhri-Şirvana çatar-çatmaz düşdü yorğan-döşəyə. Əbdürrəhman xan car çəkirdi hökmü işləyən əhli Şirvan mahalına. Kim onun ciyərpərasını sağaltsa, yeddi arxadan dolananı ənamdadı. Şirvan mahalında nə qədər cindar, loğman vardısı axışdı ənam üçün Şəhri-Şirvana. Nə qədər dəvə-dərman etdilsə bir şey çıxmadı. Axırda ipəyi qarı irəli yeriyib dedi:

-Həqiqət xanımın xifəti mübarək eşqdi. Onun dərdinin dəvası aşiqindədir [6, s.90]. Dastan boyu hadisələrin axarı bir istiqamətdə Aşıq Valehin sənətkar statusunu, el-oba məclislərində çalib-

çağırmasını və xalq məhəbbətini özündə faktlaşdırır. Burada olan əhvalatların rəngarəngliyi Qarabağ aşığı mühitinin ümumi axarını və Valeh ailəsində sənət ənənəsini gələcəyə daşımaq kimi müqəddəs məramla yüklənir. Mətn və mühit, mətn və subyekt, mətn və mətn münasibətlərində ortaya çıxan möhtəşəmlik həm də genotipin yaddaş formulasını sərgiləyir. Çünki dastan şüurdakı mövcud model tiplərinin sintaqmatik xarakterliliyində və janr səviyyəsində daha çox imkanlılıqla, arxaik yaddaşdan gələnlərin mətn/təhkiyə sistemlərinin özünəməxsusluğu ilə faktlaşır. Etnik-mədəni ənənənin mükəmməlliyini və bütövlük xarakterini əvvəldən axıra qədər əks etdirmək gücündə görünür. “Valeh və Zərnigar”, “Taleh və Həqiqət” dastanları əsasında aparılan təhlillər bunun klassik örneyi kimi daha uğurlu təsir bağışlayır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, aparılan təhlillər janr səviyyəsində dastanların kifayət qədər geniş imkanlılığını diqqət önünə gətirməklə, həm də lokal səviyyədə tipoloji yanaşmaları zərurətə çevirir. Qarabağ folklor mühitinin zənginliyində diqqəti cəlb edən “Valeh və Zərnigar”, “Taleh və Həqiqət” dastanları XVIII əsrin görkəmli ustad sənətkarı Abdalgülablı Aşiq Valehin ömür yolunu və nəsil şəcərəsini aydınlaşdırmaq baxımından əvəzsiz qaynaqdır. “Taleh və Həqiqət” dastanının təhlili və epik təhkiyənin tipiklik çalarları elə fundamental məsələləri diqqət önünə gətirir ki, zaman və məkan baxımından onların təhlili bütünlükdə məhəbbət dastanları timsalında müqayisəli yanaşmaları əsas edir. Dastandakı Talehin həyatının uşaqlıq dönməsi ilə bağlı informasiyalar, eləcə də sonrakı mərhələdə buta məsələsi, Aşiq Valehin el sənətkarı kimi məsələyə münasibəti, Təbrizdə Şair Fərəclə dostluğu, Talehə imran dilli saz alması, Şirvanlı Əbdürrəhman xanın qızı Həqiqəqətə qovuşmaq üçün apardığı mücadiləsi, müxtəlif sınaqlardan keçməsi və s. məsələlər motiv və hadisə səviyyəsində sıralanır. Bütün bunlar “Taleh və Həqiqət” dastanının informasiya səciyyəsinə və Azərbaycan dastançılığındakı yerini aydınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahmanlı, M. Aşiq Valehin sənət dünyası / M. Allahmanlı. – Bakı: API, –1991, –118 s.
2. Aşiq Xaspolad Coşqun. Qəlbimdə nisgilli hekayətim var. – Bakı: Təhsil, –1999, –290 s.
3. Aşiq ədəbiyyatı antologiyası. Məhəbbət dastanları. [III cildə] / – Bakı: Meqaprint, 2 c., –2017, –640 s.
4. Azərbaycan məhəbbət dastanları. – Bakı: Elm, –1979, –502 s.
5. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / P. Əfəndiyev. – Bakı: Maarif, –1992, –477 s.
6. Həkimov, M. Azərbaycan xalq dastanları, əfsanə-əsəti və nağıl deyimləri / M. Həkimov. – Bakı: Maarif, –1999, –296 s.
7. Qasımlı, M., Allahmanlı M. Aşiq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri / M. Qasımlı, M. Allahmanlı. – Bakı: Elm və təhsil, –2018, –220 s.
8. Təhmasib, M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) / M.H. Təhmasib. – Bakı: Elm, –1972, –s. 57 (398).

РЕЗЮМЕ

ТЕКСТОВАЯ ИНФОРМАЦИЯ В ЭПОСЕ «СУДЬБА И ИСТИНА» И ЕЕ ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Набиева А.В.

Ключевые слова: «Судьба и истина», «Валех и Зарнигар», карабахская любовная среда, Абдалгулаблы ашуг Валех, ашуг Зарнигар

Эпос «Судьба и истина», зародившийся в богатой карабахской ашугской среде, является прекрасным источником в плане выяснения общего развития классической эпической традиции и того, что находило отражение в ее сути. Рассмотрена значимая информация о жизни Абдалгулаблы Ашуга Валеха и его сына Талеха, мастера-художника XVIII века. Эпос «Талех и истина», привлекающий внимание своей уникальностью среди любовных эпосов, в определенном смысле как бы является продолжением произведения «Валех и Зарнигар». Точнее сказать, здесь Ашуг Валех

выходит на первый план, причем отражены более поздние периоды его жизни и то, что случилось с его сыном Талехом. Первоначально известный своей неумелостью, пренебрежением к искусству и профессии, Талех впоследствии стал выделяться своей памятью, знанием наук и большими способностями. Он проходит тяжелые испытания, чтобы достичь своей цели. Эпос в целом основан на классической традиции в плане отражения жизни, мировоззрения и таланта Талеха говорить высоким слогом. Лирический герой, переживший борьбу, лишения и противостояния, в конце концов, достигает своего величия, воссоединяясь с лирой. Эпос завершается восхвалением (одой). В целом содержание, эпический ход событий, характер содержания выявляют богатство эпической среды, ее связь с классической традицией.

SUMMARY
TEXT INFORMATION IN THE EPOS "FATE AND TRUTH"
AND ITS GENERAL CHARACTERISTICS
Nəbiyeva A.V.

Keywords: *"Fate and Truth", "Valeh and Zarnigar", Karabakh love environment, Abdalgulably ashug Valeh, ashug Zarnigar*

The epic "Fate and Truth", which originated in the rich Karabakh ashug environment, is an excellent source in terms of clarifying the general development of the classical epic tradition and what was reflected in its essence. Significant information about the life of Abdalgulably Ashug Valeh and his son Taleh, a master artist of the 18th century, is considered. The epic "Taleh and Truth", which attracts attention with its uniqueness among love epics, in a certain sense, is, as it were, a continuation of the work "Valeh and Zarnigar". More precisely, here Ashug Valeh comes to the fore, and reflects the later periods of his life and what happened to his son Taleh. Initially known for his ineptitude, disregard for art and profession, Taleh later became distinguished by his memory, knowledge of the sciences and great abilities. He goes through difficult trials to reach his goal. The epic as a whole is based on the classical tradition in terms of reflecting the life, worldview and talent of Taleh to speak in a high style. The lyrical hero, who survived the struggle, deprivation and confrontation, eventually reaches his greatness, reuniting with the lyre. The epic ends with praise (ode). In general, the content, the epic course of events, the nature of the content reveal the richness of the epic environment, its connection with the classical tradition.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.11.2022
	Son variant	09.12.2022

UOT 94(47)084.3; 94(479.24)

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_44

ALMANLARIN AZƏRBAYCANDA MƏSKUNLAŞMASI SƏBƏBLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

KAZIMBƏYLİ İBRAHİM FEYZULLA oğlu

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, professor

ibrahimkazimbeyli@gmail.com

Açar sözlər: almanlar, məskunlaşma, səbəb, nəticə, deportasiya.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi prosesində Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında baş verən 1804-1813-cü illər müharibəsi ilə başladı. Çar Rusiyası işğal etdiyi ərazilərdə özünə strateji dayaq nöqtəsi yaratmaq üçün addımlar atırdı. Rusiyanın məskunlaşdırma siyasətində Avropa xalqlarının köçürülməsi təklif olunurdu.

İlk köçürmə prosesində yerli əhaliyə nümunə olmaq (kənd təsərrüfatı və s.sahələr) almanların köçürülməsi və bir kənd yaradılması əsas məqsəd idi. Bu fikri general Yermolov təklif etmişdi. Onlara torpaq ayrılır. Bu xəbərin Almaniyaya yayılmasından sonra digər ailələrin də Qafqaza maraq göstərməsinə səbəb olur. Əhali özbaşına heç bir rəsmi qərar olmadan Qafqaza gəlməyi qərarlaşdırır. Əvvəlcə kütləvi köçün əleyhinə olsalar da (Yermolov istəmirdi-S.K) çar hökuməti onların gəlməsinə etiraz etmir.

XVIII-əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərindəki müharibələr alman xalqını yormuşdu və ciddi sosial problemlər qarşısında qoymuşdu. Bu səbəbdən onlar başqa ərazilərə köç edirdilər. Lakin araşdırmalar tarixi faktlar sübut edir ki, Qafqazı seçən almanların əsas səbəbi dövrü faktorlarla bağlı idi. Məqalədə bu barədə ətraflı bəhs olunur.

Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bu ərazilərdə ilk növbədə həyata keçirilən işlərdən biri etnodemoqrafik vəziyyətlə bağlı idi. Rus çarizmi özünə hərbi-siyasi dayaq yaratmaq üçün yerli türk-müsəlmanlara qarşı xristian əhəlinin köçürülməsi ilə başladı. Bu köçürmələr etnoslara görə mahiyyət və məqsədlər baxımından fərqlənirdi. Məsələn rus əhalisi ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi yaxud alman əhali baxımından fərqli mahiyyət daşıyırdı.

Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Yermolov çarı inandırmağa çalışdı ki, yerli camaata kənd təsərrüfatı və digər sahələrdə nümunə olmaq üçün almanların köçürülməsini və bir kənd yaradılmasını istəyir.

İlk alman köçü – Rusiya tərəfindən 1817-ci ildə Vürtemberg ərazisindən 40 ailə dəvət olunur. Onlardan 9-u Ukraynada, 31 ailə isə Gürcüstanda Tiflis yaxınlığındakı Sartıçala kəndində məskunlaşdırılırlar. Çar məmurları tərəfindən köçürülən əhaliyə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Onlara torpaq sahələri ayrılır, bəzi imtiyazların verilməsi Almaniyada başqa ailələrin də Qafqaza maraq göstərməsinə səbəb olurdu. Köçün kütləvi hal ala biləcəyi çar məmurlarını təşviqə salmışdır. Heç bir rəsmi köçürmə ilə bağlı sənəd olmadan əhali özbaşına gəlməyi planlaşdırırdı. 1500 ailə 10 kalona bölünərək Qafqaz istiqamətində hərəkətə başlamışdı. Alman əhalisinin Qafqaza köçünün 2 əsas səbəbi göstərilir. Bunlar sosial-iqtisadi və dini səbəblərdir [2, c.56].

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindəki müharibələr və onun yaratdığı sosial-iqtisadi çətinliklər əhəlinin başqa ölkələrə, ərazilərə köç etməsinə gətirib çıxardı.

Bəzi almanlar isə ölkədə mövcud dini siyasətlə barışmır öz dini baxışlarını irəli sürürdülər. Bu fanatik inancı olan insanlar Almaniyada rəsmi Lüteran kilsəsinin dogmalarını qəbul etməyənlər, İsus Xristosun 1000 illik çarlığına inanmayanlar idi [1, c.78]. Onlar hesab edirlər ki, müqəddəs torpaqlar

Fələstinlə yanaşı Qafqaz da sayılır. Nuh Peyğəmbərin gəmisi Qafqazda qalmışdı, buradan da nəsil yayılmışdı.

1818-ci ilin sentyabrından başlayaraq 209 ailənin Azərbaycan ərazilərində məskunlaşması barədə qərar verilir. Köçkün alman ailələri əsasən Göygöl, Ağstafa, Tovuz və Şəmkir ərazilərində məskunlaşmışdılar. Alman əhali üçün dövlət hesabına ev tikilir, hər ailəyə 35 desyatin, təxminən 38 hektar torpaq verilirdi. Onların əsas məşğuliyyəti üzümçülük və şərabçılıq idi [3, c.107].

Çar Rusiyası öz gələcək planlarını həyata keçirmək üçün nəyin bahasına olursa-olsun Qafqazda möhkəmlənmək üçün yollar axtarırdı. Rusiyanın müharibələr tarixindən yazan tarixçi P.A.Fadeyev çarizmin işğalçılıq siyasətini pərdələyən mövqedən çıxış edərək yazırdı: “Rusiya Qafqaz sərhədləri və onun daxili hövzəsi olan Xəzər dənizi vasitəsilə bütün müsəlman Asiyası ilə əlaqəyə girir və Rusiyanın Əli Qafqaz bərzəxindən istədiyi yerə çata bilər. Qafqaz bərzəxi Rusiya üçün həm rus sahilindən Asiya qitəsinin ürəyinə atılmış körpü, həm orta Asiyayı düşmən təsirindən qoruyan sədd, həm də hər iki dənizi - Qara və Xəzər dənizlərini müdafiə edən başlıca istehkamdır. Bu diyarın tutulması ən mühüm dövlət zəruriyyəti idi” [5, s.10].

Rus çarizmi silahlı müdaxilə və diplomatik hiyləgərliklə Qafqazın işğalına başlayarkən Azərbaycanda mövcud xanlıqları müstəqillikdən və siyasi hakimiyyətdən məhrum edərək, bu bölgəni imperiyanın adi əyalətlərinə çevirir və hətta zoraki qərarlarla tarixi Azərbaycan mənşəli yer-yurd adlarını dəyişdirirdi. Bir maraqlı faktı qeyd etməyi vacib sayırıq. Düzdür bu cür faktlar çoxdur. “Rusiya hökuməti bütün sərhəd vilayətləri ilə olduğu kimi, Qafqazla da ögey anadan pis rəftar edirdi” [4, s.111].

Məqsədli köçürmələrin həm iqtisadi, həm də siyasi səbəbləri vardı.

Rus çarizmi “himayəçilik” fəaliyyətlərini öz dövlətlərinin hüddudlarından kənara da sirayət etdirərək, Zaqafqaziya torpaqlarını, xoş qismət sorağı ilə evlərini tərk edən almanlara, polyaklara, yunanlara, ermənilərə paylayırdı. N.İ. Şavrov yazırdı: “biz öz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizi Zaqafqaziya rusları yox, qeyri millətlərin nümayəndələrini köçürməkdən başladıq. İlk növbədə 1819-cu ildə bu diyara vətənlərində lazımsız hesab edilən 500 vürtemberqli alman ailəsini köçürdük, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarında onların koloniyalarını yaratdıq. Əlbəttə kolonistlərə xəzinənin ən münbit torpaqları ayrılmışdı və müxtəlif güzəştlər verilmişdi” [6, s.318].

İki əsrə yaxın Rusiya ərazisində, müstəmləkələrində yaşamalarına baxmayaraq, almanlar öz milli xüsusiyyətlərini – dillərini, dinlərini, adət-ənənələrini, musiqilərini, milli geyimlərini qoruyub saxlayır və onları gələcək nəsillərə aşılayırdılar.

Belə bir sual çıxır ortalığa ki, bu əhalini (yəni almanları) Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazilərinə gətirməkdə çar hökumətinin məqsədi nə idi: onsuzda bu tarixi Azərbaycan ərazilərində özlərinə yaxın xristian əhali olan erməniləri köçürüb yerləşdirirdilər. Rəsmi sənədlərdə açıq etiraf olunurdu ki, ermənilər heç vaxt Azərbaycanlılara burda nümunə ola bilməz – nə təsərrüfat qurmaqda, nə də mənəvi cəhətdən. Faktdır ki, (bunu ruslar yazırlar – İ.K.) ermənilər daim şərq ölkələrində ən aşağı statuslu insanlar olublar. Ona görə bunlar Cənubi Qafqazın oborogenləri olan Azərbaycanlılara heç bir cəhətdən nümunə ola bilməzdilər. Ona görə də guya Avropa xalqının nümayəndələrini gətirirdilər ki, bunlar bizə təsərrüfat aparmaq mədəniyyəti öyrədəcəklər. Qeyd edim ki, Azərbaycan xalqı qədim mədəniyyətə və dövlətçiliyə sahib bir etnosdur.

Almanların məhz bizim ərazilərə köçürülməsi bir növ I Pyotrun ənənələrinin davamı idi. O, almanların Rusiya ərazilərinə köçürülməsinin tərəfdarı idi. O, ruslara daima almanları misal göstərirdi. Təhsil sahəsində, hərbi sahədə, gəmiçilikdə alman ənənələrindən istifadə olunurdu.

Azərbaycanın məlum bölgələrində məskunlaşan almanlar sözsüz ki, bəzi töhvələr verməmiş, deyillər. Məsələn ilk növbədə üzümçülük sahəsində. Düzdür, Azərbaycanda üzümçülük qədimdən mövcud olub və təsərrüfatın ən əsas sahələrindən biri olub. Hətta Albaniya dövlətində şərabçılıq kifayət qədər inkişaf edib. Həmçinin təsərrüfatın başqa bir sahəsi baramaçılıq uzun müddət öz əsaslığını saxlayıb.

Dünyanın hər yerində üzüm tənəklərinin dirəklə bağlanması almanlarla başlayıb. Azərbaycanda da o mədəniyyət onlardan qalıb. O zaman beton dirəklər olmadığından almanlar akasiya bağları saldırbılar. İlk dəfə teleqraf xəttini Gəncədən Gədəbəyə almanlar çəkiblər. Təkcə Yelenendorf bir ildə Almaniya boyda dövlətin istehsal etdiyi şərabın 15%-ni verib. Rusiya imperiyasının 39 quberniyasında onların firma mağazaları vardı. Rusiyada 2 milyon 400 min alman vardı. Ən varlıları Azərbaycanda yaşayanlardı. Bütünlüklə çar Rusiyası ərazisində ən varlı almanların yaşadığı yer Yelenendorf idi.

Elmi məqalədə biz çalışacağıq ki, almanların Azərbaycanda məskunlaşması məsələlərindən daha çox son nəticələr barəsində qısa konkret faktlardan danışaq. Çünki elmi ədəbiyyatlarda almanların köçürülməsi, məskunlaşma, həyat tərz, təsərrüfat həyatları, elmi, sosial-iqtisadi, mədəni fəaliyyətləri sahəsində oynadığı roldan xeyli sayda məlumatlar mövcuddur.

XX əsrin ortalarına doğru ümumən sovetlər birliyi ərazisində də repressiya dalğaları qasırğa kimi keçərək, minlərlə həyatı şikəst etmişdi. Azərbaycanın əsasən elita təbəqəsindən 29 min zəkali, işıqlı adamlar məhv edildi. Bunların arasında alman əsilli şəxslərin də bir neçəsinin adlarını qeyd edə bilərik: A.Zifeldt, V.Zummer, A.Bukşpan, İ.Rathauzer və b. Bu hadisələrin ardınca II Dünya müharibəsinin başlanması hər şeyi alt üst etdi.

Almaniya ilə SSRİ arasında 1941-ci ildə müharibənin başlanması ilə həmin ilin avqustun 28-də SSRİ Ali Soveti Riyasət Heyəti Volqaboyunda yaşayan almanların köçürülməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdir.

Artıq 1941-ci ilin payız aylarında Qafqazda yaşayan almanlar sürgün olundular. 1942-ci ilin martında Leninqradda yaşayan 800000 alman sürgün olundu. Qadınlar və uşaqlar dövlət təhlükəsizlik orqanlarının xüsusi nəzarəti altında idilər. Sürgün olunanlar əslində həbsxanalarda saxlanılırdı. Onları “prus”, “faşist”, “düşmən” deyərək çağırırdılar. Hətta şübhəliləri güllələmək ixtiyarı verilmişdi.

SSRİ-nin müharibənin başladığı ərəfədə şübhəli yanaşması, almanlara inamsızlığı ağır nəticələrə gətirib çıxardı. 15 yaşından 60 yaşına qədər olan kişilər və 3 yaşına qədər uşağı olmayan qadınlar “Ömək ordusu”na göndərilirdi.

1943-1944-cü illərdə almanların və rumunların SSRİ ərazisində işğal etdiyi torpaqlarda yaşayan 350000 alman əsir düşmüş və alman vətəndaşlığını qəbul etmişdi [7, s.292].

Lakin Sovet ordusu Almaniya daxili olduqdan sonra, həmin almanların 250000 nəfəri yenidən SSRİ-yə qaytarılmış və vətən xaini kimi ömürlük sürgün olunmuşdu. Hansı tarixi dövr baxımından baxırsan bax bir millətə qarşı bu cür ayrışdırıcılıq və amansız münasibət qəbul edilməzdir. Lakin bütün bunlar tarixi faktıdır, geriye dönüşü də yoxdur. Həyat şəraitləri son dərəcə ağır olan almanlardan acliqdan, soyuqdan, iqlim dəyişməsi nəticəsində ölənlərin sayı 300000 nəfərə çatmışdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çar hakimiyyəti dövründən 1917-ci il oktyabr inqilabına qədər münasibət tam normal olub. Bundan sonra da 1941-ci ilə qədər qismən dəyişmələr müşahidə olunur.

Məlum deportasiya (almanların – İ.K.) qərarından əvvəl nə baş verdi? Bir batalyon Sovet hərbiçisinə faşist forması geyindirib, Volqaboyu ərazilərə atmışdır – almanların münasibətini öyrənmək üçün. Bir neçə nəfər bunları gül-çiçəklə qarşılayıb, bu da deportasiya üçün bəhanə oldu.

Müharibə başlayanda almanları köçürdülər Qazaxstan ərazisinə. Sovet hökuməti dağılandan sonra onların bir çoxu köçdü Almaniya.

Azərbaycan ərazilərinə qayıtmamalarının səbəbi isə onların evlərinin, malikanələrinin sovet KQB-sinin əli ilə ermənilərin əlinə keçməsi ilə nəticələndi. Çünki azərbaycanlı əhali almanların yaşadıkları evlərə köçmək yaşamaq istəmirdilər. Ermənilər hətta almanlara məxsus qəbiristanlıqlara da soxulur, yazıları dəyişirdilər.

Stalinin ölümündən sonra 1955-ci ildə almanlar əfv olundu. Bunların üzərindən damğa götürüldü və qayıtmalarına icazə verildi. Ancaq qayıtmaları üçün yer də yox idi. Evlər zəbt olunub, torpaqlar bölünüb.

SSRİ Ali Sovetinin 7 sentyabr 1941-ci il tarixli fərmanı ilə Volqaboyu Almanların Respublikası ləğv edilərək, ərazisi Saratov və Stalinqrاد vilayətləri arasında bölüşdürülmüşdü.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi müharibədən sonra almanların sürgün olunması SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin 26 noyabr 1948-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuşdu.

Müəyyən diplomatik səylərdən sonra “Sürgündə olan almanların və onların ailə üzvlərinin hüquqi vəziyyətindəki məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi haqqında” 13 dekabr 1955-ci il tarixli fərman verildi. Ağır alçaldıcı komendatura rejimi ləğv olunsa da, doğma yerlərə qayıtmağa qadağan qüvvəsində qalırdı. Ən başlıcası almanların milli hüquqları bərpa edilməmişdir. Onlar Vətənə qayıtmaq və müsadirə olunmuş əmlak barəsində iddia qaldırmamaq haqqında iltizam verməli idilər. Çoxsaylı müraciətlərə baxmayaraq onların ölkədən getmələrinə icazə verilmədi. Ancaq amnistiya SSRİ ərazisindəki almanların taleyini bir qədər yüngülləşdirirdi.

1959-cu il siyahıyaalınmasına görə SSRİ-də 1615000 alman yaşayırdı. Lakin onların respublikalar üzrə sayı göstərilmirdi [7, s.294].

1939-cu ildə Azərbaycanda 23133 nəfər alman yaşamışdır. 1989-cu ilin məlumatına görə, Azərbaycanda cəmi 748, o cümlədən Bakı şəhərində 134 alman yaşayırdı. Nəhayət 23 ildən sonra 1964-cü il avqustun 29-da verilmiş fərmanla 1941-ci il 28 avqust fərmanı ləğv olundu. Tarix və zaman göstərdi ki, kütləvi ittihamlar əsassız, Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş şəraitində despotizmin təzahürü olmuşdur. Lakin bu bəraət də formal olaraq qaldı. Sovet İKP-nın XX qurultayında (1956) bəzi azsaylı xalqlar barəsində buraxılmış səhvlər düzəldərkən, rejim almanların üzərindən sükutla keçmişdi. Sovet Rusiyasının verdiyi bəraət kağız üzərində qalmışdı. Almanların öz hüquqlarını müdafiə ilə bağlı atdıqları bütün addımlar millətçilik kimi qələmə verilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Джафарли, М.Ш. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев / М.Ш.Джафарли, –Баку, –1998.
2. Зейналова, С. М. Немецкие колонии в Азербайджане: 1919-1941 годы / С.М.Зейналова, – Баку: Араз, –2002, 222 с.
3. Ибрагимов, Н. А. Немецкие страницы истории Азербайджана / Н.А. Ибрагимов. –Баку: Азербайджан, –1995, 200 с.
4. Пипия, Г.В. Политика Германии в Закавказье в 1918 году / Г.В. Пипия. Сабчота Сакартвелло, Caucasus, South, –1971, –239 р
5. Фадеев, Р.А. Сочинения / Р.А. Фадеев, –СПб.: В.В.Комаров, т.1, –1889, 127с.
6. Шавров, Н. И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам / Н. И.Шавров, –СПб.: Рус. собрание, –1911, –78 с.
7. İbrahimov, N. Azərbaycan tarixinin alman səhifələri / N.İbrahimov, –Bakı: Azərbaycan, –1997, – 336 s.

РЕЗЮМЕ

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ НЕМЕЦКОГО ПОСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Казымбейли И.Ф.

Ключевые слова: немцы, расселение, причина, следствие, депортация.

В начале XIX века процесс раздела земель Азербайджана начался с войны 1804-1813 годов между Каджарским государством и Россией. Царская Россия предпринимала шаги по созданию стратегического плацдарма на оккупированных ею территориях. Переселение европейских народов было предложено в рамках поселенческой политики России.

В первом процессе переселения, чтобы быть примером для местного населения (сельское хозяйство и т.д. поля) была главной целью переселения немцев и создания деревни. Это было предложено генералом Ермоловым. Им была выделена земля. После того, как эта новость распространилась по Германии, она заставила другие семьи проявить интерес к Кавказу. Население

решило приехать на Кавказ самостоятельно, без какого-либо официального решения. Хотя сначала они были против массового переселения (Ермолов этого не хотел - С.К.), царское правительство разрешило им не возражать против приезда.

Войны конца XVIII и начала XIX века утомили немецкий народ и привели к серьезным социальным проблемам. По этой причине они мигрировали в другие районы. Однако исследования и исторические факты доказывают, что основная причина, по которой немцы выбрали Кавказ, была связана с циклическими факторами. Это обсуждается подробно.

SUMMARY
REASONS AND CONSEQUENCES OF GERMAN SETTLEMENT IN AZERBAIJAN
Kazimbeyli I.F.

Keywords: *germans, settlement, cause, effect, deportation.*

At the beginning of the 19th century, the process of dividing the lands of Azerbaijan began with the 1804-1813 war between the Khajar state and Russia. Tsar Russia was taking steps to create a strategic foothold in the territories it occupied. The resettlement of European peoples was proposed in Russia's settlement policy.

In the first resettlement process, to be an example to the local population (agriculture, etc. fields) was the main goal of relocating Germans and creating a village. This was proposed by General Yermolov. They were allocated land. After this news spread to Germany, it caused other families to show interest in the Caucasus. The population decided to come to the Caucasus on their own without any official decision. Although at first they were against the mass migration (Yermolov did not want it - S.K.), the tsarist government allowed them does not object to coming.

The wars of the end of the XVIII century and the beginning of the XIX century tired the German people and faced serious social problems. For this reason, they migrated to other areas. However, research and historical facts prove that the main reason for the Germans choosing the Caucasus was related to cyclical factors. This is discussed in detail.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.10.2022
	Son variant	05.12.2022

UOT 93.94

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_49

CƏNUBİ QAFQAZDA İLK TÜRK – MÜSƏLMAN DÖVLƏTİNİN QURUCUSU OLAN SACOĞULLARININ TARİXŞÜNASLIĞI VƏ SOYU

ƏSƏDOVA AYTƏN VAQİF QIZI*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, baş müəllim*asadova_ayten@bk.ru*Açar sözlər: türk, islam, sərkərdə, ordu, dövlət*

Tarixşünaslıq. Sacilər dövlətinin tarixi, bu dövləti yaradanların mənşəyi görkəmli tarixçilər tərəfindən araşdırılmış və öyrənilmişdir. Sacilərin tarixini özündə əks etdirən əsərlər sırasına ilk növbədə Z.M.Bünyadovun, M.X.Şəriflinin, N.M.Vəlixanlının əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda Haqqı Dursunun və digər qafqazşünas alim və tarixçilərin əsərlərini göstərə bilərik. Sacilərin türk mənşəli olduğu haqqında hələ 1847-ci ildə M. Defremeri və P.K.Juze geniş məlumat vermişdilər [1, s. 109]. Sacilərin Uruşana türkü olduğu haqqında isə Y. Kramers yazırdı [2]. Sacilər dövlətində kəsilən sikkələr haqqında R.Fasmerin məqaləsi diqqəti çəkir. Sacilərin mənşəyi haqqında eyni zamanda A.Y.Yakubovskinin əsərlərində rast gəlirik. O Afşin sülaləsinin iradəlili olmasına aydınlıq gətirir [3]. O, qeyd edirdi ki, Afşin sülaləsi VIII əsrdə artıq türkləşmişdi [4, s. 224].

Alman alimi M. Freytak Sacilər dövlətinə aid ərəbdilli mənbələri tərcümə edərək 1823-ci ildə nəşr etdirmişdir [1]. 1934-cü ildə K. Hyuarden İslam ensiklopediyasında da Sacilər haqqında bəhs edilmişdir. Dövlətin sərhədlərinin hüdudları haqqında isə Bartoldun əsərlərində geniş məlumat verilir. O, Sacilər dövlətinin hakimiyyətini Xəzər sahillərinə və Dərbəndə qədər olduğunu təsdiq edir [5]. Sacilər dövlətinin tarixinin öyrənilməsi üçün ərəbdilli mənbələrin xüsusi əhəmiyyəti var. Bu yazılı mənbələr içində əl-Təbərinin, Arif-ibn əl Kurtubinin, İbn əl-Fəqf əl Həmadanın, Cəmaləddin əl Əzdinin, əl-Məsudinin, İstəxrinin, İbn Miskəveyninin, əl Əsirinin, Həmdullah Qəzvininin və digərlərinin əsərlərini göstərə bilərik. Əbu Bəkr əl Fəqihi “Kitab əl büldur” əsərində Azərbaycanın iqtisadi və coğrafi vəziyyəti haqqında məlumat verir [1, s. 16]. Arif-ibn əl Kurtubi “Sələt-ət təbəni” əsərində Xilafətin zəifləməsi və baş vermiş hadisələr haqqında danışır. İstəxri isə Azərbaycanın, Aranın, Ərməniyənin, vahid bir dövlət altında olduğunu qeyd edir. İbn Həvqəl isə öz əsərlərində İstəxrinin fikirlərini təsdiqləyir. İbn Həvqəl “Dünya Atlası” əsərinin birinci hissəsində Azərbaycanın hüdudlarının şimal sərhədlərinin Qafqaz dağlarına qədər, qərb sahillərinin isə Van gölü hüdudlarına qədər getdiyini bildirir [6, s. 298]. İstəxri isə bildirirdi ki, Cənubda Torona və Zəncana qədər uzanır. Əl Dinavərinin və Təbərinin əsərlərində Sacilər dövlətinin hüdudları “Azərbaycan” coğrafi adı ilə göstərilmişdir. Bu səbəbdən də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlər Sacilərin tarixinin öyrənilməsi üçün çox dəyərlidir. Əl-İstəxrinin “Kitabi məsalik əl-məmalik”-də Sacilər dövlətinin tarixinin öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. İstəxrinin bu əsəri (930-933-cü illər) Orta Asiya coğrafişünas alimi Əbu Zeyd ibn Səhl əl-Bəlxinin (850-934-cü illər) qeydləri əsasında bizə gəlib çatmışdır [7, s. 125]. Bu əsərdə Sacilərin pulları və Marağa, Ərdəbil şəhərləri haqqında məlumat verilir. Təbəri özünün “Tarihi lümen ve l mülk” əsərində Sacoğullarının Cənubi Qafqazda qırxillik fəaliyyətinə diqqət çəkmişdir. Təbərinin bu əsəri Sacoğulları haqqında ilk bəhs edən mənbə sayılır. Sacilərin tarixinin öyrənilməsi üçün digər qiymətli mənbə isə “Ahbari el düvelü-münkati” adlı əsərdir. Bu əsər Misirli tarixçi Əli Zafir Ezdi tərəfindən yazılmışdır. Dördcildlik olan əsərin yalnız bir cildi günümüze qədər gəlib çatmışdır. Bu əsərdə Sacoğullarının Abbasilərlə əlaqələrindən bəhs edilir. Əsərdə Sacoğulları haqqında bölüm “el-Devleti S Saciyyə bi Cübül”adlı başlıqda qeyd edilir [9, s. 1450]. Əsərdə Yusif Əbu Sacın dövründən sonrakı (901-928-

ci illər) dövrdən də bəhs edilir. Bu əsərin qiymətli olmasının daha bir səbəbi isə odur ki, əsərin müəllifi bir çox mənbələrə istinadən Sacoğullarının bir türk, Əbu Sac Divdadın türk sərkərdəsi olmasını xüsusilə qeyd edir.

Sacilər dövlətinin tarixindən bəhs edən əsərlər sırasında İslam tarixçisi İbnü el-Cevzinin “İ Muntazim fi tarihi-l mülük”, İbnül Esirin “Əl-Kamil fit-Tarih”, Nüveyrinin “Nihayetü l-ereb fününi l edel” əsərini (31 cildlik) və s. adlarını çəkməyə bilərik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlər müəyyən bir tarixi dövrü özündə əks etdirir. Bu əsərlər içərisində coğrafi alim Yaqubinin əsərləri isə Xəlifə və ona tabe olanlar haqqında – Əbu Sac Divdad, ümumilikdə Sacoğullarının əcdadları haqqında da məlumat verilir. Sacilərin tarixi haqqında Məsudin (893-956-cı illər) “Mucuz ez Zeheb” əsərində də danışılır. Bu əsərdə Yusifin fəaliyyəti dövründə ordu quruculuğu, rusların 912-913-cü illərdəki yürüşləri və Yusifin Bağdadda həbs olunması haqqında məlumat verilir. Qahirə tarixçisi İbnü Devadarinin əsərlərində Yusifin Reydəki fəaliyyətindən bəhs edilir [10, s. 12]. Türkəsilli ədiblərin əsərlərində də Sacilər haqqında məlumata rast gəlinir. Buna Əbu Bəkə əş Sulinin “Kitabi – l – Evrak fi ahbari Ali Abbas ve eş arihim” adlı əsərini göstərə bilərik. Eyni zamanda mənbələrin bildirdiyinə görə Sulinin özü Yusif Sacıya yaxın dost olmuşlar [8, s.1455; 9, s. 492].

Sacilərin Van gölü ətrafı və Qarsda yürütdüyü müstəqil siyasət haqqında Katalikos Yavhannes Draxanakertcin “History of Armenia” əsərindən məlumat alırıq. Əsərin müəllifi 890-824-cü illər dövründəki hadisələri qələmə almışdı [11]. Əsərdə Ərməniyyənin Sacilərin hakimiyyəti altında olması bildirilir. Mövzudan kənara çıxaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər yaşadığı qərb əraziləri onların atalarından qalma torpaqlar deyildi. Öz varlıqlarını əsasən kilsə vasitəsi ilə həyata keçirməyə çalışırdılar, əsas dayaqları isə Bizans – İstanbul Patriarxından alırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi roma İmperiyasını özlərinə yaxın bilən erməniləri yalnız din yaxınlaşdırırdı. Əsərində ən qiymətli tərəfi İstanbul patriarxı ilə məktublaşmalar haqqında verilən məlumat idi. Məktublaşmanın məqsədi isə türklərin Qafqazda irəliləməsinin qarşısını almaq üçün ittifaq qurmaq idi. Əsərdə Sacilər düşmən kimi qeyd edilir. Yavhonesin bu əsərinin verdiyi məlumatlarla tarixdə müsəlmanlara qarşı Xaçlı ittifaqları XI əsrdə yox , iki əsr əvvəl həyata keçirildiyi bildirilir [11, s.116 ;12]. Bu səbəbdən əsərin öyrənilməsi İslam- Türk tarixi baxımından vacibdir. Əsərdə eyni zamanda vəba xəstəliyinin yayılması, bundan sevinən Sumbat, hakimiyyətə Yusif Sacın gəlməsi və ermənilərin sevincinin çox çəkməməsi haqqında bəhs edilir. Əsər nə qədər erməni xisləti ilə yazılsada bir çox gerçəklər gizlədilməmişdir. Belə ki, Məhəmməd Sacın, Yusifin əsirlərlə, əhali ilə yumşaq davranması, vergilərin toplanmasında xalqı incitməməsi bildirilir. Türk tarixçisi Bayram Arif Kosenin incələdiyi bu əsərdə Sacilərin tam müstəqil olaraq bütün Azərbaycan ərazilərində müstəqil hakimiyyət yürütdükləri bildirilir.

Sacilər dövlətinin tarixi haqqında Britaniyalı şərqşünas alim C.Bosvortun əsərlərindən də geniş məlumat alırıq. C.Bosvort Sacilər dövlətinin sərhədləri, Yusif Əbu Sacın hakimiyyət illəri, Salarilərin Saciləri məğlub etməsi və Sacoğullarının hakimiyyətinin məhz 941-ci il yox 929-cu ilə qədər davam etdiyi haqqında məlumat verir. O, bildirirdi ki, 929-cu ildə Sacilər sülaləsinə son qoyulduqdan sonra İranın Şimal-qərbi yerli farsların və kürdlərin nəzarətinə keçdi və hakimiyyət boşluğu yarandı [13 s. 313-314; 14]

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün ən qiymətli əsərin müəllifi olan (Gülüstanı-İrəm) Abbasqulu ağa Bakixanov da Sacilərin tarixi ilə bağlı qiymətli məlumatlar verir. Bakixanov bildirirdi ki, Şirvanşahlar Sacilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdülər. Yusif Əbu Sacın dövründə Məzyədilər tamamilə Şirvana çəkilməmişdilər [15]. İlk mənbələrin verdiyi məlumatlarda da bildirilir ki, Yusifin hakimiyyəti dövründə Sacilərin Şimal Sərhədləri Dərbəndə qədər uzanırdı. Artıq IX-X əsrlərdə Aranda Məzyədilər yox idi.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz tarixçilər və onların əsərləri olduqca qiymətlidir. Bu səbəbdəndə mənbələrə, yazılmış əsərlərə ,onların tərcümələrinə və sairə istinad edərək Sacilərin tarixinin yenidən araşdırılması, müqayisəli təhlil edilməsi maraqlıdır.

Sacoğullarının soyu. Sacoğullarının ailəsi əslən Uşruşana (Orta Asiya-Əsrışən) vilayətindəndir. Öz adlarını qurucuları olan türk sərkərdəsi Əbu Sac Divdad adından götürən Sacoğulları 892-941-ci illərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuşdular [16, s.138; 17, s. 109]. Türk mənbələrində, orta əsr ərəbdilli mənbələrdə Sacilərin türk mənşəli olması ilə əlaqədar yetərli faktlar var. Qərb mənbələri isə onların soqđ mənşəli olduğunu qeyd edirlər. Onlar Uşruşanadan olub türk bəylərinə verilən (Abbasilər dövrü) Afşin titulu daşıyırdılar. Eyni zamanda türk sərkərdəsi Afşinin yanında xidmət edən Sacoğulları türklüyünə işarət edən önəmli xüsusiyyətdir. Qərb mənbələrində (K.Edmuard və V.Minoriski) isə Sacilərin türk olduğu inkar edilir [18;19]. Abbasilər dövrünə aid yazılı mənbələrdə onların türk olması ilə bağlı yetərinə sübut var. Yazılı mənbələrdə ilk olaraq Əbu Sacın adına rast gəlinir. Qərb mənbələrinin Divdad sözünün bir fars sözü olmasından dolayı onların iranlı olması şübhəsini irəli çəkirlər. Farsca olan Divdad kəlməsi türklərdə “dev-vermiş”, Divdest isə “dev-əli” mənasında işlənir [20].

Ərəb ordusunun məşhur sərkərdəsi Heydər İbn Kabus Sacilərin nəslindən idi. Xilafət Bizans sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Orta Asiyaya, Azərbaycana, Şərqi Anadoluya çoxlu türk tayfaları köçürmüşdür [21, s. 7]. Mövzudan haşiyəyə çıxaraq onuda qeyd etmək lazımdır ki,artıq ilk orta əsrlərdə tarixi Azərbaycan ərazilərində türklərin məskunlaşması başa çatmışdı.Artıq Türklər Abbasilər dövründə Xilafət ordusunda yüksək rütbəyə malik idilər. IX əsrdə məhz Azərbaycan Sacilərə verilir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə VIII əsrdə artıq Orta Asiya əhalisi türkləşmişdir. Məvənnəhr və Qərbi Türküstan VII əsrin sonlarından etibarən türklərin əlində idi. Eyni zamanda Təşkənt, Səmərqən, Fərqanə, Buxara, Uşruşana da Göytürklərə bağlı bəyliklər var idi. Bu səbəbdən bu dövrdə nüfuzun çoxluğu türklərdən ibarət idi [22].

Sacilərin türk olması haqqında 1847- ci ildə M. Depremi öz əsərində qeyd edirdi [2]. P.K.Juze isə bildirirdi ki, Sacilər dövlətini yaradan türk canişini idi. Sacilərin olduğu Uşruşana vilayəti haqqında İstəxri, İbn-Həvqəl, Yaqut Həməvi geniş məlumat verir. İbn Xordabəh bildirirdi ki, Uşruşanada olan türk sərkərdələri “Afşin” ləqəbi daşıyırdı [1, s.109]. Sacoğulları sərkərdələrinin Afşin ləqəbi daşması onların ərəb və ya fars olması yox Orta Asiyadan olduğunu bildirirdi. Müqəddəsinin və İstəxrinin əsərlərində bildirilirdi ki, Buxaranın qərbində Afşinə adlı yer var. Afşin sülaləsinin İran mənşəli olmasına baxmayaraq A.Y.Yakubovski bildirirdi ki, Uşruşananın Afşin sülaləsi artıq VIII əsrdən türkləşmişdir [4]. Sacoğulları isə həmin vilayətin Cənkəkənd dağ kəndindəndirlər. Əl Təbərinin əsərində Azərbaycan ərazisində məhz türklərin yaşadığı ilə bağlı xeyli önəmli faktlara rast gəlinir [23, s. 21]. Sacilər dövlətinin hakimiyyəti illərində əhalinin məhz çox hissəsini türklər təşkil edirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz misirli tarixçi Ali Zəfir əl Əzdinin əsərində də Sacilərin türk olduğu qeyd olunur. Müəllifin “Ahbari ed-Düvellü l-müməkati” əsəri Sacoğullarının türk olduqlarını irəli sürən nadir əsərlərdəndir [24, s. 459-460].

Yuxarıda deyilənləri təsdiq edən əsas sübut olaraq onu qeyd etməliyik ki, Orta Asiyada türklərin yaşadığını təsdiq edən Asiyada Hun imperiyası idi. 522 ci ildə Göy Türk dövlətinin yaranması ilə türklər Orta Asiyaya hakim oldular. Bunu yazılı epigrafiq, arxeoloji abidələrdə təsdiq edir. Uşruşana haqqında və orda yaşayan əhali tərkibi barədə daha geniş məlumatı Müqəddəsi verir. O, bildirirdi ki, bu ərazilər İslam sərhədlərinin dayaqıdır [25]. Bunu bildirməsi isə təsadüf deyildi, çünki Xilafətin dayaq qüvvələrinə məhz türk sərkərdələr başçılıq edirdi. Müqəddəsinin Məşriq adlandırdığı Uşruşana ərazisinin ən çox türklərin sıx yaşadığı ərazisi isə Haytal ərazisi idi. Müəllif bildirirdi ki, türklər həm döyüşkən eyni zamanda da dinə sadıq idilər. Burada yaşayan türklərin kölə olanı ,başqa yerdə kral kimidir. Uşruşana ərazisi Türklərin sərhəddi, Oğuzların qalxanı. Rumların qorxulu rüyası, Müsəlmanların isə qürur mənbəyi idi deyərək müəllif bildirirdi [25].

M.Fəxrəddin Kirizoglunun araşdırmalarına görə Sacoğullarının kökü daha qədimə - Saklara gedib çıxır. Sacilər Qafqazda uzun müddət Bizans və İran axınlarından Şərqi Anadoluda dağınıq halda yaşayan və erməni soylu Bizans kralları tərəfindən zaman-zaman təşkil edilən erməni üsyanlarından qorunmuşdur [26; 27, s.114]. Müəllifin Sacilərin soyunun Saklara bağlanması heçdə təsadüf deyildi. Sacilərin soyuda türk idi, dövlətin əsas əhalisində türklərdən ibarət idi. İlk Türk

axınlarının Azərbaycan ərazilərinə axını eramızdan əvvəl VII əsrdə Skiflər tərəfindən edilmişdir. Kimmerlərin soyundan olan skiflər Dərbənt keçidini keçdikdən sonra Azərbaycanda yayılmışdılar [28, s.53]. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi daha sonra Hunlar və başqa türk tayfalarının gəlişi türkləşmə prosesini çoxdan sonlandırmışdı. Dərbənd keçidi uzun illər Türklərin keçidi olduğu üçün “Türk Qapısı” deyərək adlandırıldı. Əfsanələrdə ,dastanlarda qeyd edilən rüzgar kimi uçan atların üzərində olan kişilər məhz türklər və türk sərkərdələri idi [29; 28; 30].

Yuxarıda deyilənlərdən kifayət qədər faktlardan nəticə çıxarmaq olur ki, Sacilər heç şübhəsiz türk idilər. Sacilər Abbasilərə yalnız vergi verir, 912-ci ildən isə vergi Xilafət mərkəzinə ödənilmir, digər işlərdə də müstəqil idilər [20].

Nəticə: Araşdırdığımız mövzu - Sacilər dövlətinin tarixi, həm Cənubi Qafqaz, həm Azərbaycan, eyni zamanda da Müsəlman-Türk tarixi baxımından çox önəmlidir. Sacilər dövləti şərqdə Xəzər dənizində, qərbdə Ani, Dvin şəhərlərindən, Van gölü sahillərindən Qarsa qədər uzanmış, cənubda Zəncana qədər, şimalda isə Dərbənd şəhərində, ərazini əhatə edən ilk dəfə bütöv Azərbaycanı əhatə edən vahid Müsəlman-Türk dövləti idi.

Cənubi Qafqazda Sacilərin yazdığı şanlı tarixi, hətta Səlcuqlardan –Osmanlıya qədər olan bütün Türk dövlətlərinin ilk formalaşmasını başlanandan dövlət kimi dəyərləndirmək olar. Bu səbəbdən araşdırdığımız mövzu həm Türklərin dövlətçilik tarixi, həm İslam tarixi, həm Azərbaycan tarixi baxımından dəyərlidir və bu məqalə yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələr üzrə araşdırma aparanlar tərəfindən istifadə edilməsi üçün məlumatlarla zəngindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şərifli, M.X. IX əsrin II yarısı-XI əsrin əvvəlləri Azərbaycan feodal dövlətləri / M.X. Şərifli, – Bakı: AMEA-Tarix institutu, –2013, –s.398
2. Kramers, J.H. Osrushana. The ensychopedia of İslam / –Leiden-London, –vol.III, –1936. – p.1004
3. Негматов, Н. Усрушана в древности и раннем средневековье / Н.Негматов, –Сталинград –1957, –с.158
4. Якубовский, А.Ю. Древний Пенджикент. СПб.: ИЗД. –1951, –225 с.
5. Бартолд, В.В. Место прикаспийский областей в истории мусульманского мира / В.В.Бартолд, –Баку, –1924. –с.35
6. Ağayev, R. Ərəb mənbələri Azərbaycan Sacilər dövləti və onun hədudları haqqında // Tarix və onun problemləri. N-3 2014. S.294-303
7. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / Red. S Əliyərli. –Bakı: Çıraq, –2007, –s.400
8. Bayram Arif Kose. İslam kaynaklarının Kafkasya türk tarihi açısından deyərləndirilməsi. Sacoğulları dönəmi. Tarih okul dergisi. (top) Haziran, 2020. 13 say. XLVI. s.1436-1470
9. Özeydin A. Sülu Ebu Bekir. DİA. C -23, 2009. s. 492-493
10. Ceval İzgi. İbnü –d-Devadari. DİA. C -21. 2000, s.11-13
11. Bayram, A.K. Gatagigos Yavhannesen Drasxanakertc, History of Armenia adlı eserinin Kafkasya Türklüğü açısından deyərləndirilməsi. History Studies. International jurnal of history. volume 10, issue 5, 103-120. avgust 2018.
12. Ömər, S. Bizans imperatorlarının theodosiopolis və çevresindəki fəaliyyətləri. Artvin Çorum universiteti fən edebiyat fakultesi ,tarix bölümü .volume 5\3 summer 2010. s.1828-1859
<https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/79199/makaleler/5/3/arastirmax-bizans-imparatorlari-theodosiopolis-cevresindeki-faaliyetleri.pdf>
13. Bosworth, C. Sadjids. The Encyclopaedia of Islam.New edition in 12 volumes. vol.VIII Ed.E.J.Brill.1995. pp.745-746
14. Ламия, К. Государство Саджидов в произведениях выдающегося Британского востоковеда К.Э.Босворта. Tarix və onun problemləri. N-3, 2014. c.309-315

15. Bakıxanov, A. Gülüstani –İrəm. / M.F. Axundov adına milli kitabxana. Az.SSSRİ tarix və fəlsəfə institutu.1957 təkrar nəşr. –Bakı: Xatun, –2010 (ilk nəşrin əsasında),– s.153
16. Mehmet Emin Şen. Azərbaycanda hökm sürmüş bir türk devleti-Sacoğulları. (IX-X asr) // Akademik tarix ve düşünce dergisi. 615.kış. 2019. s134-163. (araşdırma mekalesi)
17. Hakkı Dursun Yıldız. Azərbaycanda hökm sürmüş bir türk hənadanı. Sacoğulları / –İstanbul Universiteti Edebiyyat fakultesi Tarih dergisi.sy.30.1976. –s .109
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/970401>
18. Minorsky, V. Studies in caucasion history / V.Minorsky, Cambridge Universites. Press, –1957. –p.11
19. Clifford Edmurd Bosworth. The NEW İslamic Dynostios / –Columbia University. –1996, –p.147
20. Huart, C. Saciler. / Milli Egitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi. c.10. –İstanbul MEB-1966 , tekrar neşr, –1979, –s.16
21. Nuriyeva, İ. Azərbaycan dövlətləri intibah dövründə. Bakı 2015 .s.34
22. Ögel, B. Türk kültürünün gelişme çağları / İ.Nuriyeva, –İstanbul, c.1, –1971, –s. 66
23. Şamiyeva, H. Azərbycanda dini-siyasi hərəkətlər (VIII-IX əsrlər) / H.Şamiyeva, –Bakı: Xan, –2019, –s.392
24. Özaydın, A. Ali-b-Zafir / DİA, –Ankara, C. 2. –1989. –s.459-460
25. Bayran Arif Kose. Turanda Türk Hakanlar Yurdu: Üsrüşane. İran ve Turan tarihi. Araşdırmalar Dergisi. İrtad. say-2. Haziran/june , –2019. s.1-23
https://www.academia.edu/50863181/Cilt_1_Say%C4%B1_2
26. Bayar, M. Altı min illik türk yurdu – Qarabağ // Çevirən M. Talıblı. –Bakı: Xəzər –1991. –N1. –s.135-140
27. Hacıyev, Q.Ə. Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi / Q.Ə. Hacıyev,–Bakı: Uniprint, –2008. –s.250
28. Tekin, Y. Abbasiler zamanında Kafkasya ya yönelik Arap fetihleri ve Kafkasya da Arapidari sisteminin kurulması. Yüksek lisans tezi. Tarih anabilim dalı –ortaçağ. Ağrı, –2018. –s.221
29. Hacer, G. Geçmişden günümüze Azerbaycan / Bitlis Eren Universiteti Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi . c.5. say1. –2016. –s.153-170
30. Zekiye, T. En eski çağlardan Hazar Devleti akınlarına kadar Azerbaycanda Türk izleri // Kapadokya tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi, say4, nişan 2015, s.204

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И РОДОСЛОВНАЯ СЕМЬИ САДЖОГУЛЛАРЫ, ОСНОВАТЕЛЕЙ ПЕРВОГО ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Асадова А.В.

Ключевые слова: *турок, ислам, полководец, армия, государство*

Бесспорно, что государство Саджи оставило большой след в исламском мире (конец IX века, первая половина I века нашей эры) в плане армейского строительства и культуры. Саджи, которые были очень сильны в построении армии, бросили вызов Халифату, проводили успешные походы на Южный Кавказ и обладали силой, к которой Халифат стремился помочь в подавлении многих восстаний. Саджи, несомненно, были тюрками. Исследуемая нами тема очень важна с точки зрения изучения как исламской, так и турецкой истории. Основателем Азербайджанского государства Саджи (879-941 годы), родоначальником династии Саджи был турецкий полководец Абу Садж Дивдад.

SUMMARY

**HISTORIOGRAPHY AND GENEALOGY OF THE SAJOGULLAR FAMILY,
THE FOUNDERS OF THE FIRST TURKISH-MUSLIM STATE IN THE SOUTH CAUCASUS
Asadova A.V.**

Key words: *Turkish, Islam, commander, army, state*

It is undeniable that the Saji state left a great mark in the Islamic world (the end of the 9th century, the first half of the 1st century AD) in terms of army building and culture. The Sajis, who were very strong in building an army, challenged the Caliphate, carried out successful campaigns in the South Caucasus, and had the power that the Caliphate sought for help in suppressing many rebellions. The Sajis were undoubtedly Turks. The topic we are researching is very important from the point of view of studying both Islamic and Turkish history. The founder of the Azerbaijan Saji state (879-941 years), the founder of the Saji dynasty was the Turkish general Abu Saj Divdad.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.10.2022
	Son variant	31.10.2022

QARABAĞIN MADDİ MƏDƏNİYYƏT İRSİ TARİXİNDƏN

HACIYEVA SƏMRA ELXAN qızı

Çıraqqala-Şabran Dövlət Tarix Mədəniyyət Qoruğu,

Şabran, Azərbaycan, böyük elmi işçi

Semra.leyla@mail.ru

Açar sözlər: maddi mədəniyyət nümunələri, xristian abidələri, Qarabağ xanlığı, memarlıq və şəhərsalma, türbələr, qalalar, Qarabağ xalçaları

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Azıx düşərgəsi insanların, Quruçay mədəniyyəti yaradıcılarının yaşadığı məkandır. Tunc və dəmir dövründə bu ərazilərdə Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin yaradıcıları yaşamışlar.

Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edən Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən biridir. Azərbaycan dilindəki "qara" və "bağ" sözlərindən əmələ gələn Qarabağ adı Azərbaycan mənşəli toponimdir və bu ərazinin qədim sakinləri olan Azərbaycan türklərinə məxsusdur. "Qarabağ" sözü ilk dəfə 1300 il bundan əvvəl, təxminən VII əsrdən başlayaraq mənbələrdə işlənmişdir. "Qara" sözü Azərbaycan dilində rəngdən başqa "böyük" kimi mənaları da bildirmişdir ki, buna əsasən "Qarabağ" adının "böyük bağ" kimi işləndiyini deyə bilərik. "Qara" və "bağ" sözlərinin birləşməsindən yaranan Qarabağ yalnız Azərbaycan xalqına məxsusdur [6, s. 15].

Bu torpaqlarda çox qədim dövrlərdən etibarən öz zəngin mədəniyyətilə yanaşı dövlətçilik ənənələrini də yaşadan Azərbaycan xalqı tarix boyu bu müqəddəs məkanı yadelli düşmənlərdən qorumuş, ona sahib çıxmışdır. Qarabağ tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanda yaranmış dövlətlərin tərkibinə daxil olmuş və həmin dövlətlərin ən önəmli vilayətlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın cənub ərazilərində yaranmış Atropatena dövləti ilə eyni zamanda Azərbaycanın şimalında yaranmış Albaniya dövləti bütün mövcudluğu dövründə Qarabağ ərazisini öz tərkibində saxlamaq üçün mübarizə aparmış və buna nail olmuşdur. Lakin Ərəb xilafətinin Azərbaycanı işğal etməsi ilə Albaniya dövlətinin varlığına son qoyulmuş və bu dövrdən sonra Qarabağın tarixində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Sacilər və Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın qüdrəti daha da artmış, Azərbaycanın tarixi torpaqları siyasi cəhətdən birləşdirilmiş və Qarabağ ərazisi də digər tarixi Azərbaycan torpaqları kimi bu dövlətlərin tərkibinə daxil olmuşdur. Daha sonrakı dövrdə monqolların Azərbaycana birinci yürüşü zamanı tənəzzül dövrünü keçirən Atabəylər dövlətinə Xarəzmşah Cəlaləddin tərəfindən son qoyulmuş və Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanda hökmranlığı dövründə Qarabağ əraziləri də onun hakimiyyəti altında olmuşdur.

XV əsrdə Qarabağ Azərbaycan Baharlı və Bayandurlu dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Azərbaycan dövlətçilik tarixinin qızıl salnaməsini təşkil edən Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Qarabağın tarixində yeni bir dövr başlandı. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda yaradılan 4 bəylərbəylikdən biri də Qarabağ və ya Gəncə bəylərbəyliyi idi.

Şərqi sonuncu fatehi Nadir şah Əfşarın yaratdığı imperiya Qarabağ torpaqlarını da əhatə edirdi. Əfşarlar imperiyasının yaradıcısı Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Qarabağın siyasi taleyində böyük dəyişikliklər yaşanır. Vaxtilə Nadir şah Əfşar tərəfindən doğma torpaqlarından sürgün edilən Cavanşir sülaləsinin nümayəndəsi Pənahəli xan Qarabağ xanlığın yaradır. Kiçik

Qafqaz dağlarının cənub-şərqində yerləşən Qarabağ xanlığı Azərbaycanın ən görkəmli xanlıqlarından biri olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qarabağın taleyində faciəli hadisələr biri digərini əvəz edir. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və rus generalı Sisianov arasında 1805-ci il mayın 14-də bağlanan Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı Rusiyanın hakimiyyətini qəbul edir. 1813-cü il oktyabrın 18-də Rusiya ilə Qacarlar arasında bağlanan Gülistan müqaviləsi ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından savayı, digər Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. 1828-ci ildə Rusiya ilə Qacarlar arasında imzalanmış Türkmənçay və 1829-cu ildə Rusiya ilə Osmanlı arasında bağlanan Ədirnə müqavilələri ilə Azərbaycanın əzəli və əbədi torpaqlarına, o cümlədən Qarabağa ermənilərin köçürülməsi həyata keçirilməyə başladı. Bu müqavilələrdən sonra İrəvan, Naxçıvan, o cümlədən Qarabağa qısa bir müddət ərzində, XIX əsrin 20-30-cu illərində İrandan 40 min, Osmanlı Türkiyəsindən isə 90 min ermənin köçürülməsi təmin olundu. Məhz bu dövrdən sonra Qarabağ torpaqlarında yad ünsür olan ermənilər azərbaycanlıların yaratdığı Qarabağın mənəvi-mədəni irsinə mənasız və cəfəng iddialar irəli sürməyə başladılar. Lakin aşağıda sadalayacağımız təkzibolunmaz faktlar bir daha sübut edir ki, ermənilərin Qarabağın mənəvi-mədəni irsi ilə yaxından-uzaqdan heç bir əlaqələri yoxdur.

Qarabağın maddi mədəniyyət irsi çox qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik ölkə olan Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Mənsub olduğu dövrün ideologiyasını – özündə əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri olan Xocalıda və Xankəndindəki düzbucaqlı qəbir daşlar, həmçinin Qarabağın müxtəlif yerlərində aşkar edilmiş ellinizm dövrünə aid daş qutu qəbirlər Qarabağın dağlıq və düzən hissəsində aşkar edilmiş qədim daş abidələrin yalnız bir hissəsidir. Qarabağın dağlıq ərazisində, eləcə də Beyləqan, Ağcabədi, Bərdə, Yevlax və Tərtərdə aşkar edilən və e.ə. VI-III əsrlərə aid skif kurqanları bu torpaqların sahiblərinin kimliyini bir daha xatırladır. Kurqanlar məhz qədim türk mədəniyyətinin vacib maddi elementləri olmuşdur.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da xristian və islam mədəniyyətinin yanaşı inkişafı və eyni zamanda bir-birlərini əvəz etməsi bütün sahələrdə olduğu kimi Azərbaycanın memarlıq abidələrində də özünü göstərmişdir. Qarabağ ərazisində çoxlu xristian abidələri mövcuddur ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki Qarabağın yerli türk əhalisi olan albanlar əvvəllər xristianlıq dininə sitayiş etmişlər [2, s. 10]. Qarabağda çoxsaylı arxeoloji abidələrdən başqa vaxtilə bu ərazinin avtoxton sakinləri olan xristian albanların burada inşa etdikləri çoxlu sayda xristian abidələri də vardır. Albaniyada xristianlıq memarlığı üslubuna xas olan dairəvi məbədlər deyilən xüsusi memarlıq da yayılmışdı və bu memarlıq üslubu yalnız albanlara aiddir [3, s. 18]. Buna sübut olaraq Qarabağın Ağcabədi, Bərdə, Füzuli, Ağdam, Ağdərə ərazisində, həmçinin Kəlbəcər və Laçında bu məbədlərdən ən məşhurları olan Yelisey, Xudavəng, Gəncəsər (Qanzasar) və Amaras məbədləri ilə rastlaşırıq. Lakin erməni vandallarının işğalı dövründə alban xristian abidələrinin tamamilə saxtalaşdırılmasına cəhd olundu. Ermənilər tərəfindən planlı şəkildə Yelisey, Həsənriz və digər abidələrdə alban yazıları silindi, Yelisey məbədində saxlanmış Alban hökmdarı III Vaçaqanın qəbri tamamilə məhv edildi. Xalqımızın tarixi yadigarı olan həmin abidələrin albanlara məxsus olmasını sübut edən bütün elementləri dağıdıldı.

XI-XII əsrlərdə Şirvan və Naxçıvan memarlığının geniş yayıldığı dövrdə Qarabağ memarlıq məktəbinin də özünəməxsus yeri olmuşdu. Bu dövrdə Qarabağda memarlıq və şəhərsalma, dekorativ-tətbiqi sənət sahələri inkişaf etmiş, epigrafiq abidələr yaradılmışdır. Qarabağ ərazisində əksəriyyətini epigrafiq abidələrin təşkil etdiyi 2000-dən çox abidə qeydə alınmışdır. Azərbaycanın Fizuli, Zəngilan, Cəbrail, Şuşa, Ağdam, Bərdə, Laçın, Kəlbəcər rayonları ərazisindən xeyli miqdarda tikinti, qəbir və s. epigrafiq abidələri qeydə alınmış və tədqiq edilmişdir.

Qarabağ ərazisində çoxlu sayda türbələr də qeydə alınmışdır. Şeyx Yaqubun (XII əsr) türbəsi, Əhmədallar kəndindəki türbələr (XIV əsr), Şeyx İbrahim türbəsi (XVII əsr), Əhməd Sultan türbəsi, Cəlal türbəsi, Cəbrayılın Şıxlar kəndində türbə (1308), Ağdam bölgəsində Xaçın - Dərbənd

kəndi yaxınlığında 12 küncü türbə, Aşağı Veysəlli kəndindəki Mir Əli (XIV əsr), "Bərdə", "Bəhmən Mirzə" türbəsi, Şuşa şəhərində səkkiz bucaqlı türbə və digərlərini göstərmək olar.

Qarabağın tarixi məscidləri də xalqımızın maddi-mədəni irsinin və dini-mənəvi dünyasının əsas yadigarlarıdır. Hacı Ələsgər məscidi, Horadiz kəndindəki Cümə məscidi, Qoç Əhmədli Cümə məscidi, Ağdamda Cümə və Şahbulaq məscidləri, Kərbəlayi Səfxan Qarabaği tərəfindən Bərdə şəhərində tikilmiş qoşa minarəli "İmamzadə" məscid kompleksi, Məşədi Şükür Mirsiyab oğlunun məscidli karvansarası, Hacı Yusifli məscidi, Saatlı məscidi, Culfalar məscidi, Yuxarı Gövhərağa məscidi, Aşağı Gövhərağa məscidi və digər məscidlər Azərbaycan memarlıq məktəbinin inciləri hesab edirlər.

XVIII əsrin II yarısında Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən tikdirilmiş Bayat, Şahbulaq (Təməküt), Pənahabad (Şuşa) qalaları və həmin qalalarda bazar, karvansaray, məscid, hamam və s. indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Şuşada həmin dövrdə inşa edilmiş yaşayış evlərinin və ictimai tikililərin içərisində divar naxışlarının gözəlliyi hələ də göz oxşayır. Qarabağın qədim inşaat sənəti abidələrinin son onilliklər ərzində dəqiq və hərtərəfli öyrənilməsi göstərdi ki, bu abidələrin Azərbaycan xalqının memarlığında, onun mürəkkəb mədəni- tarixi prosesində böyük əhəmiyyəti və xüsusi yeri vardır[4, s. 8].

Qarabağ mədəni irsinin Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi dəyərlərdən biri də orta əsrlərdən məşhur olan Qarabağ xalçalarıdır. Qarabağda palaz, kilim və xalı toxuculuğu xüsusi yer tutmuşdur [5, s. 19].

Adları və naxışları ilə seçilən Qarabağ xalçaları qrupuna aid olan xalçalar öz şöhrətini günümüzədək saxlamışdır. Qarabağ xalçaları 3 qrupa bölünür. Birinci qrupa Bərdə, Ağcabədi xalçaları adı altında, ikinci qrupa Şuşa xalçaları adı altında, üçüncü qrupa Cəbrayıl xalçaları adı altında olan xalçalar aiddir.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda ən inkişaf etmiş sahələrdən biri kimi seçilən xalçaçılıq, hətta avropalı tacir və səyyahlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, o dövrə aid olan Avropa tablolarında Azərbaycan xalçaları tez-tez təsvir edilirdi. Qarabağ qrupuna daxil olan "Muğan" xalçası Hans Memlingin (XV əsr) "Məryəm körpəsi ilə" və "Bir gəncin portreti" tablolarında görünür [1, s. 9]. Qədim ənənənin intensiv olaraq davam etdirildiyi Qarabağ xalçaçılıq sənəti XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmişdi.

Dövlətçilik tariximizin bütün mərhələlərində Qarabağ Azərbaycanın vacib mədəni mərkəzlərindən biri rolunu oynamışdır. Lakin XX əsrin sonlarında I Qarabağ müharibəsi dövründə tarixi abidələrin də həyatında faciəli dönmə başladı. Erməni vəhşiliyi nəticəsində Azərbaycanın yüzilliklərlə qoruyub saxladığı abidələrin, incəsənət əsərlərinin bir çoxu məhv edildi. Erməni vandalları məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qədim beşiyi olan Xocalı kurqanlarını yer üzündən sildilər. Şuşa muzeyləri dağıdıldı, Şuşada Azərbaycanın bir sıra mədəniyyət və ictimai-siyasi xadimlərinin heykəlləri avtomat güllələri ilə dəlik-dəşik edildi. Ermənilərin hərbi sursat anbarına çevrilən Azıx mağarası XXI əsrin vandallarının mədəni səviyyəyə azıxantropdan qat-qat aşağı olmasının tarixi şahidi oldu. İslam mədəniyyətinə məxsus abidələr dağıdılıb yer üzündən silindi, xristianlıq abidələrinin mahiyyəti dəyişdirildi.

2020-ci il sentyabrın ayının 27-dən noyabrın 9-na qədər davam edən 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusu Qarabağ və ətraf əraziləri yağlı düşməndən azad etdi. Bununla da tariximizdə yeni dönmə başladı. Qarabağın maddi-mədəni irsi yenidən onu yaradan xalqın - Azərbaycan xalqının mənəvi xəzinəsinə qovuşdu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 may 2021-ci ildə verdiyi sərəncamla Azərbaycan xalqı üçün müstəsna tarixi-mədəni və mənəvi əhəmiyyətə malik olan Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olundu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci ildə verdiyi növbəti bir sərəncamla 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında "Şuşa ili" elan olundu. Bu sərəncam 1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən təməli qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhərinə

Azərbaycan dövlətinin və xalqının tükənməz sevgisinin təzahürüdür. Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu yaratdığı Qarabağ irsini bundan sonrakı dövrlərdə də göz bəbəyi kimi qoruyacaq və onu gələcək nəsillərə çatdırmaq missiyasının öhdəsindən ləyaqətlə gələcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalçaları: Qarabağ qrupu / –Bakı: Elm, –2011, –33 s.
2. Ermənistanın 30 ildə Qarabağda dağıtdığı xristian abidələri // Bakı, Xəbər. –2021, 19 fevral, №32.
3. İsmayılov, F. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər / F.İsmayılov. –Bakı: Elm və təhsil, –2016, –174 s.
4. Əliyev, İ. Qarabağın alban abidələri / İ.Əliyev, K.Məmmədzadə. –Bakı: Azərnəşr, –1997, –32 s.
5. Hacıyev, Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti / Q.Hacıyev, –Bakı: Təhsil, –2010, –152 s.
6. Hüseynov, Y. Qarabağ / Y.Hüseynov. –Bakı: Afpoliqraf, –2018, –336 s.

İstinad olunan internet resursları:

www.virtualkarabakh.az

www.az.wikipedia.org

www.mod.gov.az

www.mfa.gov.az

www.nk.gov.az

РЕЗЮМЕ

ИЗ ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАРАБАХА

Гаджиева С.Э.

Ключевые слова: образцы материальной культуры, христианские памятники, Карабахское ханство, архитектура и градостроительство, гробницы, замки, карабахские ковры.

Карабах – одна из древних исторических областей Азербайджана. Топоним Карабах, образованный от сочетания слов "черный" и "сад", принадлежит только азербайджанскому народу. Карабах входил в состав государств, существовавших в Азербайджане в разные периоды истории. Помимо памятников, здесь есть много христианских памятников, построенных здесь албанцами-христианами, которые когда-то были коренными жителями этого района. Материальное культурное наследие Карабаха является неотъемлемой частью материальной и духовной культуры Азербайджана, страны с очень древней историей и богатой культурой.

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF THE MATERIAL AND CULTURAL HERITAGE OF KARABAKH

Hajieva S.E.

Keywords: examples of material culture, Christian monuments, Karabakh khanate, architecture and urban planning, tombs, castles, Karabakh carpets

Karabakh is one of the ancient historical regions of Azerbaijan. The Karabakh toponym, formed from the combination of the words "black" and "garden", belongs only to the Azerbaijani people. Karabakh was part of the states that existed in Azerbaijan at different times in history. In addition to the monuments, there are many Christian monuments built here by Christian Albanians, who were once the native inhabitants of the area. The material cultural heritage of Karabakh is an integral part of the material and spiritual culture of Azerbaijan, a country with a very ancient history and rich culture.

Daxilolma tarixi:

İlkin variant

26.07.2022

Son variant

08.12.2022

UOT 327

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_59

ALİ BAŞ KOMANDAN İLHAM ƏLİYEVİN “DƏMİR YUMRUQ” ƏMƏLİYYATI - ZƏFƏRİN YARATDIĞI GEOSİYASİ REALLIQLAR

ABULOVA VƏFA CƏLİL qızı*Bakı Dövlət Universiteti, dissertant*vefa.celilqizi@mail.ru

*“Dağlıq Qarabağ bizimdir, bizim torpağımızdır,
biz ora qayıtmalıyıq, qayıdırıq və qayıdacağıq.”*

İlham Əliyev

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, İlham Əliyev, 44 günlük müharibə

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında SSRİ-də mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsinə şərait yaratdı. İddialara qarşı sərt reaksiya tədbirləri görülmədiyindən münaqişə 1991-1994-cü illərdə hərbi fəzaya keçib və Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq səviyyədə tanınmış suveren ərazisinə daxil Dağlıq Qarabağla birlikdə 7 ətraf rayon işğal edilib. Ərazisinin 20 faizini itirmiş Azərbaycan üçün problemin sürətlə həlli milli təhlükəsizliyə təhlükəni aradan qaldırmaq funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, regional təhlükəsizliyin bərpasına da şərait yaratmalı idi. [1, s.255] Azərbaycan Respublikası münaqişənin beynəlxalq səviyyədə həll edilməli olduğunu dəfələrlə bəyan etsə də, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin belə kobud şəkildə pozulmasına qarşı adekvat tədbirlər görülməmişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ilk atəşkəs sazişi 1994-cü il mayın 12-də imzalanıb və yaranmış status-kvo 26 il davam edib.

2018-ci il erməni inqilabı vasitəsilə hökumət yaradan N.Paşinyanın “Qarabağ Ermənistandır, məsələ bitdi” - özbaşına bəyanatları, bu kimi təxribat xarakterli hərəkətləri və göstərişləri sülh danışıqları prosesinə ciddi zərbə vurdu. Azərbaycan dövlətinin zəbt altında olan torpaqlarına ard-arda beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq təşkil olunmuş səfərləri ilə yanaşı, 2019-cu ilin martında Ermənistanın müdafiə naziri David Tonoyan bir sıra təxribat xarakterli bəyanatlarında, eyni zamanda Amerikaya səfəri zamanı çıxışında “yeni torpaqlar uğrunda yeni müharibəyə” çağırıb. Tonoyanın çıxışı cəbhədə atəşkəsi pozan ardıcıl hərbi əməliyyatlarla müşayiət olundu. 2020-ci ilin iyun ayında Ermənistan silahlı qüvvələrinin ayrı-ayrı bölmələri artilleriya qurğularından istifadə edərək Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində strateji əhəmiyyət kəsb edən mövqelərimizi özünüküldürmək məqsədi ilə hücumla keçsə də, müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi. Ermənistan hərbi bölmələri Rusiya ilə 2020-ci il iyulun 23-də ortaq hava hücumlarından qorunma sistemi təlimlərinə başladığını bəyan etdi. Məhz bundan sonra, Respublikamızın ərazisində sentyabr ayının əvvəlinə qədər davam edən Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələri və Türkiyə Cumhuriyyətinin silahlı qüvvələrinin birlikdə iştirakı ilə silsilə hərbi təlimlər keçirildi. Ermənistan silahlı birləşmələri avqust ayı ərzində Goranboy rayonu istiqamətində provokasiya xarakterli əməllər törətməyə cəhd göstərsə də, görülmən preventiv tədbirlər təxribat qrupunun itkilərlə geri çəkilməsilə nəticələndi.

Beyrut limanındakı partlayışlardan sonra Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinə YPG və PKK terror qruplaşmalarının üzvləri daxil minlərlə Livan ermənisinin beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq köçürülməsi silsilə təxribatlarla yanaşı, münaqişəni də gücləndirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il 25 sentyabr tarixində

BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasında erməni silahlı təxribatları nəticəsində Azərbaycan hərbiçilərinin və 76 yaşlı mülki şəxsin həlak olmasını, mülki infrastrukturlara ciddi ziyan dəydiyini öz bəyanatında qeyd etdi. Sentyabrın 27-si saat 06:00 radələrində Ermənistan silahlı birləşmələrinin atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozması ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının Xarici siyasət məsələləri şöbəsi açıqlama verdi. Həmin vaxt silahlı qüvvələrimiz erməni təxribatlarının qarşısını almaq üçün əks-həmlə əməliyyatlarına başladı. Prezident İlham Əliyevin sərəliyi ilə sentyabrın 27-də Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirildi. İlham Əliyev öz nitqində “Bizim əzəli tarixi torpağımız olan Dağlıq Qarabağ böyük siyasi iradəyə əsaslanan güclü Azərbaycan ordusunun səyi nəticəsində işğalçılardan azad olacaq. Mən Azərbaycan xalqına bir daha demək istəyirəm ki, biz doğru yoldayıq, biz özümüzü müdafiə edirik. Biz öz tarixi torpaqlarımızda özümüzü müdafiə edəcəyik.

Sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələri yeni ərazilər işğal etmək üçün Azərbaycana hücum edərək hərbi obyektləri və mülki əhalini hədəfə alarkən Azərbaycan ordusu beynəlxalq hüquq və ədalət prinsipləri əsasında ölkəmiz adından düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirməklə torpaqlarımızın ərazi bütövlüyü naminə əks hücumu keçib. İşğalçı Ermənistan qalib ordumuzun, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin sarsıdıcı zərbələrinə tab gətirə bilməyib, xeyli canlı qüvvə və texnika itirdi. Lakin işğalçı Ermənistan ənənələrinə sadıq qalaraq, uğursuzluqlarını ciddi şəkildə minimuma endirir və Azərbaycan tərəfinin mütləq qələbələrini gizlədirdi. Ermənistan hakimiyyətinin bilərəkdən yaydığı dezinformasiyanın məqsədi qorxu və panikaya düşmüş erməni xalqını yalan məlumatlarla həqiqətdən yayındırmaq olub. Ən mühüm faktlardan biri də odur ki, Ermənistanda gənclər ordudan qaçarkən və ya vəzifəsini tərk edəndə hər bir azərbaycanlı gənc könüllü olaraq hərbi xidmətə gedir və Azərbaycanda yaşayan və dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan soydaşlarımız Ali Baş Komandana və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə öz dəstəyini göstərir, Qarabağ eşqindən, qələbədən həzz alırdılar. Digər mühüm nüans ondan ibarətdir ki, Ermənistan hökumətinin başçısı ilə əhali arasında böyük uçurum olduğu halda, xalq Azərbaycanın Ali Baş Komandanı cənab prezident İlham Əliyevi dəstəkləyir, valideynlər övladları ilə qürur duyur, onları “Vətən sağ olsun” deyərək cəbhəyə yola salırdı.

44 gün davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusunun parlaq qələbəsi ölkəmizin regionda və beynəlxalq aləmdə nüfuzuna əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, Qarabağ qələbəsi işğalçı Ermənistan üçün çox mühüm tarixi dərstdir. Ermənistan bu məğlubiyyətdən və tarixi dərstdən lazımi nəticə çıxarmalı və gələcəkdə yeni təxribatlara yol verməməlidir. Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyevin dəfələrlə bəyan etdiyi kimi, heç kim Azərbaycanla zülm dili ilə danışa bilməz.

Ali Baş Komandanımızın məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ədalətə, tarixi faktlara və beynəlxalq hüquqa əsaslandı, 44 gün davam edən müharibədə igid ordumuzun əzmkarlığı və iradəsi nəticəsində oktyabr ayının 4-də Cəbrayıl, 17-də Füzuli, 20-də Zəngilan, 25-də Qubadlı, Şuşa noyabrın 8-də işğalçılardan xilas edilib. Noyabrın 10-da Moskvada imzalanmış üçtərəfli müqaviləyə əsasən, Bakı vaxtı ilə saat 01:00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi regionunda atəşin və hərbi əməliyyatların tamamilə dayandırılması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin dekabrın 1-nə qədər Dağlıq Qarabağın ətrafındakı Ermənistan nəzarətində olan Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması və Azərbaycanın qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını birləşdirən yeni nəqliyyat yollarının inşasının təmin olunması bəyan edilib.

Təbii ki, münaqişənin həllinin geosiyasi əhəmiyyəti də var. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasətini mehriban qonşuluq və Avro-Atlantik integrasiyaya uyğun qurmuşdur. Bu kontekstdə Azərbaycan özünü regionda etibarlı tərəfdaş və təhlükəsizliyin təminatı kimi göstərə bilib. “Cənub Qaz Dəhlizi” kimi nəhəng iqtisadi layihənin başa çatması ilə Azərbaycan təkcə Cənubi Qafqazın deyil, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyində müəyyən paya malikdir. O, 2012-2013-cü illərdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü kimi təşkilata sədrlik edib, 2020-ci ildə isə ölkələrin sayına görə BMT-dən sonra

ikinci ən böyük təşkilat olan Qoşulmama Hərəkatına sədrlik edib. Bir sıra mühüm siyasi tədbirlərə ev sahibliyi etməsi Azərbaycanın diplomatik sahədə nüfuz qazanmasına da səbəb olub.

Bu gün istənilən bir ölkənin hərbi əməliyyatlarla müşahidə etdiyi tədbirlər nəinki öz hüddurlarından kənarda, hətta öz daxilində də beynəlxalq təzyiqlə müşayiət olunur. Bununla belə, Azərbaycan haqlı mübarizəsinə dəstək verən ölkələr arasında Türkiyə birinci yerdədir. Ortaq tarix, dil və mədəniyyət birliyi, son illərdə regionda həyata keçirilən nəhəng iqtisadi enerji layihələri, eləcə də Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin reallaşdırılmasının Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu üzərindən keçməsi regionun bu iki dövlətini birləşdirən amillərdir. [6] Qeyd edək ki, NATO-nun şərq sərhədini təşkil edən Türkiyə 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biri olub. Türkiyə ilə keçirilən hərbi təlimlər də Azərbaycan ordusunun modernləşdirilməsində, yeni texnologiyalardan istifadə imkanlarının artırılmasında təsirli olub. 2020-ci ilin iyul hadisələrindən cəbhədə gərginliyin artdığı dövrdə Türkiyə hərbi təlim keçmək üçün silahlı qüvvələrinin bir hissəsini və arsenalının əsasını təşkil edən çoxlu sayda F-16 qırıcılarını Azərbaycana göndərüb. [8]

Artıq regionda yeni geosiyasi reallıq yaranıb, Rusiya hərbi mövcudluğunu artırıb, Türkiyənin Azərbaycanla birbaşa quru nəqliyyat xətti var. Ermənistan tamamilə Rusiyadan asılı vəziyyətə düşüb. Eyni zamanda regionda Qərbin rolu maksimum dərəcədə zəifləyib. Bundan əlavə, müharibəyə son qoyan 10 noyabr bəyannaməsinə münəfişə tərəflərindən başqa yalnız Rusiyanın imza atması artıq çox şey deməkdir. Azərbaycan müharibədən qalib ölkə kimi çıxdı və beynəlxalq nüfuzunu artırdı. Bu siyasi reallıq Qərbin təsirinin azalmasına və Avroatlantik inteqrasiya mexanizmlərinin zəifləməsinə səbəb oldu.[5]

Göründüyü kimi, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə təhdidlərin aradan qaldırılması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, sərhədlərinə tam nəzarət edilməsi və bununla da regionda davamlı sülhü təmin edəcək yeni geosiyasi reallığın formalaşması dövlətlər tərəfindən birmənalı qarşılanmayıb. Bunun əsas səbəbi odur ki, Azərbaycan 30 illik nəticəsiz danışıqlardan sonra beynəlxalq hüquqa əsaslanan uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirərək buna nail olub. Ona görə də dost olmayan dövlətlər Azərbaycanın regionda onu dəstəkləyən ölkələrlə gücləndirdiyi və təşkil etdiyi yeni əməkdaşlıq formalarını yeni geosiyasi reallıq kimi qəbul etmək istəməirlər. Azərbaycan Respublikası isə növbəti illərdə də diplomatik siyasətində bunu mütləq nəzərə alacaq.

Azərbaycan ordusunun igid, mərd, zirək övladlarının Prezidentin ətrafında cəmləşməsi nəticəsində əzəli torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Doğrudur, bu zəfər neçə-neçə igidlərimizin qanından, canından keçməsi, şəhidlik zirvəsinə ucalması bahasına oldu. Lakin bu igidlərin canlarından keçərkən ən yaxın silahdaşları “Torpaq uğrunda ölən varsa, vətəndir” deyimi olmuşdur. Ermənistanın beynəlxalq hüquq prinsiplərinə zidd olaraq Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri qırğınlar, Dağlıq Qarabağ münəfişəsi məsələsi Ulu öndər Heydər Əliyevin vəsiyyəti idi və bu vəsiyyət müzəffər ordumuzla yanaşı, tarixi yenidən qızıl hərflərlə yazan Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasəti və qələbəsi ilə tamamlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov, H.B. Azərbaycan Respublikasının müasir dünya siyasətində yeri və rolu / H.B.Məmmədov. –Bakı, –2009. –328 s.
2. Hüseynova, H.K. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində / H.K.Hüseynova, –Bakı: Hərbi nəşr., –1998, –s. 82
3. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, №:429/20, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin məlumatı, 26.11.2020, <https://mfa.gov.az/az/news/7051/view>
4. “Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin Belçika Krallığının Parlamentinin qəbul etdiyi qətnamə ilə bağlı şərh” <https://www.mfa.gov.az/az/news/7098/view> (son müraciət tarixi 21.12.2020)

5. Şəfiyev F., Cəfərova E. Armenia-Azerbaijan Propaganda War and American Media Bias, Modern Diplomacy, 26.12.2020, <https://moderndiplomacy.eu/2020/12/26/armenia-azerbaijan-propaganda-war-and-american-media-bias/?fbclid=IwAR1StlWE-x0PzB2ZpqAJwtGC1qJvIjuvvH5hSDgpOvBrzWku1dTDvjDDp50>
6. “Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi” <https://lib.aliyevheritage.org/az/6345926.html> (son müraciət tarixi 21.12.2020)
7. Малышева Д. Проблемы безопасности на Кавказе // Центральные Азия и Кавказ. –2001, №7, –с. 37
8. “Roots of War: When Armenia Talked Tough, Azerbaijan Took Action” <https://www.nytimes.com/2020/10/27/world/europe/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh.html> (son müraciət tarixi 21.12.2020)
9. “Documents of international organizations on the Armenia-Azerbaijan conflict” <https://www.mfa.gov.az/files/shares/Documents%20of%20international%20organizations.pdf> (son müraciət tarixi 21.12.2020)

РЕЗЮМЕ

ОПЕРАЦИЯ «ЖЕЛЕЗНЫЙ КУЛАК» ВЕРХОВНОГО ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО ИЛЬХАМА АЛИЕВА - ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ, ВЫЗВАННЫЕ ПОБЕДОЙ

Абулова В.Д.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, Ильхам Алиев, 44-дневная война.

Азербайджан расположен в регионе Южного Кавказа, который является ареной столкновения интересов великих держав. Таким образом, этот регион представляет собой зону конкуренции за влияние между Западом с центром в Брюсселе и евразийским блоком с центром в Москве. Кроме того, в регионе существуют и неурегулированные конфликты, препятствующие политическому и экономическому сотрудничеству между государствами региона. Отечественная война за освобождение Карабаха создала новые геополитические реалии в Азербайджане и на Южном Кавказе.

SUMMARY

OPERATION IRON FIST OF SUPREME COMMANDER ILHAM ALIYEV - GEOPOLITICAL REALITIES SNATCHED BY VICTORY

Abulova V.J.

Keywords: South Caucasus, Azerbaijan, Ilham Aliyev, 44-day war

Azerbaijan is located in the South Caucasus region, which is the battlefield of great powers. Thus, this region is an area where there is competition for influence between the West, with Brussels as the center, and the Eurasian bloc, with Moscow as the center. In addition, the region also harbors unresolved conflicts, which hinder political and economic cooperation among the states of the region. The Patriotic War for the liberation of Karabakh created new geopolitical realities in Azerbaijan and the South Caucasus.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.09.2022
	Son variant	08.12.2022

UOT 338:658

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_63

MÜƏSSISƏNİN REAL İNVESTİSİYALARININ İDARƏ EDİLMƏSİ MEXANİZMİNİN FORMALAŞDIRILMASINA DAİR

MƏMMƏDOV İLQAR SƏMƏNDƏR oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, dosent

ilqar-1972@mail.ru

Açar sözlər: real investisiya, müəssisə, layihə, maliyyə, idarəetmə

Bazar şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti öz sənayesi və fəaliyyət sahəsi daxilində rəqabətqabiliyyətli olmaq üçün daim yeni bazarlar axtarmalı, innovativ texnika və texnologiyaların tətbiqi yolu ilə istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltməlidir. İnvestisiya fəaliyyəti bu fəaliyyətlərin reallaşdırılması üçün əsas kimi çıxış edir. Real sektora investisiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsasdır. Hazırkı mərhələdə dünya iqtisadiyyatı COVID-19 pandemiyasının yaratdığı mənfi nəticələrin təsirini yaşayır. Karantin tədbirlərinin tətbiqi investisiya layihə və proqramlarının dayandırılmasına, beynəlxalq investisiya müqavilələrinin bağlanması ilə bağlı danışıqların ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Bu müəssisələrin fəaliyyətində özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir.

Hazırkı şəraitdə investisiyaların istifadəsinin əsas istiqamətləri kompüter biliklərinin öyrənilməsi, süni intellektlərin, robotlaşdırma və nanotexnologiyaların yaradılmasıdır. Bu, dünya miqyasında istehsalın yüksək səviyyədə modernləşdirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Bu da son nəticədə hər bir ölkənin və onun müəssisələrinin davamlı inkişaf amili kimi çıxış edir [2, s.285].

Müəssisələrin investisiya imkanları dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətindən, ölkədəki makroiqtisadi vəziyyətdən çox asılıdır. Bununla belə, hər bir müəssisə üçün əsas rolu onun bütün istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti üçün zəruri olan investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi oynayır. Müəssisənin uğurla fəaliyyət göstərməsi real investisiyaların idarə olunmasının effektiv mexanizmindən asılıdır. Buna görə də, müəssisənin real investisiyalarının idarə edilməsi mexanizminin konsepsiyasının işlənilib hazırlanması, onun əsasını təşkil edən prinsip və elementlərin hərtərəfli təhlili zəruri şərtidir.

Real investisiyalar istənilən ölkədə biznes sektorunun inkişafına və qurulmasına birbaşa təsir göstərir. Real investisiya layihələrinin və proqramlarının optimal inkişafı, eləcə də səmərəli reallaşdırılması, bu sahədə xüsusi siyasətin hazırlanmasını tələb edir. Real investisiyaların idarə edilməsi siyasəti müəssisənin ən effektiv real investisiya layihələrinin hazırlanmasını, qiymətləndirilməsini və reallaşdırılmasını təmin edən ümumi investisiya siyasətinin bir hissəsidir.

Müəssisənin real investisiyalarının idarə edilməsinin metodiki təminatı sisteminin əsasını üç əsas metodlar qrupu təşkil edir:

1. Real investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları.
2. Real investisiyaların maliyyələşdirilməsi metodları.
3. Real investisiyalar üçün risklərin idarə edilməsi metodları.

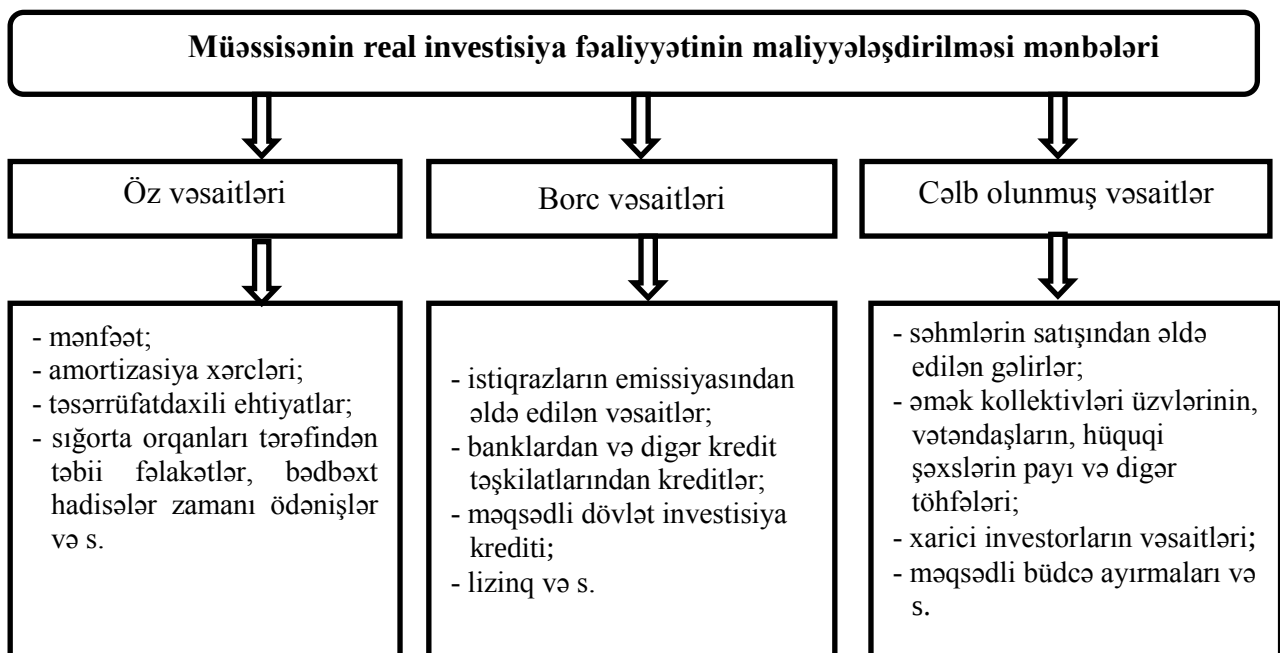
İnvestisiya layihəsinin səmərəliliyi layihə iştirakçılarının məqsəd və maraqlarına uyğunluğunu əks etdirən kateqoriya kimi qəbul edilir. Elmi ədəbiyyatda real investisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan üsullar iki əsas qrupa - statik və dinamik üsullara bölünür. Hal-hazırda təcrübədə, əksər hallarda, investisiya layihəsinin reallaşdırılmasında pul vəsaitlərinin hərəkətinin məcburi diskontlanmasını, yəni gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətini indiki məqama gətirən dinamik metodlardan istifadə olunur.

Real investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi bir sıra mərhələlərdən ibarətdir. Həmin mərhələlərə investisiya layihəsinin reallaşdırılmasının gəlirliliyinin əsaslandırılması, alternativ investisiya layihələrinin müqayisəsi və layihənin maliyyə dayanıqlığının müəyyənəşdirilməsi daxildir. Hər bir investisiya layihəsi müəyyən risklərlə bağlıdır. Odur ki, real investisiya layihələri üzrə risklərin idarə edilməsi zərurəti ortaya çıxır.

İnvestisiya layihələri üzrə risklərin idarə edilməsi prosesinə aşağıdakılar daxildir:

1. Real investisiya layihəsi üçün müəyyən risk növlərinin müəyyən edilməsi.
2. Fərdi layihə risklərinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün zəruri olan məlumat bazasının etibarlılığının və yetərliliyinin qiymətləndirilməsi. Kifayət qədər tam olmayan məlumat bazası ilkin olaraq gələcək risklərin idarə edilməsi prosesinin effektivliyini azaldır.
3. İnvestisiya layihəsi risklərinin müəyyən növləri üçün risk hadisəsinin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsi üçün müvafiq metodların seçilməsi.
4. Layihə riskinin ümumi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.
5. İnvestisiya layihələrinin risk səviyyəsinə görə sıralanması [3, s.136].

Müəssisənin real investisiyalarının idarə edilməsində mühüm mərhələ investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin əsaslandırılması, habelə investisiya resurslarının formalaşması üçün konkret metodun tətbiqidir. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri investisiya resursları kimi istifadə oluna bilən vəsaitlərdir. Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin bütün maliyyə mənbələri üç əsas qrupa bölünür ki, bunlar da aşağıdakı şəkildə əks olunub.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Şəkil

Real investisiyalar üçün maliyyə mənbələrinin seçilməsi ilə bağlı əsaslandırılmış qərar qəbul etmək üçün adətən alternativ mənbələr müqayisə edilir. Real investisiyaların maliyyələşdirilməsinin mənbələrinin, formalarının və üsullarının seçilməsi ilə bağlı qərar qəbul edərkən layihənin maliyyə-iqtisadi səmərəliliyinə diqqət yetirmək lazımdır. Müəssisənin öz maliyyə mənbələri isə real investisiya layihələrinin reallaşdırılması üçün əsasdır [4, s.6].

Müəssisələrin fəaliyyətində əsas istiqamətlərindən biri real investisiyaların cəlb edilməsidir. Real investisiya cəlb ediciliyinin artırılması müəssisələrin əsas strateji vəzifələrdəndir. Çünki, investorların müəssisələrə olan marağını yaradan, ilk növbədə, həmin müəssisələrin etibarlı işi və

inkışaf perspektivləridir. Real investisiya cəlbediciliyinin artırılması məqsədilə müəssisələr daimi olaraq təkmilləşdirilməli, burada tətbiq olunan texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar yenilənməli və yeni məhsul növlərinin yaradılması stimullaşdırılmalıdır. Bütün bunlar müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradır [1, s.63].

Ümumiyyətlə, real investisiyaları cəlb etməyin əsas vəzifələrindən və istiqamətlərindən biri müəssisənin səmərəliliyini artırılmasıdır. Yəni, hər bir real investisiya layihəsinin reallaşdırılmasının nəticəsi müəssisənin inkişafının davamlılığının təmin edilməsi olmalıdır. Oudur ki, müasir mərhələdə müəssisənin real investisiyalarının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Bununla bağlı aşağıdakı tövsiyə xarakterli təklifləri irəli sürə bilərik:

1. Dövlət investisiya siyasəti alətləri sisteminin təkmilləşdirilməsi;
 2. Müəssisənin real investisiyalarının idarə edilməsinin normativ-hüquqi mexanizminin gücləndirilməsi və bu sahədə mövcud qanunvericilikdə olan problemlərin aradan qaldırılması;
 3. Pandemiya zamanı məhsul istehsalının və ya tədarükünün sürətləndirilməsi məqsədilə müəssisələr üçün inzibati prosedurların sadələşdirilməsi;
 4. Müəssisələrə və investorlara əsas xidmətlərin göstərilməsinin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə dövlət xidmətləri üçün geniş çeşiddə şəbəkə alətlərinin və elektron platformaların fəal şəkildə tətbiqi;
 5. Yerli və xarici investorlar arasında əlaqələrin qurulmasını asanlaşdırmaq üçün mövcud investisiya portalının yaradılması və ya təkmilləşdirilməsi;
 6. Kifayət qədər həcmdə və məqbul şərtlərlə müxtəlif mənbələrdən kapitalın optimal toplanması;
 7. İnvestisiya fəaliyyətinin inkişafının tənzimləyici və hüquqi mexanizminin formalaşdırılmasına kompleks və sistemli yanaşma;
 8. Müəssisənin real investisiyalarının maliyyələşdirilməsinin səmərəli mənbəyi kimi lizinqdən istifadənin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi.
 9. Müəssisədə mövcud əmək ehtiyatlarından maksimum gəlir əldə etmək və əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə real investisiya layihələrinin reallaşdırılmasının səmərəliliyini və rentabelliğini artıracaq səmərəli motivasiya və əməyin ödənilməsi sisteminin tətbiqi və s.
- Beləliklə, müəssisənin yaxşı təşkil edilmiş və səmərəli həyata keçirilən real investisiyaların idarə edilməsi siyasəti bu sahədə optimal idarəetmə qərarlarının qəbulunu və reallaşdırılmasını təmin edəcək ki, bu da öz növbəsində, real investisiya fəaliyyətinin yüksək səviyyəsini və səmərəliliyini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədova, T. M. Q. Sənaye müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin artırılması istiqamətləri / T. M. Q. Əhmədova, Z. M. Q. Qasimova // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 1. – P. 63-67. – EDN KZPKHL.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=43169131>
2. Маммадов, И. С. Оценка роли человеческого капитала в информационной экономике / И. С. Маммадов // Проблемы устойчивого развития экономики в информационном обществе : Международная научная конференция, Сумгаит, 16–17 декабря 2021 года. Том 10. – Сумгаит: Сумгаитский государственный университет, 2021. – С. 283-288. – EDN JKDUEZ.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=48089336&pff=1>
3. Михальская, Л. С. Модель управления реальными инвестициями предприятия с учётом фактора риска / Л. С. Михальская, Е. И. Хорошева // Сборник научных работ серии "Финансы, учет, аудит". – 2021. – № 4(24). – С. 124-139

4. Сотникова, Л. Н. Инновационный механизм финансового обеспечения реального инвестирования / Л. Н. Сотникова, И. Ю. Белокопытов // Финансовый вестник. – 2020. – № 4(51). – С. 5-13

РЕЗЮМЕ
О ФОРМИРОВАНИИ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ РЕАЛЬНЫМИ
ИНВЕСТИЦИЯМИ ПРЕДПРИЯТИЯ
Маммадов И.С.

Ключевые слова: *реальные инвестиции, предприятие, проект, финансы, управление*

В современных условиях основной целью любого предприятия является получение прибыли. Рентабельность зависит от его производственной и управленческой деятельности. Основным объектом управления на предприятии являются реальные инвестиции. Грамотное управление реальными инвестициями является одним из главных условий эффективной работы предприятия. В связи с этим тема статьи отличается своей актуальностью. В статье рассмотрены основные функции и принципы управления реальными инвестициями предприятия. Исследованы этапы оценки эффективности реальных инвестиционных проектов и процесс управления рисками этих проектов. На современном этапе изучены направления совершенствования механизма управления реальными инвестициями предприятия.

SUMMARY
FORMATION OF A MECHANISM FOR MANAGING REAL INVESTMENTS
OF AN ENTERPRISE
Mammadov I.S.

Key words: *real investment, enterprise, project, finance, management*

In modern conditions, the main goal of any enterprise is to make a profit. Profitability depends on its production and management activities. The main object of management at the enterprise are real investments. Competent management of real investments is one of the main conditions for the effective operation of the enterprise. In this regard, the topic of the article is distinguished by its relevance. The article considers the main functions and principles of managing real investments of an enterprise. The stages of evaluating the effectiveness of real investment projects and the process of managing the risks of these projects have been studied. At the present stage, directions for improving the mechanism for managing real investments of an enterprise have been studied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.06.2022
	Son variant	20.09.2022

UOT 631.1.017

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_67

KƏND TƏSƏRRÜFATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MALİYYƏ MEXANİZMINİN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

NƏSİBOV AFİQ CAVANŞİR oğlu

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı, Azərbaycan, i.f.d.

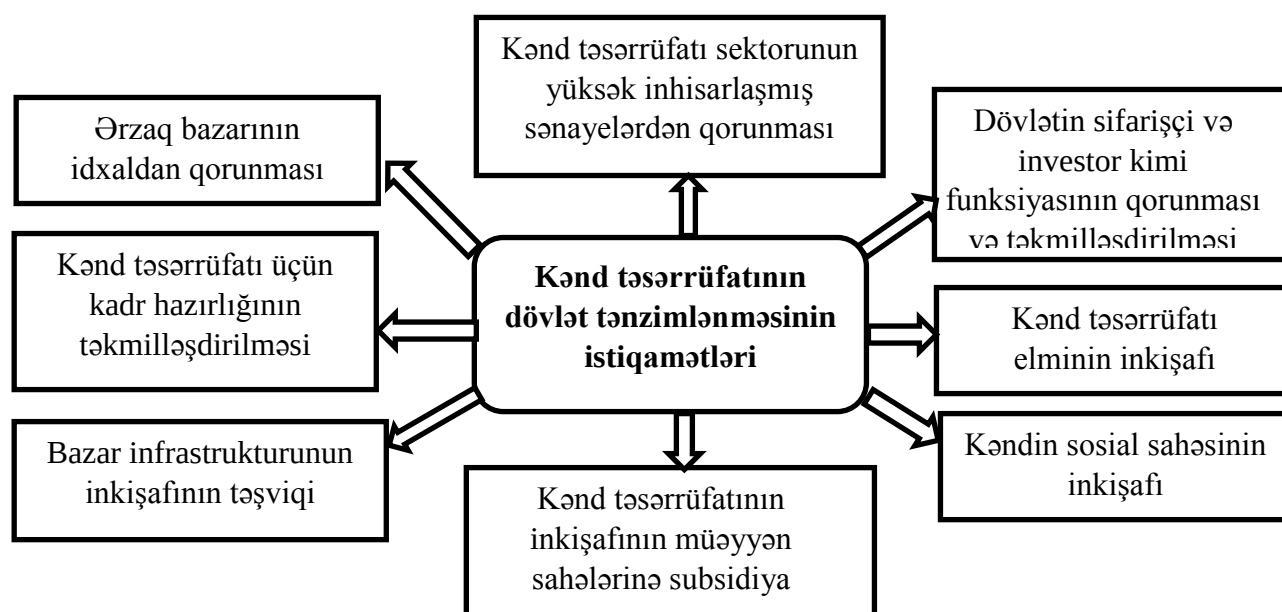
zumrud.nesibova87@gmail.com

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, maliyyə, dövlət tənzimlənməsi, investisiya, istehsal

Kənd təsərrüfatı bir sıra sənaye sahələrini xammalla təmin edən mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemdir. Kənd təsərrüfatı dövlət tənzimləmə sahələrindən biridir. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurəti bu sahənin bütövlükdə bazar iqtisadiyyatında yeri və rolundan və hazırda orada mövcud olan məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsindən irəli gəlir.

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurəti bu sahənin bütövlükdə bazar iqtisadiyyatında yeri və rolundan və hazırda orada mövcud olan məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsindən irəli gəlir [5, s.27].

İdxal əvəzetmə proqramlarının reallaşdırılması və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin effektiv mexanizminin işlənməsini tələb edir. Dövlət kənd təsərrüfatına dəstəyi onun iqtisadi siyasətinin əsasına çevrilmişdir. Dövlət orqanları aqrar sektorda və əlaqəli istehsalatlarda rəqabət münasibətlərini formalaşdıran azad bazarı təmin etməklə yanaşı, bu sahənin də fəal dövlət tənzimlənməsini həyata keçirirlər. Dövlət dəstəyi kənd təsərrüfatının sürətli inkişafının stimullaşdırılmasına hesablanıb. Hazırda qabaqcıl inkişafın əsas vasitəsi idxalın əvəzlənməsinə və ixrac potensialının inkişafına yönəlmiş investisiya layihələrinə dəstəyin göstərilməsidir [3, s.138].

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin istiqamətləri

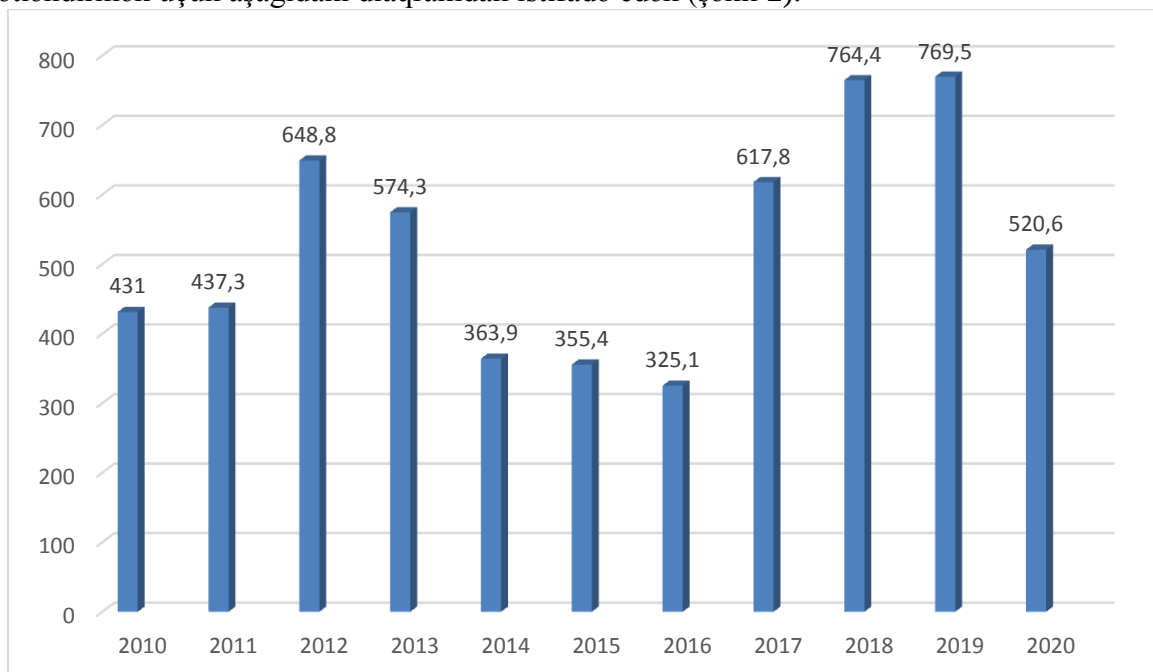
Fikrimizcə, dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri, ilk növbədə, institusional mühitin inkişafına və kənd təsərrüfatının innovativ və investisiya cəlbəediciliyinin artırılmasına yönəldilməlidir ki, bununla da istehsal həcmi, keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini artırmaqla ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün olsun. Odur ki, dövlət dəstəyi üsulları daha balanslı olmalı və həm sənayedə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə, həm də kənd yerlərinin inkişafına və vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi məqsədilə bank tərəfindən onların zəruri texnika ilə təmin olunması istiqamətində fəal iş aparılmışdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalında baş verən prosesləri başa düşmək, onun maliyyə mexanizmini təkmilləşdirmək, o cümlədən istehsalçılarla istehlakçılar arasında münasibətləri nizama salmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının maliyyə-kredit mexanizmi bu sahə ilə iqtisadiyyatın digər sahələri arasında əmtəə mübadiləsində qeyri-ekvivalentliyin aradan qaldırılmasına, aqrar-sənaye kompleksində genişləndirilmiş təkrar istehsalın aparılmasına şəraitin yaradılmasına və daha dolğun həyata keçirilməsinə əsaslanmalıdır. Bu, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına, o cümlədən onların maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatında dövlət idarəçiliyi və nəzarəti vasitəsilə dəstəyin miqyasının artırılmasını nəzərdə tutur.

Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatı onun investisiya aktivliyi ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatında investisiya aktivliyi ərzaq ehtiyatının artırılmasını, iş yerlərinin yaradılmasını, kəndin sosial infrastrukturunun inkişafını təmin edir və bununla da milli iqtisadiyyatın inkişafına mühüm töhfə verir [4, s.98].

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi prosesində əsas element kimi investisiyalar çıxış edir. Müasir dünyada investisiyalar istənilən sənayenin iqtisadiyyatının inkişafının tərkib hissəsidir. Kənd təsərrüfatında investisiyalar gəlir əldə etmək məqsədi ilə həmin sahə obyektlərinə uzunmüddətli kapital qoyuluşlarıdır.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı diaqramdan istifadə edək (şəkil 2).

Mənbə: ARDSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib [1]

Şəkil 2. Kənd təsərrüfatına investisiyalar, milyon manat

2020-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının iqtisadiyyatın sahələri üzrə 17226,1 milyon manat əsas kapitalla investisiya qoyulub ki, bunun da 520,6 milyon manatı və ya 3,0%-i kənd təsərrüfatına yönəldilib. Kənd təsərrüfatına ən çox 2019-cu ildə investisiya qoyulub (769,5 milyon manat).

Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əksəriyyəti dövlətin aktiv maliyyə dəstəyindən, o cümlədən kompensasiya ödənişləri və kredit təminatından asılıdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatına subsidiyalaşdırılmış dəstək bu sahə istehsalının inkişafının əsas yoludur. Maliyyə mexanizminin nəzərdən keçirilən aləti kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq alt sahələrinin inkişafına təkan verir.

Ümumiyyətlə, dövlətin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı və satışına, o cümlədən kənd təsərrüfatının istehsal-texniki xidmətlərinə və maddi-texniki təchizatına iqtisadi təsiri maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da motivasiyanın gücləndirilməsi üçün optimallaşdırılmalıdır. Dövlət tənzimlənməsinin optimallaşdırılması vəzifəsi kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmaqdır. Bunun üçün vergi, büdcə, qiymət, gömrük-tarif, kredit, sığorta və digər komponentləri əhatə edən iqtisadi alətlər sistemindən istifadə edilir. Optimal kombinasiya zamanı bu tənzimləyici alətlər kənd təsərrüfatı sektorunda sinergetik effekt yaradır.

Kənd təsərrüfatının inkişafında innovasiyaların rolunu nəzərə alaraq bu sahədə də dövlət dəstəyi tələb olunur. Maliyyə resursları innovasiyanın tətbiqində mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatında innovasiyaların maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri kimi ölkənin, regionların, bələdiyyələrin və həmin sahə müəssisələrinin özlərinin vəsaitləri, habelə, bank kreditləri, lizinq şirkətlərinin vəsaitləri çıxış edir [2, s.80]

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin dəstəklənməsi üçün effektiv vasitələrdən biri onların satdıqları məhsullar üçün minimum qiymətlər deyilən sistemin tətbiqidir. Bu mexanizm kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün həm il ərzində, həm də sonrakı illər üçün qiymətlərin proqnozlaşdırıla bilənliyini artırır, hava şəraitinin dəyişməsinin, o cümlədən qiymət mühitində, xüsusən də xarici aqro-ərzaq bazarında baş verən dəyişikliklərin təsirini aradan qaldırır.

Fermer təsərrüfatlarının iqtisadi vəziyyətinin sabitliyi isə öz növbəsində ödəmə qabiliyyətinə arxalanaraq investisiya fəaliyyətini həyata keçirməyə, bank kreditləri almağa imkan verir. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün qrantlar əhəmiyyətlidir. Qrantlar əkin sahələrinin alınması, kommunikasiya sistemlərinin işlənilib hazırlanması və quraşdırılması, təsərrüfat obyektlərinin tikintisi məqsədilə müsabiqə əsasında verilir.

Beləliklə, aqrar-sənaye kompleksində investisiya prosesini genişləndirmək üçün bir tərəfdən istehsalın səmərəliliyini, buna uyğun olaraq əmtəə istehsalçılarının özlərinin - potensial borcalanların maliyyə sabitliyini artırmaq lazımdır. Bütün bunlar son nəticədə kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin ən mühüm problemlərindən biri onun yeni idarəetmə formalarına, mövcud iqtisadi vəziyyətə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin yeni sahələrini də dərk etmək və inkişaf etdirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə Bakı, 2021, 752 s.
2. Hacıyeva, Z. E. Aqrar sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafında dövlətin rolu / Z. E. Hacıyeva, İ. O. Osmanov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – № 4. – P. 79-82. – EDN QJDPIH. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44598011>
3. Жиликов, Д. И. Анализ эффективности и направления совершенствования государственной поддержки аграрных предприятий / Д. И. Жиликов // Инновации в АПК: проблемы и перспективы. – 2020. – № 1(25). – С. 137-146
4. Кравченко, Т. С. Инвестиционная активность в отраслях аграрного сектора / Т. С. Кравченко, Д. С. Ясинская // Вестник аграрной науки. – 2022. – № 1(94). – С. 97-105

5. Сташевский, В. В. Государственное регулирование развития сельского хозяйства / В. В. Сташевский, Р. В. Подколзин; Воронежский государственный аграрный университет им. Императора Петра I. – Воронеж: Воронежский государственный аграрный университет им. Императора Петра I, 2020. – 173 с.

РЕЗЮМЕ
ОЦЕНКА РОЛИ ФИНАНСОВОГО МЕХАНИЗМА В ГОСУДАРСТВЕННОМ
РЕГУЛИРОВАНИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Насибов А.Дж.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, финансы, государственное регулирование, инвестиции, производство*

Известно, что сельское хозяйство, являясь одним из приоритетных направлений в удовлетворении потребностей населения в продуктах питания, играет важную роль в развитии регионов и страны в целом. Поэтому оценка роли финансового механизма в государственном регулировании сельского хозяйства является одной из актуальных проблем. В статье обосновывается необходимость государственного регулирования развития сельского хозяйства. Изучены основные направления государственной поддержки развития сельского хозяйства. Изучен механизм финансирования в сельском хозяйстве, рассмотрена роль инвестиций в этой сфере. На основе базы данных Комитета по статистике был проведен сравнительный анализ инвестиций Азербайджана в сельское хозяйство за разные годы.

SUMMARY
ASSESSMENT OF THE ROLE OF THE FINANCIAL MECHANISM IN STATE
REGULATION OF AGRICULTURE

Nasibov A.J.

Key words: *agriculture, finance, government regulation, investments, production*

It is known that agriculture, being one of the priority areas in meeting the needs of the population in food products, plays an important role in the development of regions and countries as a whole. Therefore, the assessment of the role of the financial mechanism in state regulation of agriculture is one of the most pressing problems. The article justifies the need for state regulation of the development of agriculture. The main directions of state support for the development of agriculture have been studied. The mechanism of financing in agriculture has been studied, the role of investment in this area has been considered. On the basis of the data provided by the Statistics Committee, a comparative analysis of investments of Azerbaijan in agriculture has been conducted for different years.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.06.2022
	Son variant	04.10.2022

UOT 338.242.2

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_71

ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИННОВАЦИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

¹АМИРОВ ИМРАН БАЛАМИРЗА оглу²МИРЗАБЕКОВ АРАЗ АЛИОСМАН оглу*Сумгаитский государственный университет, Азербайджан, 1,2-ст.преподаватель*imran_amirov@mail.ru

Ключевые слова: инновация, экономика, развитие, технология, производство, продукт, конкуренция, техника, бизнес, нововведение

Введение. Одной из важных задач, стоящих перед нашей страной, является обеспечение национальной безопасности, снижение зависимости экономического развития от импорта и достижение производства конкурентоспособной продукции в соответствии с международными стандартами. Для этого необходимо развивать инновационную экономику и эффективно использовать имеющийся потенциал.

В то время, когда бизнес-процессы становятся относительно активными в глобализирующейся экономике, важно учитывать различные аспекты управления инновациями. Азербайджанская Республика (АР) успешно осуществляет инновационную политику наряду с рядом мер по ускорению развития экономики в инновационном направлении.

Наряду с развитыми странами международные организации изучают инновационные возможности в бывших советских республиках. Инновационные возможности 141 страны мира, включая бывшие советские республики, были рассмотрены в Международном Отчете Конкуренции. Согласно анализу, проведенному в отчете, позиции стран бывшего Советского Союза по инновационным возможностям различались. Среди них АР находится на третьем месте после Российской Федерации (РФ) и Украины. В общем рейтинге Россия занимает 32-е место, Украина – 60-е, Азербайджан – 68-е, Грузия – 91-е, Казахстан – 95-е, Таджикистан – 120-е, Кыргызстан – 129-е. Учитывая военно-вооруженное противостояние Украины с соседней Россией и успешно реализуемую в Азербайджане инновационную политику, инновационный потенциал нашей страны не так уж плох среди стран постсоветского пространства [1, с.32].

Следует отметить, что, несмотря на то, что в тройку лидеров мирового инновационного рынка входят США (36%), Германия (16%) и Корея (12%), США находятся в авангарде продаж новых интеллектуальных идеи. Что касается Азербайджанской Республики, широкое применение современного оборудования и технологий в производственных процессах, а также увеличение выпуска экспортоориентированной продукции за счет выпуска конкурентоспособной продукции открывает путь для расширения инноваций. На фоне нарастания бизнес-процессов для продвижения нашей страны в области инноваций необходимо постоянно реализовывать эффективные инновационные проекты в традиционных отраслях.

Правовые основы инновационной деятельности в Азербайджане. В целях успешного внедрения инноваций в Азербайджанской Республике приняты многочисленные программы и нормативно-правовые документы, в соответствии с которыми осуществляется инновационная деятельность. К таким правовым документам относятся Закон Азербайджанской Республики “О науке” (14.06.16), Указ Президента “Об утверждении

стратегических дорожных карт для национальной экономики и ключевых секторов экономики” (6.12.16), “О развитии информационного общества на 2014-2020 годы” для Национальной Стратегии (2.04.14), Указ Президента об обеспечении деятельности Агентства по инновациям при Министерстве транспорта, связи и высоких технологий Азербайджанской Республики (2.04 .14), Концепцию развития “Азербайджан 2020: Взгляд в будущее” и многие другие государственные программы. В таких стратегических документах делается упор на организацию и управление инновационной деятельностью, ее всестороннее расширение, стимулирование, а также реализацию идей, производство высокотехнологичной конкурентоспособной продукции. Эти принятые документы будут иметь важное значение и обеспечат реализацию устойчивой инновационной политики в нашей стране [2, с.13].

Следует изучить зарубежный опыт организационных форм инновационной деятельности и создать в экономике страны условия для их применения. Такие организационные формы следует изучить в теоретико-методологических основах новых методов организации в странах ближнего зарубежья, особенно в экономике Российской Федерации, и рассмотреть возможность их применения в нашей экономике. Организационные формы инновационной деятельности у наших северных соседей в основном осуществляются по 3 направлениям: отраслевому, региональному и федеральному. Хотя организационные мероприятия по этим направлениям ведутся по всей стране, наша экономика по-прежнему отстает по многим направлениям (табл.) [3, с.207].

Таблица .

Организационные формы инновационной деятельности

№	Отраслевые	Региональные	Федеральные
1	2	3	4
1	Отраслевые научно-технические центры: научно-исследовательские институты, конструкторские бюро, лаборатории, испытательные станции	Инновационные центры Учредительский центр Центр промышленных технологий Университетско-промышленный центр Промышленный двор Инженерные центры при университетах	Научные парки Технопарки Технополисы
2	Внутрифирменные	Межфирменные	Межкорпорационные предприятия
3	Типовые новаторские образования: -времен-ные творческие коллективы; -новаторские бригады; -венчурные подразделения; -венчурные дочерние фирмы; -бизнес-инкубаторы	Альянсы Консорциумы Совместные предприятия	Программно-целевые Научно-исследовательские

Формы организации инновационной деятельности в национальной экономики.

Прежде всего, следует отметить, что одной из организационных форм, применяемых в нашей стране, является Финансово-промышленные группы (ФПГ). Создание ФПГ в нашем народном хозяйстве – не только один из способов выживания организаций. Однако в результате их развития создаются группы предприимчивых предпринимателей, которые могут объединить своих деловых партнеров для достижения общей цели. Есть ноу-хау, патенты, интересные научно-исследовательские работы (НИР), разработанные на ряде

предприятий, не входящих в ФПГ. Однако, как правило, финансовых ресурсов для их реализации недостаточно. В этом случае организации ФПГ дают возможность в полной мере реализовать имеющийся научно-технический потенциал предприятия. Кроме того, сочетание технически и экономически взаимосвязанных производств, торговых и финансовых организаций позволяет:

- облегчает вложение финансовых ресурсов в развитие производства;
- регламентирует выпуск новой продукции, не уступающей зарубежным аналогам;
- ускоряет внедрение инноваций.

При создании ФПГ увеличиваются возможности не только взаимопомощи участвующих в ней предприятий, но и существенного расширения сферы ее деятельности. За счет ФПГ может быть создана прочная материальная, финансовая и научная база для выживания предприятий, а также их дальнейшего развития в условиях формирования рынка. В современных экономических условиях отдельные предприятия не всегда имеют возможность обновлять свои устаревшие производственные фонды. Такие возможности они получают, объединяясь в интегрированные структуры. Эти процессы также значительно расширяют производственные мощности, сбыт продукции, поддержание и ускорение научно-технического развития предприятия.

Различные типы обществ были созданы для эффективной работы в транспортном секторе, который является одной из ненефтяных отраслей в АР. Например можно показать, ЗАО "Азербайджанские авиалинии", ЗАО "Азербайджанские железные дороги", ЗАО "Бакинский метрополитен" и ООО "BakuBus", подведомственные Бакинскому транспортному агентству, и т.д. В целях эффективной работы этих организаций путем внедрения многочисленных нововведений в сфере транспорта и различных нововведений на уровне сегодняшних требований, в соответствии с Указом Президента № 2500 от 12.02.21, он был передан в управление Азербайджанскому Инвестиционному Холдингу [4].

Деятельность ФПГ в нашей стране основывается на Законе Азербайджанской Республики о финансово-промышленных группах № 69-IQ, утвержденном Президентом Азербайджанской Республики 23.04.96. В 6-ой главе этого закона определяется правовые основы создания, деятельности и упразднения ФПГ в нашей стране. Согласно принятому закону вопросы, не урегулированные Законом в рамках ФПГ, могут регулироваться иными актами в стране, а также договором о создании ФПГ и утвержденными договорами между участниками. В главе I этого закона не говорится, что ФПГ представляет собой совокупность юридических лиц (материнских и дочерних), которые полностью или частично объединили свои активы. Его основными целями являются повышение эффективности, увеличение экспортного потенциала и усиление инвестиционной привлекательности [5].

Создание ФПГ в АР также служит укреплению конкурентоспособности производства, установлению технологических и кооперационных отношений. Несомненно, такая новая организационная форма также должна быть направлена на ускорение научно-технический прогресс.

Предприятия, созданные в новой организационной форме. Сегодня в нашем народном хозяйстве, расположенном в геостратегически выгодном географическом положении, действует более 3910 новых организационных форм предприятий [6]. Кроме вышеуказанных учреждений к ним например относятся например ассоциаций, центры, кредитные союзы, сети и т.п. Что касается коммерческой реализации исследований, то следует отметить, что деятельность в этой области пока находится в зачаточном состоянии. Существует также большая потребность в создании всеобъемлющего законодательства. Хотя в области национальных инноваций в АР проделана большая работа, ряд работ в этом направлении остается незавершенным. Количество инновационных центров, созданных в стране и действующих в полном смысле этого слова, крайне мало. Безусловно, эти

недостатки тормозят научно-техническое развитие и, как следствие, негативно сказываются на предоставлении необходимых услуг в бизнес-процессах. Слабая организация научно-исследовательской работы в высших учебных заведениях, отсутствие ориентации на эффективность научных центров в целях повышения эффективности научных исследований требует неотложных мер. В связи с этим следует адаптировать научные исследования к требованиям сегодняшнего дня, поднять их на уровень международных требований и усилить сотрудничество между университетами в этой области. Для этого необходимо выделить гранты, регулярно проводить научные мероприятия и проекты. Подчеркнута “Стратегическая дорожная карта развития телекоммуникаций и информационных технологий в Азербайджанской Республике”, утвержденная Указом Президента Азербайджанской Республики от 6 декабря 2016 года. Однако для этого необходимо увеличить расходы на науку, особенно на исследовательские проекты. За последние 10-15 лет объем расходов на науку из государственного бюджета в этом направлении в АР увеличился в несколько раз. Из-за низкого уровня расходов в этих фондах большая их часть направляется на заработную плату научно-исследовательских учреждений и приравненные к ним социальные отчисления, налоговые платежи.

В нашей стране на территории вуза создан технопарк, объединяющий вокруг малых предприятий и научно-исследовательских учреждений. Основная цель его создания:

1. Оказывание помощи в формировании и развитии новых интенсивных организаций по результатам исследований.
2. Поиск и экспертиза эффективных инвестиционных проектов.
3. Поиск новых идей и определение путей их реализации.
4. Усиление взаимодействия с высшими учебными заведениями с целью коммерциализации результатов.
5. Стимулирование появления новых источников дохода для университетов и научных организаций.
6. Поиск новых источников финансирования.
7. Подготовка кадров для науки и инноваций и др.

Помимо информационной поддержки технопарка, им были предоставлены специализированные программные продукты, этим технопаркам были вручены научно-методические пособия.

Сегодня в АР имеются благоприятные условия для создания, функционирования и быстрого развития технопарков. С этой точки зрения законы, принятые в результате государственной политики в области информационно-коммуникационной технологий (ИКТ), могут создать базу для создания инновационных структур с такой организационной формой. В будущем устойчивое развитие нашей национальной экономики будет дополнительно усилено благодаря будущим технологическим паркам ИКТ [7, с.4].

Заключение. Следует отметить функционирование многочисленных технопарков в Национальной Академии Наук Азербайджана, а также при Министерстве цифрового развития и транспорта. Все это дает основание говорить о том, что в этом направлении в Азербайджане ведется небольшая работа.

Таким образом, можно сказать, что организационное развитие инновационных организаций происходит преимущественно в сфере прикладной науки в контексте примирения двух взаимных тенденций: интеграции и дезинтеграции. В результате создаются новые организационные структуры в научно-технической сфере: инкубаторы, технопарки, технополисы и др. При этом особенно возрастает роль венчурных (малых) фирм в организационных структурах управления инновациями. Таким образом, можно быстрее принимать и генерировать новые идеи в небольших командах, работающих в них.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасзаде, М. Роль современной инновационной политики в Азербайджане в экономическом развитии страны // Журнал науки и инновативных технологий. – Баку, – 2020. №14, –с.145
2. Асланлы, К. Пути повышения эффективности инновационной политики в Азербайджане // Фонд поддержки предпринимательства и развития рыночной экономики –Баку, –2017, – с.51
3. Лазутина, А.Л. Инновационный менеджмент: теория и практика // А.Л.Лазутина, О.С.Крайнова, Д.М.Сатаева. Под ред. "МУ им. С.Ю.Витте", –М., –2017, –с.233
4. <https://nk.gov.az/az/document/5180/> [Электронный ресурс], (дата обращения: 25.04.22)
5. Закон Азербайджанской Республики о финансово-промышленных группах, Президент Азербайджанской Республики Г.Алиев, Баку, 23 апреля 1996 года № 69-IQ, Закон Азербайджанской Республики 311-IIQD от 23.04.02, Собрание законодательства Азербайджанской Республики, 2005 г., № 5, ст. 241.
6. <https://www.offer.az/sirketler/> [Электронный ресурс], (дата обращения: 26.04.22)
7. Шахвердиева Р.О., Бадалов Ж.А. Особенности и проблемы формирования технопарков. Реализован при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики. –Баку, –2013. – 4 с.

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANDA İNNOVASİYALARIN TƏŞKİLİ FORMALARI

Əmirov İ.B., Mirzəbəyov A.Ə.

Aşar sözlər: *innovasiya, iqtisadiyyat, inkişaf, texnologiya, istehsal, məhsul, rəqabət, texnika, biznes, yenilikçilik*

Məqalədə iqtisadiyyatımızda innovasiyaların təşkili formalarında, eləcə də biznes proseslərinin genişləndirilməsində onların zəruriliyinin işıqlandırılması məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Burada bazarın tələblərini ödəyə biləcək rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalında təşkilatların effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün innovasiyaların təşkilati təzahürlərinin qabaqcıl təcrübəsinə diqqət yetirilmişdir.

İnnovasiyaların Azərbaycanda həyata keçirilməsi məqsədilə zəruri olan normativ hüquqi baza ilə yanaşı aparılan tədqiqatda onların indiki gündə təşkili formaları araşdırılmışdır. Tədqiqat işində AR-da resurslardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə Maliyyə Sənaye Qruplarının yaradılması və fəaliyyəti məsələləri şərh olunmuşdur.

SUMMARY

FORMS OF INNOVATION ORGANIZATION IN AZERBAIJAN

Amirov I.B., Mirzabayov A.A.

Keywords: *innovation, economy, development, technology, production, product, competition, technique, business, innovator*

The purpose of the article is to highlight the forms of organization of innovations in our economy, as well as their need to expand business processes. Here, attention is paid to the best practices of organizational manifestations of innovations for the effective operation of organizations in the production of competitive products that can meet the requirements of the market.

In addition to the regulatory framework necessary for the implementation of innovations in Azerbaijan, the study examined the current forms of their organization. The study discusses the establishment and operation of Financial Industry Groups in order to effectively use resources in Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.04.2022
	Son variant	20.09.2022

UOT 338.24

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_76

BÜDCƏDƏNKƏNAR FONDLARIN MAHİYYƏTİ VƏ ONLARIN KOMPONENTLƏRİ

NƏCƏFOVA ÇİÇƏK MƏHƏMMƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent

chichak64@mail.ru

Açar sözlər: büdcə, büdcədənəknar fondlar, sosial sığorta, icbari tibbi sığorta

Tarixən büdcədənəknar fondlar əsas büdcələrin formalaşması ilə eyni vaxtda meydana gəlsə də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha da inkişaf etdi. Onların inkişafı üçün münbit şərait, bir qayda olaraq, cəmiyyət subyektləri: dövlətlə əhali, dövlətlə təşkilatlar, təşkilatlarla işçilər və ayrı-ayrı şəxslər arasında iqtisadi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi idi. Bununla yanaşı, bu fondların yaradılmasında əsas məqsəd, maddi maraqların qorunması və həyata keçirilməsi üçün xüsusi vəsaitlərin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş maliyyə axınlarından ayrılması idi.

Büdcədənəknar fondlar özünün formalaşma mənbəyinə, təyinatına və istifadə edilmə ölçüsünə görə iki yerə bölünür: mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar. Bir qayda olaraq mərkəzləşdirilmiş büdcədənəknar dövlət fondları ümumdövlət əhəmiyyətinə malikdir və bu fondlardan ümumdövlət vəzifələrinin həll edilməsi üçün istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasında mərkəzləşdirilmiş (dövlət) büdcədənəknar fondlarına aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu;
- İcbari Tibbi Sığorta Fondu;
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və İcbari Tibbi Sığorta Fondu büdcədənəknar dövlət fondu, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu isə büdcədənəknar dövlət iqtisadi fondu hesab edilir. Büdcədənəknar dövlət sosial fondları ölkənin sosial proqramlarının həyata keçirilməsində səmərəliliyin artması üçün yaradılmışdır. Dövlət fondlarının müstəqil maliyyə-hüquqi bazası mövcuddur. Bu müstəqillik özünü belə biruzə verir ki, bu fondların büdcələri hakimiyyət orqanları tərəfindən qanunvericiliklə təsdiq olunur. Eyni zamanda büdcədənəknar sosial fondların rəsmiləşdirilməsi, onlara vəsaitlərin ayrılması və maliyyələşdirilməsi maliyyə qurumlarının nəzarətindədir.

Mərkəzləşdirilmiş büdcədənəknar fondların vəsaitlərinin əksəriyyəti Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Konstitusiyə hüquqlarının qorunmasının maliyyə təminatı rolunu oynayır.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş büdcədənəknar fondlar aşağıdakılardır:

- regional və bələdiyyə hakimiyyət orqanlarının qərarları üzrə regional və yerli məsələlərin həlli üçün yaradılan büdcədənəknar fondlar;
- sahə məsələlərinin həlli üçün (elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələri fondu) yaradılan büdcədənəknar fondlar.

Büdcədənəknar fondlar bəzi xüsusiyyətlərə malikdir:

- dövlət hakimiyyəti orqanlarında əlavə vəsaitlər yaranır: əsasən qeyri-sabit iqtisadiyyat şəraitində sahibkarlığın və sosial təbəqənin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə etmək və maliyyə dəstəyi həyata keçirmək üçün;
- Bu fondların məqsədli istifadəsi daha səmərəli nəzarəti təmin edir, belə ki, onların daha zəruri ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilməsi dövlətin diqqətini tələb edir;

- Müəyyən şərtlərdə və müsbət qalığın mövcud olduğu zaman büdcə kəsirinin ödənilməsində istifadə imkanının olması;
- hüquqi və fiziki şəxslərdən vergi xarakterli məcburi tutulmalar hesabına formalaşır, yəni, dövlət tərəfindən yadadılır və məcburi hesab olunur;
- fondun resursları dövlət mülkiyyətindədir.

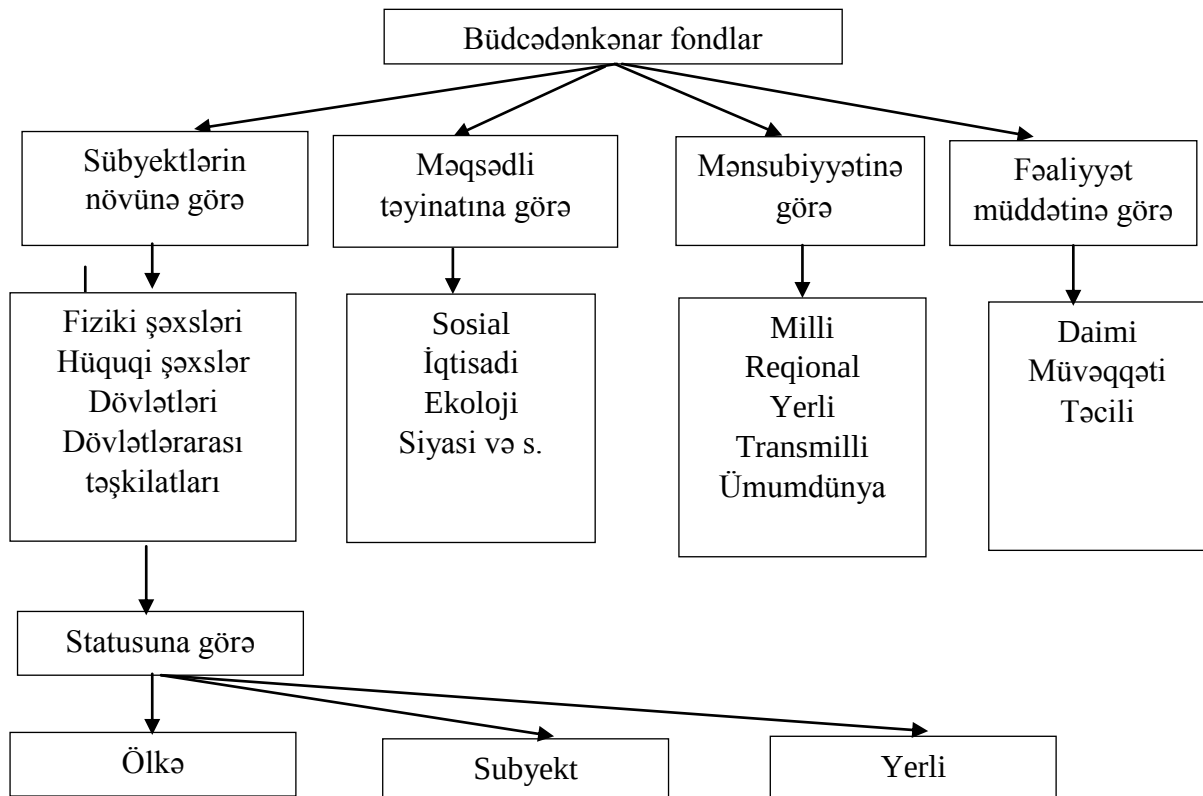
Büdcədənəkar fondların köməyilə mümkündür:

- maliyyələşdirmə, subsidiyaların verilməsi (xərclərin bölüşdürülməsi əsasında), ayrı-ayrı müəssisələrə kreditlərin verilməsi yolu ilə istehsal prosesinə təsir göstərir;
- xüsusi müəyyən olunmuş mənbələr və ətraf mühitin çirklənməsi üçün cərimələr hesabına maliyyələşməklə təbiəti mühafizə tədbirlərinin təmin edilməsi;
- müavinətlərin, pensiyaların, subsidiyaların ödənilməsi və maliyyələşdirilməsi yolu ilə əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsi.

Büdcədənəkar fondların yaranmasının ümumi səbəblərinə aid etmək olar:

- əməyin ictimai bölgüsü;
- həyat dəyərlərinin məhdudluğu;
- əmtəə-mal münasibətlərinin mövcudluğu.

Ümumilikdə büdcədənəkar fondların müasir strukturunu aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

Şəkil. Büdcədənəkar fondların təsnifatı.

Beləliklə, büdcədənəkar fondlar – sosial və iqtisadi məqsədlər üçün milli gəlirin yenidən bölgüsü və istifadə edilməsi fondudur. Ümumilikdə istər dövlət büdcəsinin və istərsə də büdcədənəkar fondların mənbəyini ÜDM, ilk növbədə milli gəlir təşkil edir. Büdcədənəkar fondların mənbəyinə gəldikdə, buraya vergi və yığımlar, dövlət büdcəsi, istiqrazlar və borclar daxildir. Bəzi mənbələrdən vəsaitlər büdcədənəkar fondlara qaytarılmaq və bəzi mənbələrdən isə qaytarılmamaq şərti ilə həyata keçirilir.

Büdcədənəknar fondlar iki funksiya yerinə yetirir: bölüşdürücü və nəzarət.

Bölüşdürücü funksiya fondların gəlir hissəsinin formalaşması prosesində özünü göstərir, o zaman ki, cari büdcədənəknar fondların yenidən bölgüsü əhalinin müəyyən sosial qruplarının xeyrinə əmək resurslarının təkrar istehsalı məqsədilə həyata keçirilir, eləcə də, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına mikroiqtisadi inkişafın və ya ekoloji tarazlığın qorunması məqsədilə daxil olur [1].

Nəzarət funksiyası iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində təkrar istehsalın gedişi və nəticələri barədə daim signal vermək qabiliyyətində özünü göstərir. Vacib informasiya fondlarda pul vəsaitlərinin toplanması haqqında göstəricilərlə təqdim olunur. Bu fondlar ÜDM-in bir hissəsi olmaqla, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin ümumi gəlirinin təkrar bölüşdürülən ümumi məbləğdəki hissəsini, eləcə də, prosesin keyfiyyət tərəfini müəyyən edən intensivlik göstəriciləri (bölgələrə görə əhalinin adambaşına düşən dövlət sosial ödənişlərinin digər ölkələrlə müqayisədə dinamika və s.) xarakterizə edir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu publik hüquqi şəxs olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları ilə əhalinin nəzərdə tutulmuş ödənişlərlə təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərir. Bu ödənişlərə əmək pensiyaları, təqaüd və kompensasiyalar, məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü sosial sığorta, ünvanlı dövlət sosial yardımı, sosial müavinətlər aiddir. Fond Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 sentyabr 1992-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında" Fərmanı ilə pensiyaların və sosial sığortanın təminatının maliyyələşdirilməsi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Pensiya Fondu və Azərbaycan Respublikasının Sosial Sığorta Fondu bazasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) yaradıldı. DSMF müstəqil maliyyə-bank sisteminə malikdir və ölkə ərazisində pensiya təminatının, hər növ müavinət və ödənişlərin maliyyələşdirilməsini əsas vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. 1997-ci ildə «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun qüvvəyə mindi. Bununla əlaqədar Dövlət Sosial Müdafiə Fondu məcburi dövlət sosial sığortasını həyata keçirməklə daha da təkmil bir orqana çevrildi.

İstənilən cəmiyyətdə əmək qabiliyyəti olmayan insanlar - obyektiv səbəblər üzündən öz həyatını təmin etməyi bacarmayan uşaqlar, əlillər, yaşlılar, müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirən insanlar mövcuddur. Bu insanların maddi təminatını dövlət, sosial sığorta funksiyasını yerinə yetirməklə təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli "Sosial Sığorta haqqında" Qanununa əsasən büdcədənəknar dövlət fondunun mənbəyi vahid sosial vergi ilə yanaşı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna və İcbari Tibbi Sığorta Fonduna keçirilən sığorta haqlarıdır. Təşkilatlar, fərdi sahibkarlar və fiziki şəxslər, eləcə də fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər (prokurorluq və vergi orqanları işçiləri, vəkillər, notariuslar) sığorta haqlarının ödəyiciləridir [4].

Sosial sığorta fondunun əsas vəzifələrinə daxildir: əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, hamiləlik və doğuş, uşağın doğulması, dəfn, işçilərin və onların ailə üzvlərinin sanatoriya-kurort müalicəsi üçün zəmanətli dövlət təminatı, eləcə də, dövlət sosial sığortasının qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş başqa məqsədləri; işçilərin sağlamlığının qorunması haqqında dövlət proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, sosial sığortanın təkmilləşdirilməsi tədbirləri; dövlət sosial sığorta mütəxəssislərinin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, sığorta edənlər və əhali arasında sosial sığorta məsələləri barədə aydınlaşdırıcı işlərin aparılması [2].

Sosial sığorta fondunun əsas gəlirləri və xərcləri, onun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Sosial Sığorta Fondunun gəlirləri və xərcləri

Gəlirlərin növləri	Xərclərin növləri
1. İşverənlər tərəfindən əmək haqqı fondundan differensial qaydada ödənilən vahid sosial vergi hesabına yaranan gəlirlər	1. Müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə və başqa sosial müavinətlər
2. Xüsusi dövlət müavinətlərinin ödənilməsi üçün köçürülən ölkə büdcə vəsaitləri	2. Sosial sığorta proqramlarının maliyyələşdirilməsi
3. Digər gəlirlər	3. Sanatoriya-kurort müalicəsi, sağlamlıq və başqa xərclər
	4. Fondun idarəetmə aparatının saxlanması

Sosial sığorta fondunun fondun əsas gəlir mənbəyi, qanunla müəyyən edilmiş qaydada birbaşa Sosial Sığorta Fonduna ödənilən vahid sosial vergidir. Fondun xərclərinin əsas hissəsini mövcud sosial qanunvericiliyə uyğun olaraq ölkə vətəndaşlarına təyin olunan hər növ sosial müavinətlərin ödənilməsi təşkil edir.

Sosial büdcədənəknar fondların strukturunda əhəmiyyətli yeri ölkə əhalisinin icbari tibbi sığrtaya uyğun olaraq bərabir tibbi və dərman yardımı ilə təmin olunması məqsədini daşıyan İcbari Tibbi Sığorta Fondu tutur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 27 dekabr tarixli 2592 nömrəli Sərəncamına əsasən İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Bu agentlik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 15 fevral tarixli 765 nömrəli Fərmanına əsasən fəaliyyətə başlamış, 2016-cı il 24 noyabr tarixli 1125 nömrəli Fərmanı ilə onun əsasında “İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi” publik hüquqi şəxs yaradılmışdır [3].

İcbari Tibbi Sığorta Fondu aşağıdakılar hesabına yaranır:

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələr tərəfindən ödənilən icbari tibbi sığorta;
- müştərək proqramların reallaşdırılması üçün regional fondların töhfələri;
- icbari tibbi sığorta proqramlarının yerinə yetirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrımlar;
- hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü töhfələri;
- fondun müvəqqəti sərbəst maliyyə vəsaitlərinin istifadə olunmasından əldə olunan gəlirlər;
- fondun maliyyə vəsaitlərinin sığorta ehtiyatı;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qadağan olunmayan digər maliyyə mənbələrindən daxilolmlar.

İcbari Tibbi sığorta Fondunun gəlirləri və xərclərinin əsas növləri cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.

İcbari Tibbi Sığorta Fondunun gəlirləri və xərcləri

Gəlirlərin növləri	Xərclərin növləri
1. İşverənlər tərəfindən əmək haqqı fondundan differensial qaydada ödənilən vahid sosial vergi hesabına yaranan gəlirlər	1. Regional büdcə tibbi sığorta fondlarına subvensiyalar
2. Borc gəlirləri	2. Tibbi sığorta proqramlarının maliyyələşdirilməsi
3. Digər gəlirlər	3. Fondun idarəetmə aparatının saxlanması
	4. Digər xərclər

İşsiz vətəndaşlara icra hakimiyyəti orqanları ərazi icbari tibbi sığorta proqramları nəzərə alınmaqla müvafiq səhiyyə büdcələrində nəzərdə tutulmuş vəsait hesabına pul ödəyir.

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə yerli özünüidarə orqanları olan bələdiyyələrin də büdcədənəknar fondları mövcuddur. Bələdiyyə büdcədənəknar fondlarının yaradılmasında məqsəd yerli özünüidarə orqanlarının vacib məsələlərin həll edilməsi üçün maliyyə təminatının həyata

keçirilməsidir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Qanununun 45-ci maddəsində göstərilmişdir. Bu maddəyə əsasən bələdiyyələr öz büdcədənənkənar fondlarını yaratmaqda müstəqildirlər.

Ümumiyyətlə məqsədinə görə bələdiyyə büdcədənənkənar fondları üç qrupa bölünür: iqtisadi inkişaf fondu, sosial müdafiə fondu və ekoloji fond.

Ölkə qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğu kimi, bələdiyyələr yerli iqtisadi inkişaf, sosial müdafiə və ekoloji proqramları yerinə yetirə bilirlər. Bu istiqamətlər üzrə bələdiyyələrin müxtəlif büdcədənənkənar fondları yaradıla bilər. Bunlara aiddir: Təhsilə Yardım Fondu, Kiçik Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Ərazinin Yaşıllaşdırılması Fondu, Sosial Yardım Fondu, Mənzil Tikintisinə Yardım Fondu və s.

Bələdiyyələrin büdcədənənkənar fondlarından gələn vəsaitlər bankdakı xüsusi hesabda toplanır və bələdiyyə quruluşunun nümayəndəlik orqanının qərarı ilə xərclənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алтухова, Е. Об отсрочках по уплате страховых взносов во внебюджетные фонды // Налоговый вестник. – 2013. – С. 87–91.
2. Андрющенко, Г.И. Развитие систем социального страхования в условиях глобализации // Труд и социальные отношения. – 2011. – С. 77–82.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ... Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Bakı şəhəri, 27 dekabr 2007-ci il. № 2592. Səhifə 1
4. “Sosial sığorta haqqında” Qanun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Bakı şəhəri, 18 fevral, 1997-ci il

РЕЗЮМЕ

СУЩНОСТЬ ВНЕБЮДЖЕТНЫХ ФОНДОВ И ИХ СОСТАВЛЯЮЩИЕ

Наджафова Ч.М.

Ключевые слова: бюджет, внебюджетные фонды, социальное страхование, обязательное медицинское страхование.

Современное развитие общества и цивилизации приводит к выводу, что социальная защита человека является одним из важнейших вопросов. Для этого предприятия создают бюджетные источники и фонды общественного потребления. Эти потребительские средства предназначены для работников учреждений здравоохранения и образования, инвалидов, престарелых, одиноких матерей, многодетных семей, семей шехидов, безработных и др. Они направлены на выплату заработной платы, пособий и помощи. В статье раскрывается сущность внебюджетных фондов, их источники и направления расходования.

SUMMARY

THE ESSENCE OF EXTRA-BUDGETARY FUNDS AND THEIR COMPONENTS

Najafova Ch.M.

Key words: budget, off-budget funds, social insurance, compulsory health insurance.

The modern development of society and civilization leads to the conclusion that the social protection of a person is one of the most important issues. For this, enterprises create budgetary sources and public consumption funds. These consumer funds are intended for employees of healthcare and education institutions, the disabled, the elderly, single mothers, families with many children, families of martyrs, the unemployed, etc. It is aimed at paying wages, benefits and assistance. The article reveals the essence of off-budget funds, their sources and directions of spending.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.03.2022
	Son variant	25.07.2022

UOT 37-026

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_81

FİZİKADAN MÜHAZİRƏLƏRİN VİDEODƏRS FORMASINDA APARILMASI METODİKASI

¹QURBANOV MEHDİ MƏHƏMMƏD oğlu²MƏMMƏDOV FUAD ƏZİZ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, 1,2-dosent

qurbanov.mehti@mail.ru

Açar sözlər: videodərs, distant təhsil, elektron, elektrik, maqnetizm, metodika, mühazirə, qurğu

Hazırda dünya təhsil sisteminə nəzər saldıqda, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin distant formasından da istifadə edildiyini görürük. Təhsilin bu forması, tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya və proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunmasıdır. Texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə, onunla ayaqlaşa biləcək hərtərəfli dünyagörüşə malik, həm praktik, həm də nəzəri sahədə yüksək ixtisaslı kadr hazırlanması baxımından təhsilin distant növü tədrisə öz aktuallığını ön plana çıxarır. Bu sahədə aparılan işlərin səmərəliliyi həm təhsil alanın, həm də təhsil verənin bu üsula nə dərəcədə hazır olmasından asılıdır.

Distant təhsil hazırda ən önəmli təhsil metoduna çevrilmişdir. Bu metod müəllim və tələbənin eyni məkanda olma məcburiyyətini aradan qaldırır. Təhsil almaq üçün xarici ali məktəblərə üz tutmağa ehtiyac qalmır.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyində təhsilin bu sahəsinə də xüsusi diqqət ayrılmışdır. Respublikanın ali və orta ixtisas məktəblərində distant təhsilin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar bir sıra səmərəli işlər görülmüşdür. Son illərdə bütün dünyanı bürüyən pandemiya ilə əlaqədar qapanmalarla bağlı görülmən tədbirlərdən biri də həm orta, həm də ali məktəblərdə dərslərin “onlayn” formada keçilməsi olmuşdur. Dərslərin bu üsulla keçilməsi zamanı meydana çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün aparılan müsbət tədbirlərdən biri də müəllimlərin videodərslərinin təşkil edilməsidir. Bu dərslərin əsas üstünlüklərindən, onun daha çox dinləyici auditoriyasını əhatə etməsini, uzun müddət yadda saxlanma bilməsini və eləcə də bir dərsləşmə nümunəsi kimi dinləyicinin istənilən zamanda və istənilən məkanda istifadə etmək imkanının olmasını qeyd etmək olar. Bu dərslər vasitəsilə hər hansı bir fənn üçün nəzərdə tutulmuş proqram materiallarını çox qısa zamanda dinləyicilərə çatdırmaq olur.

Son illərdə Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində də müxtəlif fənlərin videodərslərinin çəkilişi aparılır. Burada bütün ixtisaslar üzrə tədris edilən fənlərin videodərsləri hazırlanıb geniş dinləyici auditoriyasına ötürülür.

Dərslərin çəkilişi üçün əvvəlcədən həmin dərsi aparan fənn müəllimləri proqrama uyğun olaraq semestr ərzində keçiləcək dərslərin elektron formada materiallarını hazırlayırlar. Bu materiallar nəzərdə tutulan mövzunu həm nəzəri, həm də praktik tətbiq baxımından tam əhatə etməlidir. Burada şərh olunacaq materialın tarixi araşdırması, orada xidməti olan alimlər haqda qısa məlumat, mövzunun əyani şəkildə təsvirini əks etdirən sxemlər, şəkillər, qurğular və riyazi düsturlar verilməlidir. Dərsin yeklundada mövzu ilə əlaqədar alınan nəticələr və bu nəticələrin praktik tətbiq sahələri göstərilməlidir.

Mövzu şərh olunarkən hansı ədəbiyyat materiallarından istifadə edildiyi və bu materiala aid daha geniş məlumat almaq üçün digər əlavə mənbələrin siyahısı da dinləyicilərə çatdırılmalıdır.

Deyilənləri daha aydın başa düşmək üçün, biz bu məqalədə “elektrik və maqnetizm” fənnindən aparılmış video dərslərin gedişinə aid bir nümunə təqdim edirik.

Mövzu: - Cisimlərin elektriclənməsi. Elektrik yüklərinin qarşılıqlı təsiri. Ən kiçik elektrik yükünün təyini.

Bu mövzunun şərhinin aşağıdakı plan əsasında aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

1. Cisimlərin elektriclənməsinin səbəbi. Elektrik yükləri haqqında ümumi məlumat.

2. Elektrik yüklərinin qarşılıqlı təsiri. Kulon təcrübəsi və Kulon qanunu.

3. Ən kiçik elektrik yükü haqqında ümumi məlumat. Ən kiçik elektrik yükünün təyininə aid Milliken təcrübəsi.

4. Milliken təcrübəsində yağ damcısına təsir edən qüvvələr və onların əvəzləyicisinin təsiri ilə baş verən hərəkət tənliyi.

5. Ən kiçik elektrik yükünün qiyməti və bu yükə əsasən digər fiziki parametrlərin təyini.

Plan tərtib olunarkən ardıcılığa xüsusi fikir verilməlidir. Dərsin başlanğıcında mövzu və plan elan olunduqdan sonra ilkin olaraq cisimlərin elektriclənməsinə aid tarixi məlumatlar qeyd edilir. Elektrik yüklərinin mənşəyi, bu sahədə dünya alimlərinin apardıqları elmi araşdırmalar, həmin alimlərin özləri haqqında qısa məlumat verilir. Elektrik yüklərinin qarşılıqlı təsiri izah edilərkən fransız alimi Şarl Kulon haqqında qısa məlumat verdikdən sonra, onun apardığı təcrübəyə aid eksperimental qurğunun təsviri və iş prinsipi izah edilir. Bundan sonra elektrik yüklərinin qarşılıqlı təsirinə aid Kulon qanununun riyazi ifadəsi $\vec{F} = k \frac{q_1 \times q_2}{r^2} \times \frac{\vec{r}}{r} \dots$ (1) yazılır və onun izahı aparılır. Burada k- mütənasiblik əmsalının fiziki mahiyyəti, qiyməti və ölçü vahidi də qeyd edilir. Mövzunun davamı olaraq, ən kiçik elektrik yükü haqqında məlumat verilir və bu yükü təyin etmək üçün Amerika alimi Robert Millikenin apardığı təcrübə qurğunun təsviri göstərilməklə, bu təcrübənin necə aparıldığı şərh edilir. Burada qeyd edilir ki, Milliken yağ damcıları ilə apardığı təcrübə nəticəsində 1910-cu ildə elektronun yükü üçün $4,892 \times 10^{-10}$ elektrostatik vahidi qiymətini almışdır.

Nəzərdə tutulan mövzunun şərh zamanı həm induktiv həm də deduktiv metodlardan əlaqəli şəkildə istifadə olunmalıdır.

Materialın şərh zamanı vaxt bölgüsünə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, bu halda tarixi məlumatlara, eləcə də alimlərin özləri haqqında olan məlumatlara az vaxt ayrılmalı, qanunların izahı, onların fiziki mahiyyətini ifadə edən düsturların çıxarılışı, eksperimental qurğunun iş prinsipi ətraflı şərh edilməklə, yekunda alınan nəticələr və bu nəticələrin tətbiq sahələrinə aid məlumatların verilməsinə də vaxt saxlanılmalıdır. Mühazirənin yekununda dinləyicilərə ev tapşırığı formasında, şərh olunan materiala aid son zamanlar çap olunmuş elmi məqalələr, yaxud dərs vəsaitlərinin oxunması və onlara aid sərbəst iş hazırlanmasını tapşırmaq olar.

Videodərslərin hazırlanması və çəkilişi zamanı meydana çıxan əsas çətinliklərdən biri də təqdim ediləcək mövzuya aid materialların nəzəri cəhətdən əhatəli şəkildə hazırlanması ilə bərabər həmin materiala aid lazımi sxemlərin, təcrübə qurğularının və eləcə də tarixi materialların metodiki baxımdan düzgün seçilməsi və ardıcıl şəkildə bir-biri ilə əlaqələndirilməsidir. Elə buna görə də əvvəlcədən uyğun kafedralarda bilavasitə bu işlə məşğul olan, kompyuter sahəsində işləmək bacarığına malik, eləcə də uzun müddət həmin fənnin tədrisi ilə məşğul olan mütəxəssislərin də daxil olduğu bir qrup yardımı daha məqsədə uyğun olardı. Doğrudur videoçəkilişin ilkin variantına kafedranın əməkdaşlarının baxışı təşkil olunur və onların yekun rəyindən sonra video dərs geniş auditoriyanın ixtiyarına verilir. Ancaq bununla belə çəkiliş üçün hazırlanmış materialın elektron variantına da əvvəlcədən baxılsa daha yaxşı olar.

Bu məqalədə söhbət apardığımız mövzu ilə əlaqədar onu da qeyd etmək olar ki, bir sıra müəlliflər səhvən ən kiçik elektrik yükünə malik elektronun 1897-ci ildə ingilis alimi Lord Kelvin Tomson tərəfindən kəşf olunduğunu qeyd edirlər. Bu baxımdan qeyd edilməlidir ki, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində ingilislərin Tomson soyadında 3 fizika alimi olmuşdur. Elektronu Lord Kelvin Tomson deyil Coref Tomson kəşf etmişdir. Həmin sahədə apardığı işlərə görə sonralar XX əsrin əvvəllərində ona Nobel mükafatı da verilmişdir. Buradan aydın olur ki, geniş dinləyici auditoriyası üçün hazırlanmış material çox diqqətlə hazırlanmalı və orada heç bir elmi səhv olmamalıdır.

Hər hansı bir ixtisas üçün, orada tədris olunan müxtəlif fənlərə aid hazırlanmış videodərslərin qruplaşdırılması və tədris planında nəzərdə tutulmuş ardıcılıqla verilməsi də çox yaxşı olardı. Bu cür qruplaşdırma bir tərəfdən dinləyicinin seçdiyi ixtisas üçün lazım olan materialların asanlıqla tapmasına, digər tərəfdən fənlərarası əlaqənin daha düzgün qurulmasına şərait yaradır.

Müəyyən ixtisas fənləri üçün yeni çap olunan dərslik və dərs vəsaitlərinin müzakirəsində olduğu kimi, videodərslərə aid baxış sayları, bəyənmələr, yaxud bəyənilməməsinə aid qeydlər, eləcə də bütövlükdə Universitetin, dekanatlığın, kafedranın və videodərsi aparan müəllimin ünvanına gələn rəylər müzakirə edilməklə, gələcəkdə bu dərslərin daha da təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün qərarlar qəbul edilməlidir.

Distant təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün gələcəkdə bu cür videodərslər, tədrisin digər formalarında, o cümlədən məşğələ və laboratoriya dərsləri üçün də təşkil olunsaydı daha yaxşı olar. Eyni zamanda ali məktəblərdə ənənəvi formada tədris olunan mühazirə dərslərində tələbələrə həmin fənnə aid çəkilmiş videodərslərdən də istifadə etmələrini bir tapşırıq kimi vermək olar və tələbələrlə birlikdə müzakirələr aparmaq olar.

Videoçəkilişi aparılacaq dərslərin elektron variantları hazırlanan zaman, dərsi aparan müəllimin şərhinə daha çox vaxt ayrılmalıdı, onun şərh etdiyi materialın çoxunu yazı formasında elektron variantında yerləşdirməyə lüzum yoxdu. Bu, bir növ dərs deyən müəllimin sərbəstliyini məhdudlaşdırır. Elektron variantda şərh olunan mövzudan çıxan nəticələrə aid olan praktik tətbiq sahələrini əks etdirən şəkillər daha çox verilsə yaxşıdır. Bu, dinləyicilərdə yaradıcılıq meyllərinin gücləndirilməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov, M. Təhsildə yeni keyfiyyət mərhələsi başlayır // Azərbaycan məktəbi, 2016, N5

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ЛЕКЦИЙ ПО ФИЗИКЕ В ВИДЕ ВИДЕОУРОКА

Курбанов М.М., Мамедов Ф.А.

Ключевые слова: *видеоуроки, дистанционное обучение, электроника, электричество, магнетизм, методика, лекция, установка*

В статье показана методика подготовки, съемки и презентации лекций в виде видеоуроков. Приведен пример лекции по электричеству и магнетизму в виде видео урока. Отмечается место и роль видеоуроков в дистанционном обучении. Даны определенные методические рекомендации для улучшений качества видеоуроков.

SUMMARY

METHODS OF CONDUCTING LECTURES ON PHYSICS IN THE FORM OF A VIDEO TUTORIAL

Gurbanov M.M., Mammadov F.A.

Keywords: *video lesson, distance learning, electronics, electricity, magnetism, methodology, lecture, device*

This article shows the methodology of preparation, filming and presentation of lectures in the form of video lessons. An example of a lecture on the subject of electricity and magnetism will be given in the form of a video lesson. The place and role of video lessons in distance education is noted. Certain methodological recommendations are given to improve the quality of video lessons.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.04.2022
	Son variant	30.05.2022

UOT 51-7

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_83

RIYAZIYYAT DƏRSLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSU

MƏMMƏDOVA TAMARA BİDAT qızı.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan, dosent

tamara64@bk.ru

*Riyazi biliklər olmasa əgər,
Düşünmə, cəsarət kifayət edər!*

Açar sözlər: Qarabağ, müharibə, qələbə, riyaziyyat, məsələ

Giriş. Sülhə can atmaq və bütün dövlətlərlə dostluq münasibətləri qurmaq daim Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq siyasətinin əsas prinsipi olub. Ancaq buna baxmayaraq, son illərdə yaxın coğrafi qonşularımızın-məkrli düşmənimizin təcavüzü milyonlarla azərbaycanlının taleyinə ciddi təsir göstərdi. İllərlə uzanan münaqişə dəfələrlə hərbi toqquşmalara gətirsə də, 2020-ci ilin sentyabrında müharibə ilə nəticələndi.

Ölkəmiz qurbanlar verdi, yaşayış məntəqələri darmadağın edildi, bununla belə biz, bir millət kimi dirçəldik, nəyə qadir olduğumuzu bütün dünyaya göstərdik. Yalnız respublikada yaşayan deyil, dünya azərbaycanlılarının birliyinin şahidi olduq. Ön və arxa cəbhədə müxtəlif peşə nümayəndələri ümumi qələbə işinə əvəzsiz töhfələr verdi. 30 il ərzində düşmənin talayıb viran qoyduğu 5 şəhəri, 4 qəsəbə və 286 kəndi işğaldan Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Şanlı Ordumuz azad etdi, bu torpaqlarda bayrağımızı ucaltdı. Hazırda bizim 44 günlük müharibədə 2895 igid oğulların canı bahasına başa gələn sülhü qorumaqdan daha yüksək bir məqsədimiz olmamalıdır.

Müharibə illərinin tarixi göstərir ki, ölkənin müdafiə qüdrətinin həyata keçirilməsində riyaziyyat mühüm rol oynayır. Müharibə təkcə cəbhələrdə gedən döyüşlər deyil, həm də ordunun həyatı və fəaliyyəti üçün lazım olan silahların, döyüş sursatlarının istehsalıdır. Riyaziyyatın hərbi sahəsində tətbiqini sübut etmək üçün topologiya, inşaat sənəti, körpü və yol tikintisi, materialların davamlılığı, geodeziya kimi fənlərin hərbi məktəblərdə keçildiyini qeyd etmək kifayətdir. Riyaziyyatçı alimlər yeni növ hərbi texnikanın hazırlanmasında iştirak edirlər.[4]

Riyaziyyat cəmiyyətin bütün sahələrinin ayrılmaz hissəsidir. Hazırda hər bir dövlətin ən aktual problemlərindən biri də öz ölkəsinin müdafiəsidir. Şübhəsiz ki, bu sahədə riyaziyyat ən vacib komponentdir. Hələ qədim zamanlardan riyazi biliklərdən hərbi işlərdə istifadə olunurdu. Hal-hazırda hərbi silahlar daha mürəkkəb, daha güclü və daha təsirlidir. İndi Hərbi Hava Qüvvələri müxtəlif məqsədlər üçün çoxlu sayda raketlə silahlanıb. Raketin hədəfə çatmasının dəqiqliyi, lazımı riyazi hesablamaların keyfiyyətindən çox asılıdır. Buna görə də qoşunlara səmərəli rəhbərlik etmək üçün komandanlıq kadrlarının riyaziyyatdan yaxşı məlumatı olmalı, hesablama vasitələrindən düzgün və səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır. İndi qoşunların və raket silahlarının idarə edilməsi ilə bağlı bir çox məsələlər kompüterlərin köməyi son dərəcə qısa müddətdə həll olunur. Riyazi biliklərə birbaşa döyüşdə də ehtiyac olurdu. Bundan başqa, müharibədən sonrakı dövrdə yenidənqurma işləri və müharibənin ölkəmizə vurduğu maddi ziyanın aradan qaldırılması üçün dəyən ziyanın və büdcənin hesablanması da riyaziyyata ehtiyac var.

İndi isə belə bir sualı aydınlaşdırmaq: müharibə mövzusunun məktəb üçün nəzərdə tutulmuş tədris proqramları çərçivəsindən çıxmadan ora necə əlavə etmək olar. Aydındır ki, bu missiyanı yalnız məsələlərin köməyi ilə həyata keçirmək olar. Belə məsələlər həm riyazi biliklərin

möhkəmlənməsinə, həm yeni informasiya əldə edilməsinə, həm də vətənpərvərlik hissinin aşılmasına səbəb olacaq. Müəllimin dərs prosesində, müharibə mövzuna həsr olunmuş məsələlər təklif etməsi üçün o, dəqiq statistik məlumatlara malik olmalıdır.

Müasir hərbi silahların yaradılmasında yalnız fiziki, kimyəvi qanunlardan deyil, eyni zamanda riyazi hesablamalardan, riyazi modellərdən və hətta yeni riyaziyyat sahələrindən istifadə olunur. Texniki sistem nə qədər mürəkkəbdirsə onun yaradılması üçün istifadə olunan riyazi araşdırma, riyazi aparat daha müxtəlif və daha genişdir.[1] Aviasiyada riyaziyyatın tətbiqi xüsusilə vurğulanmalıdır. Ehtimal nəzəriyyəsi hərbi obyektlərin yerlərinin təyin olunmasında istifadə olunur. Mərminin hədəfə dəymə dəqiqliyi riyazi hesablamaların dəqiqliyindən asılıdır. İzləməkdən doymadığımız videolardakı havadan Dağlıq Qarabağ bölgəsində işğalçı Ermənistanla məxsus hərbi obyektlərə sarsıdıcı zərbələr həyata keçirən silahlı pilotsuz uçan aparatlar (SPUA) -Bayraktar TB2 aparatları tam avtomatlaşdırılmışdır.[6]

Cədvəl 1.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ə	Z	Ü	G	F	N	A	R	K	E

Nümunə üçün bir neçə məsələyə baxaq.

1. (Onluq kəsr mövzusu). Misalı həll edin və cədvəldən (cədvəl 1) açar kimi istifadə edərək kodlaşdırılmış sözü tapın: $39,1 \cdot (0,8 \cdot 40 + 0,092 : 0,2)(5,11 + 3,09)$

2. (Faizə aid məsələ) Müharibə günlərində snayperlər özləri ilə 120 güllə götürürdülər. Onlardan 60% - yüngül, 25% - zireh dəşici- yandırıcı, 15% - yandırıcı və izləyici güllələr olurdu. Snayperlər özləri ilə hansı güllədən nə qədər götürürdülər?

3. (Hərəkətə aid məsələ) Velosipedçi 1 saat 45 dəqiqəyə uzunluğu 101,5 km olan Zəfər Yolunun yarısını getdi. Onun sürətini tapın.

4. (Dördüncü mütənasib kəmiyyətin tapılmasına aid məsələ) Raket mühərriklərinin sınağı zamanı müəyyən olundu ki, birinci mühərrik 450 qram, ikinci isə 288 qram yanacaq işlədir. İkinci mühərrikin 6 qram az benzinlə 3 saat az işlədiyi məlumdursa, mühərriklərin hər biri saatda nə qədər benzin işlədir?

5. (Zamana aid məsələ) 2020 -ci il noyabrın 4-də Cəbrayıl rayonu düşmən işğalından azad olundu. Qələbəyə neşə gün qalırdı?

6. (Statistika elementləri) Qarabağ müharibəsində istifadə olunan topların texniki rekvizitləri verilib (Cədvəl 2). [7]

Cədvəldən istifadə edərək suallara cavab verin:

- 1) Hansı topla daha uzaqda olan hədəfi vurmaq olar?
- 2) Ən çox hansı topdan alınıb?
- 3) Cəmi nə qədər top alınıb? və s.

Cədvəl 2.

Top növü	İstehsalçı ölkə	Atış məsafəsi	Sayı
2C9	SSRİ	8,885 km	18
2C19	Rusiya	29 km	18
2C1	SSRİ	15,2 km	46
2C3	SSRİ	17,4 km	6
DANA	Çexiya	29 km	9
Soltam	İsrail	30-41 km	5
D30	SSRİ	21 km	129

Nəticə. Qələbəmizin artıq 2 ili oldu. Bu qələbəni bizə xalq, ordu və Ali Baş Komandanımızın birliyi bəxş etdi. Qələbəyə gətirən 44 günün hər biri qəhrəmanlıq dastanı yazdı. Biz, qələbəni yaxınlaşdıran və gələcəyi bizə bəxş edən əsl insanları-qəhrəmanlarımızı tanımalıyıq.

Hѳlѳ uzun zaman 2020-ci il Dağlıq Qarabağ mѳһарибѳси араşdırılacaq, analitiklѳr vѳ tѳdqiqatçılar gѳlѳcѳk mѳһарибѳlѳr ѳчѳn dѳyѳrli dѳrslѳr almağa davam edѳcѳklѳr. Mѳһарибѳ ѳlkѳnin mѳdafіѳси ѳчѳn inkişaf etmiş, ѳn mѳrѳkkѳb problemlѳri hѳll etmѳ qabiliyyѳtinѳ malik elmѳ ehtiyacı olduğunu gѳstѳrdi. ѳlkѳnin mѳdafіѳси ѳчѳn hѳr şeydѳn ѳvvѳl xѳsusи bir riѳazi savada, yaxşı şifahi hesablama bacarığına malik zabitlѳr tѳlѳb olunur, чѳnki mѳһарибѳdѳ cѳzi sѳһvlѳr belѳ insan qanı vѳ hѳyati bahasına başı gѳlir.[3]

İkinci Qarabağ mѳһарибѳси hѳm dѳ ѳn mѳasir texnologiyalar mѳһарибѳси idi. Unutmamalıyıq ki, qѳlѳbѳni şѳrtlѳndirѳn faktorlardan biri, qѳһrѳman oğullarımızla bѳrabѳr, arxa cѳbhѳdѳ çalışan işçilѳrin ѳl ѳmѳyi, mѳһѳndislѳrin vѳ elm adamlarının yaratdığı vѳ tѳkmillѳşdirdiyi hѳrbi texnika oldu. Tѳѳssѳflѳ demѳk lazımdır ki, mѳasir dѳvrdѳ dѳnyadakı qeyri-sabit vѳziyyѳt ѳlkѳlѳri mѳdafіѳ sѳnayesini daha da inkişaf etdirmѳyѳ, hѳrbi mѳtѳxѳssislѳr yetiştirmѳyѳ mѳcbur edir. Bu bizim mѳqsѳdimiz deyil, mѳcburi zѳrurѳtdir. Yѳni, biz dinc quruculuqla mѳşğul olarkѳn, eynи zamanda, ѳlimizdѳki bѳtѳn vasitѳlѳrlѳ ѳlkѳnin mѳdafіѳsinи gѳclѳndirmѳli, ѳlkѳnin mѳdafіѳ qabiliyyѳtinи yѳksѳltmѳk ѳчѳn mѳmkѳn olan hѳr şeyi etmѳli vѳ bu vѳzifѳni dѳyѳş ѳmri kimi yerинѳ yetirilmѳliyik.

Hѳrbi texnikanı tѳkmillѳşdirmѳk ѳчѳn texniki elmlѳr sahѳsində savadlı kadrlara ehtiyac artır, texniki elmlѳrin ѳsası işѳ elmin hѳr bir sahѳsində tѳtbiq olunan riѳaziyyatdır. İnanırıq ki, elm vѳ texnologiya sahѳsindəki yeni ixtiralar ѳlkѳnin mѳdafіѳsinи o qѳdѳr gѳclѳ edѳcѳk ki, ona hѳr hansı bir hѳcum mѳmkѳn olmayacaq.

ӘDӘBİYYAT

1. Левшин, Б.В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / Б.В.Левшин, –М.: Наука, –1983, –382 с.
2. Гнеденко, Б.В. Математика и оборона страны / Б.В.Гнеденко. –М.: Знание. –1978, –19 с.
3. Thomas Goltz Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-Rich, War-Torn, Post-Soviet Republic. –1998, –496 p.
4. Томас де Ваала. Черный сад / Пер. с англ. О. Алякринского. –М.: Текст, –2004, –413 с.
5. <http://otvoyna.ru/aviazia.htm>
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99si
7. <https://www.bbc.com/azeri/live/azerbaijan-54577122>
8. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>

РЕЗЮМЕ

ТЕМА ВОЙНЫ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Мамедова Т. Б.

Ключевые слова: Карабах, война, победа, математика, задачи

Статья посвящена Второй Карабахской войне. В нем говорится о потерях и разрушениях, а также о чувстве национальной гордости, которое принесла 44-дневная война, приведшая к победе.

В статье изучается роль математики как одного из факторов, определяющих победу. Для того, чтобы оставить ее в памяти будущих поколений, исследуются возможности использования темы Карабахской войны на уроках математики.

Предлагается ввести в учебный материал по математике задачи с тематикой войны. Такие задачи должны быть познавательными, будут воспитывать чувство патриотизма и служить укреплению знаний по предмету. В статье приведены примеры математических задач с военной тематикой, по нескольким темам.

Сделан вывод, что решение математических задач по этому предмету приведет к повышению интереса учеников к математике.

SUMMARY
THE SUBJECT OF WAR IN THE LESSONS OF MATHEMATICS
Mammadova T. B.

Keywords: *Karabakh, war, victory, mathematics, tasks*

The article is dedicated to the Second Karabakh War. It discusses the disasters and devastation as well as the sense of national pride that was brought by the 44-day war that led to the glorious victory.

The role of mathematical science as one of the factors determining the victory is studied

In order to engrave it in the memory of future generations, ways to use the Karabakh war topic in mathematics lessons are explored.

Examines the proposal for the creation of math problems related to the topic. Such problems provide students with new information, instill patriotism in them, and serve to strengthen the subject matter knowledge. The article gives examples of math problems related to several topics.

It is concluded that the solution of math problems in this subject will lead to increased student interest in Mathematics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.10.2022
	Son variant	28.11.2022

UOT 37.091

DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_88

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN MƏKTƏBLƏRİNİN TARİXİ

ADIGÖZƏLOVA ŞƏLALƏ ƏLİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, dosent

adigozelshalala@gmail.com

Açar sözlər: təhsil, məktəb, Zəngəzur, işğal, erməni

Tarixən dərin təfəkkürə, zəngin mənəvi aləmə, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan Azərbaycan xalqı bütün tarixi dövrlərdə gənc nəslin tərbiyəsinə böyük diqqət yetirmişdir. Azərbaycanın mənəvi əxlaqi irsini, qədim məktəb təcrübəsini öyrənmək və tədqiq etmək gənc nəslin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Zəngin təhsil tarixinə malik olan Qərbi Azərbaycanda məktəb, təhsil, tərbiyə bu gün də tam araşdırılmamış olaraq qalır.

Qərbi Azərbaycanda məktəblər, sayca az olsa da fəaliyyət göstərmişdir. Lakin Azərbaycanda VII əsrdən başlayaraq (Ərəb xilafəti dövründə) mollaxana və mədrəsələr geniş yayılmağa başladı. Məktəb (mollaxana) və ibtidai mədrəsələr uzun zaman azərbaycanlılar üçün yeganə təhsil ocağı olaraq qalmışdır. Qərbi Azərbaycan kəndlərinin hər üç və ya dördündə bir mollaxana mövcud olmuşdur. Həmin məktəblərdə oxuyanların sayı 8-10 nəfərdən çox olmurdu. O dövrdə xalqın maddi vəziyyətinin aşağı olması və uşaqların kiçik yaşlarında işləmək məcburiyyətində olduqlarına görə, 1899-cu ilin məlumatına əsasən Yelizavetpol quberniyasında mövcud olan 50 məscid məktəbində 940 şagird təhsil alırdı ki, onlara da 55 müəllim dərs deyirdi. İrəvan Quberniyasında isə 26 məktəbdə 27 müəllim fəaliyyət göstərirdi və cəmi 350 şagird təhsil alırdı.

Mollaxanalarda təhsil müddəti müəyyən edilməmişdi. Çox vaxt 6-7 il, bəzən isə 9-10 ilə qədər davam edə bilirdi. Belə məktəblər ibtidai mədrəsələr hesab edilirdi. Qarakilsə (Sisiyan) rayonunun Şəki və Urud, Qafan rayonunun Kurud kəndindəki məktəblər ibtidai mədrəsə hesab edilirdi. Kurud kəndindəki mollaxanada Tehran ali mədrəsəsini bitirmiş Axund Əbdürrəhman Hacı oğlu dərs deyirdi.

Urud kəndindəki doqquzillik mədrəsə tipli mollaxana daha mütərəqqi olub, dini təhsil verməklə bərabər, dünyəvi elmlərə də öyrədilməkdə idi. Qərbi Azərbaycanda bu tip məktəblər daha çox yerli xeyriyyəçilər tərəfindən təşkil edildiyindən pulsuz olurdu.

Qərbi Azərbaycanda mədrəsə tipli mollaxanalara nisbətən ibtidai təhsli verən mollaxanalar bir qədər çox olmuşdu. 1891-ci ilin məlumatına görə Yelizavetpol quberniyasında fəaliyyət göstərən 433 ruhani məktəbində 3311 şagird oxuyurdu.

1813-cü il "Gülüstən" və 1828-ci il "Türkmənçay" sazişləri nəticəsində Azərbaycan iki hissəyə bölündü. Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşmək məcburiyyətində qaldı. Həmin sazişə əsasən Yaxın Şərqdən, Türkiyə və Şimali Afrikadan ermənilər Qərbi Azərbaycana və Qapabağa köçürülməyə başlandı. XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq ruslaşdırma siyasətini aparmaq üçün yenidən yaradılan quberniyalarda ibtidai rus məktəbləri açılması sürətləndirildi.

İrəvan qəzasında azərbaycanlıların da oxuması üçün ilk dəfə dünyəvi məktəblər XIX əsrin 80-ci illərində açılmağa başlamışdır. Onlardan 1881-ci ildə Uluxanlıda, 1882-ci ildə İrəvanda, 1883-cü ildə İmanşahlıda, 1884-cü ildə Basarkeçər rayonunun Zod kəndində ibtidai rus məktəbləri açılmışdır. 1898-ci ildə İrəvanda və Böyük Vedidə, 1905-ci ildə isə Qəmərliyə rus-tatar məktəbləri açılmışdır. Belə ibtidai rus-tatar məktəblərindən biri də 22 sentyabr 1885-ci ildə Dərələyəz

mahalında açılmış və orada 50 şagird təhsil alırdı. XIX əsrin 80-90-cı illərində kənd məktəblərinin sayı artmağa başladı. Təkcə 1882-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında yeni 5 ibtidai rus məktəbi açıldı. Bunlardan üçü Zəngəzur qəzasının Qubadlı, Arsvanik (Qafanın kəndi) və Qarakilsə (Sisiyan) kəndlərində təşkil edilmişdir. Məktəblər açılandan (1882) 1893-cü ilə kimi bu məktəblərə 765 şagird qəbul olsa da, cəmi 81 nəfər məktəbi bitirmişdir. 1882-ci ildən 1893-cü ilə kimi bu məktəblərə 35 nəfər qız qəbul edilmişdir. Onlardan ancaq üçü məktəbi bitirmişdir. 1890-cı ildə Minkəndə rus-tatar məktəbi fəaliyyətə başladı ki burada da 42 şagird təhsil alırdı. 1901-ci ilədək Yelizavetpol quberniyasında 28 ibtidai xalq məktəbi açılmışdır ki bunun da 12-si Zəngəzur qəzasında idi.

Qubadlı kəndindəki birsinifli (üçillik) məktəb 1911-ci ildə ikisinfli (beşillik) məktəbə çevrildi. Qubadlı ikisinfli beşillik məktəbdə oxumuş Azərbaycanın xalq yazıçısı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Süleyman Hüseyn oğlu Rəhimov öz xatirələrində yazırdı: "Mən bu kənddə bir neçə evdə qalmaqla, onların ev işlərini görməklə yaşayırdım və oxuyurdum. Ancaq ruhdan düşmürdüm, məktəbdən qaçmırdım. Bu məktəb həmin vaxtlar Zəngəzur qəzasında yaxşı ad çıxartmışdı. Məktəbin müdiri Qori seminariyasını Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə bitirmiş Həsən bəy Soltanov idi."

Zəngəzurdakı ibtidai rus-tatar məktəbləri içərisində 1876-cı ildə Gorus kəndində açılmış 1 sinifli üçillik məktəb 1883-cü ildə ikişöbəli beşillik məktəbə çevrildi. Məktəbdə təhsil alanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Lakin Rusiyada baş verən 1905-1907-ci il inqilabından və 1905-ci il azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyasından sonra vəziyyət dəyişdi. Rusiyada baş verən inqilab ölkədə qarışıqlığa səbəb oldu. Bundan istifadə edən ermənilər nəinki Qərbi Azərbaycanda, hətta bütün Cənubi Qafqazda azərbaycanlıları qətlə yetirməyə başladılar. Ələ keçirdikləri kəndlərin adlarını dəyişdirir ya da erməni dilinə tərcümə edirdilər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri ən böyük soyqırım və deportasiya 1914-1920-ci illərdə olmuşdur. Həmin dövrdə də Rusiya Yaxın Şərq və Türkiyədən gələn erməniləri Qərbi Azərbaycan və Qarabağda yerləşdirdilər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırımı beş mərhələdə olmuşdur:

I mərhələ - 1905-ci ilə qədər;

II mərhələ - 1905-1914-cü illər;

III mərhələ - 1914-1920-ci illər;

IV mərhələ - 1948-1953-cü illər;

V mərhələ - 1988-ci il;

XX əsrin əvvəllərində rus-tatar məktəbləri müxtəlif bəhanələrlə bağlanırdı. 1918-ci il ermənilərin törətdiyi mart qırğını zamanı minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi və on minlərlə azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi. Erməni həmlələrinə tab gətirməyən məktəblər də tamamilə dağıdılırdı və artıq 1920-ci ildə Qərbi Azərbaycanda 2-3 rus-tatar məktəbi qalmışdı.

Zəngəzurdə daşnak hökuməti 1921-ci ildə süqut etdi. Yalnız bundan sonra azərbaycanlıların bir qismi öz vətənlərinə qayıda bildilər. Lakin kəndlər və evlər ermənilər tərəfindən xarabalıqlara çevrilmişdi. Qərbi Azərbaycan əhalisinin qədim torpaqlarından qovulması, onların maariflənməsinin qarşısının alınması bütün erməni millətçi partiyalarının başlıca məqsədi idi.

Azərbaycan və Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Qərbi Azərbaycanın, Zəngəzurun böyük bir hissəsi Ermənistanə verildi. Sovet rusiyası ilə Ermənistan arasında bağlanan müqaviləyə əsasən Şərur-Dərələyəz qəzasının Dərələyəz (dağlıq) sahəsi bütünlüklə Ermənistanə verildi (Zaqafqaziya MİK-in 1929-cu il 18 fevral qərarı). Bu, Moskva müqaviləsinin (1921) və Qars müqaviləsinin (1921) şərtlərinə zidd idi. Zəngəzurdə "Azad Syunik hökuməti" yaradıldı və Zəngəzurdan azərbaycanlılar sıxışdırılmağa başladı. Həmin dövrdə Dro və Nijdenin təşkil etdiyi soyqırım nəticəsində bu bölgədə azərbaycan əhalisi az qalmışdı. Beləliklə Zəngəzur bölgəsinin qərb hissəsi Ermənistanın əlinə keçdi.

1922-ci ildə Ermənistan XMK-nin nəzdində "Azlıqda qalan millətlər bürosu" təşkil edildi. Azərbaycanlılar bu torpağın yerli sakinləri və heç də azsaylı xalq olmasalar da, azərbaycanlılarla

bağlı məsələlər də bu bürodə həll olunmağa başladı. 1923-cü ildə büro şuraya çevrildi. Şuranın sədri Qərbi Azərbaycanda tanınmış maarifçi Mehdi Kazımov oldu. Erməni millətçilərinin ciddi maneələrinə baxmayaraq şura Qərbi Azərbaycanda maarifin genişlənməsi və azərbaycanlılar arasında təhsilin inkişafında böyük rol oynamışdır. 1922-1923-cü illərdə Qərbi Azərbaycanda 36 Azərbaycan məktəbi fəaliyyət göstərmiş və 1521 şagird təhsil almışdır. Bu məktəblərdə 40 nəfər azərbaycanlı müəllim dərs deyirdi. Həmin müddətdə təkcə Zəngəzurun Azərbaycan kəndlərində Qafanın Gıgı, Şəhərcik, Qarakilsənin (Sisiyan) Qızıl Şəfəq, Vağüdü, Ərəfsə və Mehrinin Vartanazor və Aldərə kəndlərində yeni tipli ibtidai məktəblər açılmışdı. Azərbaycanlıların elm və təhsilə marağı və tələbləri qarşısında aciz qalan Ermənistan hökuməti 1923-1924-cü dərs ilində 54 Azərbaycan məktəbinin fəaliyyət göstərməsinə icazə verdi. Azərbaycan məktəblərini müəllim kadri ilə təmin etmək olduqca çətin idi. Azərbaycanlı maarifpərvərlərin təkidi ilə 1923-cü ilin sonunda İrəvanda pedaqoji kurslar təşkil edildi. Azərbaycan hökumətinin təşkili və təkidi ilə 1924-cü ildə 16 nəfər azərbaycanlı gənc təhsil almaq üçün Azərbaycan Respublikasına göndərildi. Lakin bütün bunlar müəllimə olan ehtiyacı ödəmirdi. Azərbaycanlıların Moskvaya dəfələrlə müraciətinin nəticəsi olaraq 1925-ci ildə İrəvanda Azərbaycan dilində pedaqoji texnikum açıldı. Texnikum 1948-ci ilə kimi (1948-1953-cü il departasiyasına kimi) fəaliyyət göstərdi.

Respublikada yeni açılan Azərbaycan məktəblərinin normal işləməsinə təmin və təşkil etmək üçün 1925-ci il 25 avqustda Gümrüdə azərbaycanlı müəllimlərin qurultayı keçirildi. Qurultayın əsas məqsədi ziyalıları səfərbər etmək və yeni tipli məktəblər açmaqdan ibarət idi.

Yeni təşkil edilən məktəblərdə müəllim işləməyə cəlb edilən müəllimlərin əksəriyyəti Uluxanlı, İrəvan, Böyük Vedi, Baş Nuraşen, Dərələyəz, Gorus, Arsvanik, Qarakilsə və digər rus məktəblərinin müəllimləri və məzunları idi.

Onu da qeyd etməliyik ki, yeni məktəblər mürəkkəb bir şəraitdə fəaliyyətə başlayırdılar. Belə ki bu məktəblər bir neçə il əvvəl daşnakların təşkil etdiyi milli ədavətin və azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımın həyata keçirildiyi Zəngəzur, Dərələyəz, Lori-Pəmbək, İrəvan, Zəngibasar, Göyçə, Basarkeçər, Vedibasar, Ağbaba və başqa ərazilərdə təşkil edilirdi.

Şübhəsiz ki, köhnə məktəbdə oxumuş və işləmiş, pedaqoji təcrübəsi və biliyi olanlardan istifadə edilmədən yeni məktəbləri təşkil etmək və onları yeni müəllim kadrları ilə əvəz etmək olmazdı. Zəngəzur qəzasının ilk müəllimlərindən Qarakilsə bölgəsinin Sofulu kəndində yeni təşkil edilmiş məktəbdə Məhərrəm Quliyev, Dəstəkerd kəndində Əliş Məmmədov, Murxuz kəndində Mehrac Məmmədov, Urud kəndində Məmmədəli Gəncəliyev Gorusdakı ikisinifli beşillik rus məktəbinin məzunları idilər. Qızıl Şəfəq kəndində ilk müəllim Həşim Hacıyev Naxçıvandakı şəhər məktəbini bitirmişdir. Ancaq Qafan bölgəsinin kəndlərində işləyən ilk müəllimlər əsasən mollaxana təhsili olanlar idi. Onlardan Şəhərcikdə yeni açılan məktəbdə dərs deyən Cəlal Zeynalov mollaxana təhsili almışdır. Sonradan təhsilini davam etdirmiş və "Əməkdar müəllim" adına layiq görülmüşdür. Gorus qəzasının Şurnuxu kəndində yeni məktəbin ilk müəllimləri - Əliyev Murtuza Rüstəm oğlu, Quliyev İmran Rza oğlu ilk təhsilini mollaxanada almış, sonra İrəvanda təşkil edilmiş birillik kursu bitirmişdirlər.

Tədrisən yeddiillik məktəb şəbəkələri də genişləndirilirdi. Zəngəzur qəzasının Qarakilsə bölgəsindəki Vağüdü ibtidai məktəbi 1928-ci ildə, Dəstəkerd və Qarakilsə (Sisiyan) məktəbləri isə 1931-ci ildə yeddiillik məktəbə çevrildi. Tədrisən bu cür məktəblərin sayı artdı. Qarakilsə rayonunun Ərəfsə kəndində 1932-ci ildə, Qafan rayonunun Oxdar kəndində 1933-cü ildə, Gıgır və Baharlıda 1934-cü ildə, Gorus rayonunun Şurnuxu kəndində 1933-cü ildə, Mehri rayonunun Nüvədi kəndində 1935-ci ildə ibtidai məktəblər yeddiillik məktəblərə çevrildi. Zəngəzurdə ibtidai məktəblərin sayı 34, yeddiillik məktəblərin sayı 11 oldu. Xeyli geriləmə olsa da xalqın tələbi ilə 1936-37-ci tədris ilində Zəngəzur qəzasının Şəhərcik, Gıgı, Vağüdü və Aldərə kəndlərində yeddiillik məktəblər orta məktəbə çevrildi.

Beləliklə, 1931-1941-ci illərdə ermənilərin istək və arzusunun əksinə olaraq Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirildi. Orta məktəb şəbəkəsinin

genişlənməsi müəllim kadrları hazırlığına diqqəti daha da artırmağı tələb edirdi. İrəvan şəhəri istisna olmaqla 1936-cı ildə Qərbi Zəngəzurdakı Azərbaycan məktəblərində bir nəfər də olsun ali təhsilli müəllim yox idi. Həmin il Qərbi Azərbaycanda 541 müəllim çalışırdı ki, onlardan yalnız 5 nəfərin ali təhsili var idi. Onlar da İrəvan şəhərindəki məktəblərdə dərs deyirdilər. Zəngəzurddakı 110 müəllimin bir nəfəri də ali təhsilli deyildi.

1935-ci ildə xalqın təkidi ilə təşkil edilən Leninakan ikiillik Qiyabi Pedaqoji Müəllimlər İnstitutu təşkil edildi və 1937-ci ildə isə Yerevan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan bölməsinin açılmasına razılıq verildi. Bu şöbənin açılması azərbaycanlılar təhsil alan məktəblərin kadrlarla təmin olunmasında böyük rolu olmuşdur.

1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başladı. Bu müharibədə 681 min azərbaycanlı səfərbərliyə alınmış, onlardan 400 minə yaxını cəbhədən qayıtmamışdır. İxtisaslı müəllimlərin bir qismi də orduya səfərbər edildi. Müharibənin törətdiyi çətinliklərə baxmayaraq məktəblər fəaliyyətini davam etdirir və qabaqcıl müəllimlərin sayı ilbəil artırdı. Belə ki, Qafan rayonu Şəhərcik məktəbinin müəllimləri Cəlal Zeynalov, Bəhlul İmamverdiyev, Cahangir Rüstəmovə göstərdikləri xidmətə görə "Əməkdar müəllim" fəxri adı verilmişdir. Bundan başqa Qafan şəhər məktəbində Məmmədov Həsənxan, Babayev Piri, Əsədov Əsəd, Əmirova Suvarə, Sisiyanın Qızıl Şəfəq kəndində Quliyev Kamran, Gorusun Şurnuxu kəndində Əliyev Murtuza, Quliyev İmran, Həsənov Yunus, Həsənov Əvəz və başqaları müharibə dövründə öz işləri ilə şöhrətlənmişdirlər.

Müharibədən sonra SSRİ AS 1946-cı il mart sessiyasının qərarı ilə (1946-1950) yeddiillik icbari təhsil həyata keçirildi. Yeddiillik məktəbi bitirənlər ya orta məktəbin VIII sinfinə, ya da orta ixtisas məktəbinə daxil olurdular. 1956-1957-ci tədris ilində təkcə Zəngəzurdakı Gorus, Qafan, Sisiyan və Mehri rayonlarında 9 orta, 24 yeddiillik və 17 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1959-cu ildən isə səkkizillik icbari təhsilə başlanmışdır.

Müharibədən sonra məktəb şəbəkəsi genişlənsə də, Azərbaycan məktəbləri üçün tədris binalarının inşası geri qalırdı. Belə ki, 70-ci illərdə Ermənistandakı bütün erməni məktəbləri yeni məktəb binası ilə təmin edilmişdir. Bu azərbaycanlıların narazılığına səbəb oldu. Məcburiyyətdə qalan Ermənistan hökuməti azərbaycanlılar yaşayan bəzi rayon və kəndlərdə də yeni məktəb binaları tikməyə məcbur oldular. Amasiya rayonunun mərkəzində 1176 yerlik, Güllücə kəndində 320, Basarkeçər rayonunun Əzizli kəndində 320, Kalinino rayonunun Mixaylovka kəndində 1176, Gorus rayonunun Şurnuxu kəndində 192 yerlik məktəb binaları tikilib istifadəyə verildi. Bu məktəblər qərbi Azərbaycanda soydaşlarımızın deportasiyası ərəfəsində tikilmişdir.

Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəblərinin və orada təhsil alan şagirdlərin 1922-1980-ci illərdə sayı aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur:

Tədris ili	Məktəblərin sayı	Şagirdlərin sayı
1922-1923	36	1521
1929-1930	112	5987
1930- 1931	162	9536
1932-1933	221	18362
1969-1970	218	42541
1976-1977	201	51599
1979-1980	197	48681

Məktəb və şagirdlərinin sayının azalmasının səbəblərindən biri azərbaycanlı kadrlara olan qeyri-insani münasibət idi. Azərbaycanlı ziyalılara Ermənistanda yaşamağa yer, iş verilmirdi. Yerli azərbaycanlıların ən böyük vəzifəsi Azərbaycan kəndlərində ya məktəb direktoru, sovet sədri ya da kolxoz sədri ola bilərdi. Bütün bu maneələrə baxmayaraq azərbaycanlı müəllimlər və şagirdlər bütün sahələrdə uğurlar qazanırdılar. Qərbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan müəllimləri arasında 77 nəfər "Əməkdar müəllim", 4 nəfər elmlər namizədi, 6 nəfər "Lenin" ordeni, 24 nəfər "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni, 45 nəfər "Şərəf Nişanı" ordeni, 10 nəfər "Metodist müəllim", 47 nəfər "Baş müəllim" fəxri adlarına layiq görülmüşdülər. Azərbaycan məktəbi

məzunlarından isə 1988-ci ilə kimi 96 nəfər akademik və elmlər doktoru, 618 nəfər elmlər namizədi alimlik dərəcəsinə sahib olmuşlar. Onlardan dünya şöhrəti qazanmış akademiklər Həsən Əliyev, Əhliman Əmrəslanov, Həsən Əhmədov, Mustafa bəy Topçubaşov, Heydər Hüseynov, Hüseyn Əhmədov, Budaq Budaqov, Bəhmən Axundov, Zərifə Budaqova, Afət Qurbanov, Cümşüd Zülfüqarlı, Rafiq Qasimov, Sabir Hacıyev və başqaları Qərbi Azərbaycan məktəblərində təhsil almışlar. Bundan başqa Azərbaycan məktəblərinin yetirmələrindən bir nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (Xıdır Mustafayev), on səkkiz nəfər Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Xıdır Mustafayev (Gözəldərə, Pəmbək mahalı), Sosialist Əməyi Qəhrəmanları akademik Mustafa bəy Topçubaşov, Abbas Məmmədov, Səkinə Əliyeva, Şamama Ələkbərova (İrəvan), Həlimə Abdullayeva, Əli Kərimov, A.Əliyeva (Oktamberyan), Murad Zeynalov (Krasnoselo), Nəbi Mərdanov (Vardenis), Məziyə Mustafayeva (Dağ Borçalı), İbrahim Qurbanov (Əzizbəyov), İsrəfil Hüseynov, Firidun Ağayev (Mehri), Musa Bayramov, Məmməd Adıgözəlov, Əli Hüseynov, Şirvan Cəfərov, Saməddin Şükürov (Qarakilsə) və başqaları Qərbi Azərbaycan məktəblərinin məzunlarıdır.

Əgər 1925-ci ildə Sisiyan rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində 172 şagird oxuyurdu və bu böyük tərəqqi hesab edilirdisə, 80-ci illərdə həmin rayonun Azərbaycan məktəblərinin məzunlarından 66 nəfəri elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Təkcə Urud kəndindən 16 ailə yetişmişdir. Bundan başqa 1980-ci ilə qədər Mehri rayonunun Nüvədi kəndi 20, Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kəndi 9, Krasnoselo rayonunun Əmrəxeyr kəndi 8, Toxluca kəndi 8, İcevan rayonunun Salah kəndi 8, Gorus rayonunu Şurnuxu kəndi 8, Qafan rayonunun Gilətağ kəndi 7 alim yetişdirmişdir.

1988-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq ermənilər azərbaycanlılara qarşı açıq mübarizəyə başladılar.İllərdir içlərində saxladıkları nifrəti M.S.Qorbaçovun rəhbərlik etdiyi Sovet Rusiyasının dəstəyi ilə həyata keçirməyə müvəffəq oldular. Ermənilər Azərbaycana məxsus kəndlərə basqın edir, evlərə od vururdular. Minlərlə soydaşımız Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qətlə yetirildi, var-dövlətləri əllərindən alındı, qarlı-çovğunlu gündə növbəti deportasiyaya uğradılar. 100 minlərlə soydaşımız öz əzəli torpaqlarından qovuldu. Ermənistanda 1988-ci ildən bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı. Bununla da kifayətlənməyən ermənilər rus ordusunun köməyi ilə Qarabağın dağlıq hissəsini və ətraf rayonları işğal etdilər. Azərbaycan ərazisinin 20% -i düşmənlərin əlinə keçdi.

Azərbaycana qarşı olan bu haqsızlığa baxmayaraq 30 il ərzində dövlətimiz bütün istiqamətlərdə inkişaf etdi, iqtisadiyyatını, siyasi əlaqələrini və hərbi gücünü artırdı. Regionda həm iqtisadi, həm siyasi cəhətdən ən güclü dövlətə çevrildi.

Nəhayət Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan ordusu 27 sentyabr 2020-ci ildə erməni təxribatının qarşısını alaraq əks hücumla keçdi və 30 ilə yaxın işğal altında olan torpaqlarımızı azad etdi. Hal-hazırda işğaldan azad olunan torpaqlarımızda quruculuq işləri uğurla davam edir. Yeni-yeni ağıllı kəndlər, qəsəbələr, su elektrik stansiyaları işğaldan azad edilmiş Qarabağ və ətraf rayonlarda sürətlə tikilməkdədir. Sözsüz ki, bir neçə ildən sonra Qarabağda, Şuşada, Xankəndində dünya standartlarına uyğun ali və orta ixtisas məktəblərinin açıldığını görəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. [Üç cildə]. II cild, Bakı, 1964, 334 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I-II cild. Bakı -1960
3. Əhmədov, H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı -1985
4. Mehdizadə M. Azərbaycan sovet məktəblərinin tarixinə dair xülasələr. Bakı-1958
5. Seyidov Ə. Pedagogika tarixi / Ə.Seyidov. –Bakı: Maarif, –1968, –92 s.
6. Adıgözəlov Ə. Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən / Ə.Adıgözəlov. –Bakı: Təhsil, –2003, –92 s.

РЕЗЮМЕ
ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ШКОЛ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
И ЗАНГЕЗУРЕ
Адыгёзалова Ш.А.

Ключевые слова: образование, школа, Зангезур, оккупация

В Западном Азербайджане школа, образование и воспитание до сих пор остаются неизученными. В результате Гюлистанского договора 1813 г. и Туркменчайского договора 1828 г. Азербайджан был разделен на две части. Северный Азербайджан был вынужден присоединиться к России. Впервые светские школы для обучения азербайджанцев в Иреванской губернии были открыты в 80-х годах XIX века. В начале XX века под разными предлогами закрывались русско-татарские школы. Во время мартовской резни 1918 года армянами были убиты тысячи азербайджанцев, а десятки тысяч азербайджанцев были депортированы из Западного Азербайджана. С начала 1988 года армяне начали открытую борьбу против азербайджанцев. Не довольствуясь этим, армяне с помощью русской армии заняли горную часть Карабаха и прилегающие районы. 20 % территории Азербайджана попали в руки врага. Спустя 30 лет справедливость восторжествовала, и Азербайджан освободил свои земли от оккупации.

SUMMARY
HISTORY OF AZERBAIJANI SCHOOLS IN WESTERN AZERBAIJAN
AND ZANGEZUR
Adigezalova Sh.A.

Keywords: education, school, Zangezur, occupation

The people of Azerbaijan possessing deep mentality, a rich spiritual world and noble moral qualities, have always paid great attention to the upbringing of the younger generation. School, education and upbringing in Western Azerbaijan still remain unexplored. As a result of the Gulistan Treaty of 1813 and the Turkmenchay Treaty of 1828, Azerbaijan was divided into two parts. Northern Azerbaijan was forced to join Russia. For the first time, non-theological schools were opened in the 80s of the 19th century for the education of Azerbaijanis in the Irevan province. At the beginning of the 20th century, Russian-Tatar schools were closed under various pretexts. During the March massacre of 1918, thousands of Azerbaijanis were killed by Armenians, and tens of thousands of Azerbaijanis were deported from Western Azerbaijan. Since the beginning of 1988, the Armenians began an open struggle against the Azerbaijanis. Not satisfied with this, the Armenians, with the help of the Russian army, occupied the mountainous part of Karabakh and the surrounding regions. 20% of the territory of Azerbaijan fell into the hands of the enemy. After 30 years, justice prevailed, and Azerbaijan liberated its lands from occupation.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.05.2022
	Son variant	23.09.2022

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Bayramov A.Ə., Meybullayeva L.K.* “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə antroponim və toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri 4
2. *Eminli B.İ.* Dialoq dil və nitqin təzahürü kimi 8
3. *Həsənova K.N.* Poeziyada inkarlıq kateqoriyası üzrə qənaət prinsipinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri 12
4. *Əliyeva G.S.* Mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin sintaktik omonimlik hadisəsinin təzahür imkanlarına təsiri (müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında) 17

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Ağbaba A.* Azərbaycan folklorunda sirr anlayışı və onun mifik semantikasi 23
6. *Əliyev R.Y.* Arxetip nədir 28
7. *Искендерова H.B.* Тема духовной независимости в поэзии А.Джавада 33
8. *Nəbiyeva A.V.* “Tələh və həqiqət” dastanında mətn informasiyası və onun ümumi səciyyəsi 38

Tarix

9. *Kazımbəyli İ.F.* Almanların Azərbaycanda məskunlaşması səbəbləri və nəticələri 44
10. *Əsədova A.V.* Cənubi Qafqazda ilk türk – müsəlman dövlətinin qurucusu olan Səcoğullarının tarixşünaslığı və soyu 49
11. *Hacıyeva S.E.* Qarabağın maddi mədəniyyət irsi tarixindən 55
12. *Abulova V.C.* Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “Dəmir yumruq” əməliyyatı - zəfərin yaratdığı geosiyasi reallıqlar 59

İqtisadiyyat

13. *Məmmədov İ.S.* Müəssisənin real investisiyalarının idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılmasına dair 63
14. *Nəsibov A.C.* Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsində maliyyə mexanizminin rolunun qiymətləndirilməsi 67
15. *Амиров И.Б., Мурзабеков А.А.* Формы организации инноваций в Азербайджане 71
16. *Nəcəfova Ç.M.* Büdcədən kənar fondların mahiyyəti və onların komponentləri 76

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. *Qurbanov M.M., Məmmədov F.Ə.* Fizikadan mühazirələrin videodərs formasında aparılması metodikası 81
18. *Məmmədova T.B.* Riyaziyyat dərslərində müharibə mövzusu 83
19. *Adigözəlova Ş.Ə.* Qərbi Azərbaycan və Zəngəzurda Azərbaycan məktəblərinin tarixi 88

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsətova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 28.12.2022-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 151. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

